

EMBER ÉS ÉLET

A BÖLCSELETI ANTROPOLOGIA ALAPVONALAI

ÍRTA :

Dr. Málnási Bartók György
egyetemi tanár

Mikes International
Hága, Hollandia

2005.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN 90-8501-023-3

NUR 730

© Mikes International, 2001-2005, All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

Bartók György ezen művével folytatjuk életművének elektronikus kiadását. Bartók bölcséleti antropológiája — amely eredetileg a Franklin Társulat kiadásában jelent meg 1939-ben — kiemelkedő helyet foglal el életművében. A mű tanulmányozásához két másik kötetre szeretnénk felhívni az olvasó figyelmét. Mindkettőt megjelentettük a Bibliotheca Mikes International sorozatunkban. Az egyik Bartók György *Akadémiai értekezések* című műve (amely hat akadémiai értekezését tartalmazza), a másik Mariska Zoltán *A filozófia nevében* című Bartók-tanulmánykötete (amelyben *A szellem és az életmező* című tanulmány Bartók bölcséleti antropológiáját elemzi).

A kötet technikai előállításában közreműködtek a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem hallgatói. A munkát Szűcs Enikő szervezte. A munkatársak névsora alfabetikus sorrendben a következő: Andrási Kinga, Belényesi Sándor, Bente Andrea, Bessenyei Tünde, Dávid Eszter, Dormány Tímea, Farkas Tibor, Fülöp Zolt, Gál Beáta, Ghitea Júlia, Gombos József, Grim András, György Tünde, Horváth Barnabás, Juhos Melinda, Katona Éva, Kedves Péter, Kiss Lóránt, Kocsis Erzsébet, Kopacz Annamária, Kósa Beáta, Major Abigél, Mészáros Árpád, Mészáros Mihály, Mészáros Tímea, Mikló Melánia, Molnár Mónika, Pásztor Edina, Péter Izolda, Sándor Máté, Santa Hunor, Simon Erika, Szabó István, Száraz Endre, Tímár Erzsébet, Tófalvi Tímea, Tomos Kinga, Tóth Hajnal, Vajda Zoltán, Vasile Gheorghe. Ezért itt hálás köszönetet mondunk.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig a filozófiai sorozatban:

- **Al-Ghazálí Abú-Hámíid Mohammed:** A tévelygésből kivezető út
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa I. ~ Dialektika vagy alapphilosophia ~
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa II. ~ A szellem élete ~
- **Kibédi Varga Sándor:** A magyarságismeret alapfogalmai – The Hungarians – Les Hongrois – Das Wesen des Ungartums – La esencia del pueblo húngaro.
- **Kibédi Varga Sándor:** A szellem hatalma
- **Kibédi Varga Sándor:** Rendszeres filozófia
- **Mariska Zoltán:** A filozófia nevében
- **Málnási Bartók György:** A görög filozófia története ~ Az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával ~
- **Málnási Bartók György:** A középkori és újkori filozófia története
- **Málnási Bartók György:** A filozófia lényege ~ Bevezetés a filozófiába ~
- **Málnási Bartók György:** Böhm Károly
- **Málnási Bartók György:** Akadémia értekezések: ~ A „Rendszer” filozófiai vizsgálata – Az „Eszme” filozófiai vizsgálata – A „Szellem” filozófiai vizsgálata – A metafizika útja s céljai – A lét bölcséleti problémája – Ösztön, tudat, öntudat ~
- **Málnási Bartók György:** Faj. Nép. Nemzet.
- **Málnási Bartók György:** Die Philosophie Karl Böhms
- **Málnási Bartók György:** Kant
- **Segesváry Viktor:** Existence and Transcendence ~ An Anti-Faustian Essay in Philosophical Anthropology ~
- **Vatai László:** Átszínezett térkép ~ magyar változatok az újkorban ~

Hága (Hollandia), 2005. április 26.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

With present work we continue the electronic publishing of György Bartók's oeuvre. His philosophical anthropology, entitled '*MAN AND LIFE*' and published in 1939 by the Franklin Társulat publishing house, takes a prominent place in his entire oeuvre.

The students of the Partium Christian University (Nagyvárad/Oradea) led by Enikő Szűcs contributed to the production of the electronic version of this book. They are (in alphabetical order): Kinga Andrási, Sándor Belényesi, Andrea Bente, Tünde Bessenyei, Eszter Dávid, Tímea Dormány, Tibor Farkas, Zsolt Fülöp, Beáta Gál, Júlia Ghitea, József Gombos, András Grim, Tünde György, Barnabás Horváth, Melinda Juhos, Éva Katona, Péter Kedves, Lóránt Kiss, Erzsébet Kocsis, Annamária Kopacz, Beáta Kósa, Abigél Major, Árpád Mészáros, Mihály Mészáros, Tímea Mészáros, Melánia Mikló, Mónika Molnár, Edina Pásztor, Izolda Péter, Máté Sándor, Hunor Sánta, Erika Simon, István Szabó, Endre Száraz, Erzsébet Tímár, Tímea Tófalvi, Kinga Tomos, Hajnal Tóth, Zoltán Vajda, Gheorghe Vasile. We wish to express our deepest gratitude to them.

In the Bibliotheca Mikes International series we already published the following volumes in the field of philosophy:

- **Al-Ghazálí Abú-Hámíed Mohammed:** A tévelygésből kivezető út
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa I. ~ Dialektika vagy alaphilosophia ~
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa II. ~ A szellem élete ~
- **Kibédi Varga Sándor:** A magyarságismeret alapfogalmai – The Hungarians – Les Hongrois – Das Wesen des Ungartums – La esencia del pueblo húngaro.
- **Kibédi Varga Sándor:** A szellem hatalma
- **Kibédi Varga Sándor:** Rendszeres filozófia
- **Mariska Zoltán:** A filozófia nevében
- **Málnási Bartók György:** A görög filozófia története ~ Az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával ~
- **Málnási Bartók György:** A középkori és újkori filozófia története
- **Málnási Bartók György:** A filozófia lényege ~ Bevezetés a filozófiába ~
- **Málnási Bartók György:** Böhm Károly
- **Málnási Bartók György:** Akadémia értekezések: ~ A „Rendszer” filozófiai vizsgálata – Az „Eszme” filozófiai vizsgálata – A „Szellem” filozófiai vizsgálata – A metafizika útja s céljai – A lét bölcséleti problémája – Ösztön, tudat, öntudat ~
- **Málnási Bartók György:** Faj. Nép. Nemzet.
- **Málnási Bartók György:** Die Philosophie Karl Böhms
- **Málnási Bartók György:** Kant
- **Segesváry Viktor:** Existence and Transcendence ~ An Anti-Faustian Essay in Philosophical Anthropology ~
- **Vatai László:** Átszínezett térkép ~ magyar változatok az újkorban ~

The Hague (Holland), April 26, 2005

MIKES INTERNATIONAL

MÁLNÁSI BARTÓK GYÖRGY
(1882-1970)

Ezen felvétel 1960. augusztusában készült Budapesten. A felvétel Tóth Miklós tulajdona. [Mikes International Szerk.]

TARTALOMMUTATÓ.

<i>A Kiadó előszava</i>	III
<i>Publisher's preface</i>	IV
<i>Előszó</i>	I
<i>Bevezetés</i>	2
1. §. A mű célja	2
2. §. A régi és az új lélektan	3
3. §. Más modern elméletek	7
ELSŐ KÖNYV	11
AZ EMBERI EGYSÉG FILOZÓFIAI RAJZA	11
4. §. Az ember, mint organikus Egész.	11
5. §. Élettelen dolgok és az élő szervezet	12
6. §. Test, lélek, szellem	14
7. §. Az ember egysége és az emberi életmezők	15
8. §. A szellemi tevékenységek jelleme.	17
MÁSODIK KÖNYV	20
A LÉLEK ÉLETE	20
9. §. A lelki tények	20
10. §. A lélek egysége és az ösztönök	23
11. §. Az ösztön rendszeres elemzése	29
12. §. A lelki egység kialakulásának útja	32
13. §. Tudat és öntudat	35
14. §. A tudat szerepe az emberi egység kifejlésében.	39
15. §. Az öntudat szerepe és jelentése	40
16. §. Az élményről általában.	42
17. §. Az észrevétel, mint alaptévékenység.	44
18. §. Az érzékelés és az érzéki képek szerepe.	52
19. §. Érzéki képeink tartalma.	54
20. §. Az emlékező Én és a képek reprodukálása.	62
21. §. A figyelő Én	67
22. §. A képzelő Én	70
23. §. Az érző Én	73
24. §. Az érző Én II. Indulatok és szenvedélyek.	77
25. §. A szerető Én	81
26. §. A törekvő és akaró Én	83
27. §. A jellem	89
28. §. A tudattalan	92
29. §. A lélek rendszerének kialakulása	97
HARMADIK KÖNYV	102
A SZELLEM ÉLETE	102
30. §. Bevezető fejtegetések	102
31. §. A szellem problémája a mai bölcseletben.	103
32. §. A szellem az emberi egység legmagasabb életmezője	105
33. §. A szellemi életmező kialakulása	108
34. §. A szellem kiteljesedett életmezeje	112
35. §. A szellem teljességének alapvonalai	115
36. §. Szellem, élet, lélek	118

37. §.	A szellem : jelentés és értékek világa.	120
38. §.	A szellemi életmezőinek összefüggése. I. A tudomány életmezeje.	124
39. §.	A szellemi életmezőinek összefüggése. II. Az erkölcsiség életmezeje.	127
40. §.	A szellemi életmezőinek összefüggése. III. Az esztétikai és vallási életmező.....	130
<i>Utószó.....</i>		<i>134</i>

ELŐSZÓ.

Ennek a munkának magvát azok az elmékedések képezik, amelyeket már ezelőtt 22 évvel kezdettem a lelki élet természetéről és lényegéről. Elmékedéseim folyamán mind világosabb lett előttem, hogy az ember csak mint a test, lélek és szellem organikus rendszere érthető meg. Világossá lett előttem az is, hogy az embernek szerves egysége mélyen van tagolva a természet egységébe: az Én a Nem-Én nélkül éppen olyan kevésbé érthető meg, mint a Nem-Én az Én nélkül. Lassanként egész felfogásom középpontjába a rendszer gondolata került: az ember a maga tevékenységeinek szerves rendszere. E tevékenységek által abba a kozmikus rendszerben kell helyet foglalnia, amely kozmikus rendszer az ő létezésének, kifejlésének és kialakulásának feltétele.

Így tekintve az ember helyzetét, nemcsak azt akartam látni, hogy mi a helye az embernek ebben a nagy kozmoszban, hanem arra is kíváncsi voltam, hogy miféle értéket, jelentést ad annak. A létezés pusztán alapjaitól kellett hát felemelkednem a szellem legmagasabb ormaira, hogy onnan széttekintve kíséreljem megrajzolni az ember filozófiai eszméjét.

Ez a könyv ekként egész felfogásom, - ha szabad mondanom – egész filozófiám alapját képezi s minden következő tannak ezen az alapon lehet és kell felépülnie.

Szegeden, 1939 április 18-án.

BARTÓK GYÖRGY.

BEVEZETÉS.

1. §. A mű célja.

A filozófia a szellem öntudatos eszközeivel akarja megérteni azt a képet, amelyet az ember a körülötte és a benne levő valóságról, a természetről és a belső világról magának megalkot. Mert mi csak képeinket, - vagy ha jobban tetszik így – mi a körülöttünk elterülő és a bennünk szüntelenül áramló valóságot csak képeink közvetítése által ismerjük meg. Az emberi lélek veleszületett öntudatlan kényszerrel másolja mindazt, ami vele szemben áll s ennek a másoló tevékenységnek eredménye az a számtalan kép, amelyben előttünk a valóság ismeretessé válik. A lélek minden erejével feszül neki a valóságnak, hogy arról magának képet alkosson és e kép segítségével azt megragadja, birtokává tegye, uralkodjék rajta. A képalkotás a léleknek ősi tevékenysége, sőt azt mondhatnók LEIBNIZSEL, hogy a lélek lényege az örökös képalkotás. Hiú törekvés lenne magunk és a valóság közül a képeket száműzni: képek nélkül nincs élete a léleknek s a lélek élete nélkül megszűnik az élet maga.

Ha a világ és az ember között a kép közvetít s ha a képalkotás az emberi léleknek, azaz az embernek egzisztenciális tevékenysége, akkor világos, hogy az embernek először önmagát kell megismernie, hogy azután az emberen keresztül és az ember ismerete alapján a valóság ismeretét kísérelje meg. És mégis azt látjuk, hogy az ember nem szívesen fordítja kutató tekintetét önmaga felé; inkább a valóság dolgait szereti vizsgálni és szeret olyan messziségekbe kalandozni, ahol már az ember véges erői elégtelenek. MAIN DE BIRANNAK, a modern francia lélektan megalapítójának kijelentését aligha cáfolhatjuk meg: «Az ember semmit sem ismer kevésbé, mint önmagát; érzékeit mindig a külső tárgyak felé fordítja, ritkán száll le a maga mélységeibe.»¹ MAIN DE BIRAN megállapításához, amelyet a ma előretörő lélektani kutatások is igazolnak, azt kell hozzátennünk, hogy ahol a vizsgálatok az ember belseje felé irányultak, ott is a maga izoláltságában tekintették az embert, ami már magában véve lehetetlenné tette a mélyreható és alapos kutatást. A modern francia lélektan megalapítója különben ezt a tényt is kellőképpen hangsúlyozza, amikor az emberről szóló munkájának legelején arra a megállapításra jut, hogy az ember, mint érzéki lény, az állatokkal van összekapcsolva, mint szerves lény a növényekkel, és mint értelmes lény embertársaival.

Amikor a szellembölcselet a szellem alkotásait teszi vizsgálatának a tárgyává, kezdve a tudattalan kényszerűséggel keletkezett képekkel fel egészen a tudomány, erkölcsiség, művészet, vallás legmagasabb alkotásaiig, és az ember tüzetes vizsgálatát veszi kiindulási pontjául, egy pillanatra sem szabad tekinteten kívül hagynia azt, hogy itt mindenütt az emberrel, mint Egésszel és a valóság kötelékeibe font teremtménnyel van dolga. Módszeres eljárásunk első szabálya tehát ez: az embert, mint a természet szerves részét kell tekintenünk, aki mélyen a természet talajában veti meg gyökereit és így törekszik a természet fölé emelkedni. A második szabály pedig így foglalható egybe: az embert, mint embert is, a maga organikus egységében kell felfogni; tehát szerves Egésznek tekintendő. Ha az első szabályt figyelmen kívül hagyva, az embert a természet többi részétől elkülönítjük, akkor képtelenek leszünk őt az élet végtelen folyamába beállítani. Ha pedig a második szabályt mellőzve, az ember egyes részeit akarjuk egymástól elszigetelni, akkor az ember eszméjét nem tudjuk kellőképpen megérteni. E két szabály értelme fejtegetéseink további folyamán nyer több világosságot.

Ha az embert a szellem alkotásainak megértése szempontjából, mint szerves Egészet tekintjük és a természet nagy valóságába ágyazzuk be, nyilván a filozófiai antropológia útját követjük s az embernek filozófiai megértését kíséreljük meg. Meg kell keresnünk azt az embert, akinek értelmi alkatából a szellem minden alkotása fakad és aki forrása minden értékelésnek, amely az emberi művelődést lehetővé teszi. Ha így fogjuk fel a filozófiai antropológiát, akkor nincs miért tüzetesen foglalkoznunk azzal a különbséggel, amely a filozófiai antropológiát a természettudományi értelemben vett antropológiától elválasztja. A természettudományi antropológia a fizikai emberre vonatkozik s annak fizikai alkatát tárja fel; a filozófiai antropológia a lelki és szellemi emberre vonatkozáván, annak belső, szellemi alkatát kutatja. Ezért az öneszmélés és önreflexió nélkül a filozófiai antropológia lehetetlen.

¹ De l'homme I. k. 15. l.

Az így értett filozófia úgy is tekinthető, mint minden lehetséges szellembőlcelet alaptudománya, amelyben már a szellem egész világa int felénk s az ember, mint a szellem legmagasabbrendű megnyilatkozása jelentkezik, de olyan megnyilatkozása a szellemnek, amely a maga legfinomabb gyökérszállaival a nagy és örök természethez tapad.

E mű módszeréről szólva, azt mondtuk, hogy ez a módszer az öneszmélés, a magunkra, a magunk belsejére való reflexió. Amikor ezt az öneszmélést előtérbe állítjuk, egy tévedéstől kell különösen óvunk magunkat. Nem szabad sehol sem megszakítanunk azt a szoros összefüggést, amely az ember és természet, Én és Nem-Én, Alany és Tárgy között van. Mihelyt ez az összeköttetés megszakad, azonnal lehetetlenné válik minden lépés, amely az ember helyes filozófiai megértéséhez vezet. Én a testemet le nem vethetem, mint alkalmatlan köpenyt és nem futhatok el lelkem elől sem, mint felesleges idegen elől. Nem költözhetem a felhők közé, mert ott is a természet karjai szorítanak. Nem vethetem meg a szellemet sem, mert körülöttem mindenütt a szellem alkotásai vannak, akár akarom észrevenni azokat, akár nem. Az ember két világ határához van kötve s e kötelékek alól szabadulni nem tud, csak a halál árán. Az öneszmélés tehát nem jelentheti sem misztikus kioltását mindannak, ami nem Én vagyok, sem a szellem mélyeibe való hiú elmerülést. Helyes öneszmélésre csak az képes, aki magát szerves Egésznek tudja, kutatja belső alkatát. Az öneszmélés folyamán tehát nem hagyjuk figyelmen kívül azt a szoros viszonyt, amelyben az ember Egésze és a Természet állanak, és nem tévesztjük szem elől azt sem, hogy az ember – amint alább tüzetesen kifejtjük – test, lélek, szellem szerves egysége.

Szükséges röviden arra is reámutatnunk, hogy ez a mű úgyis tekinthető, mint filozófiai lélektan, annál az álláspontonál fogva, amelyet a szerző a test-lélek-szellem viszonyára nézve elfoglal. Ez a viszony, amelyet később részletesen kifejtünk, magával hozza azt, hogy fejtegetéseink a régi lélektan problematikájának nyomán haladnak, mert hiszen a lélek az, amely által a test a maga életét kialakítja, és a lélek az, amely által a szellem megnyilatkozik és önmagát kifejti. Amiként az ember a természet és a szellem határában foglal helyet, úgy foglal helyet a test és szellem között a lélek. Az ember testi részét életessé a lélek teszi, és a szellem jelentése, értéke a lélek által valósul meg. Ebből is érthető, hogy a filozófiai antropológiának gerince a lélek megértése, hogy azután megérthetővé váljon a szellem és a maga értelmét nyerve el a test. A három között levő szoros szervi összefüggés azonban szem elől soha sem téveszthető.

2. §. A régi és az új lélektan.

Ha kutatásainkat a régi lélektan problematikájának fonalán haladva végezzük, mindenekeelőtt azt kell mondanunk, hogy a filozófiai tudományok között egyetlen sincs, amelynek kebelében olyan mélyreható változások mentek volna végbe, mint a lélektanban. Ez a tudomány a háború után valósággal alapjaiban rendült meg s keletkezett körében oly sok féle irány, hogy áttekintésük nem lenne könnyű feladat. Az a felfogás azonban, általában véve, amely a háborúelőtti lélektan minden mozdulását vezette, egészen az ellenkezőre fordult s a régi felfogás hívei ma már minden nehézség nélkül megszámlálhatóak. Kérdés: milyen volt a régi lélektan, milyen az új lélektan és mily módon jutott a lélektan mai állapotába?

Ha a régi lélektant röviden jellemezni akarjuk, azt kell mondanunk, hogy az atomizáló és mechanikus vala. Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy a régi lélektan a természettudományok hatása alatt a lélek tudományos megismerését csak úgy tartotta lehetségesnek, hogyha a lélektan minden fenntartás nélkül fogadja el a természettudományok termékenynek mutatkozó módszerét s azt alkalmazza a lelki jelenségek kutatása terén is. Az a módszer, amelyet a természettudomány, különösen NEWTON óta a természet jelenségeinek megismerésére alkalmazott, diadallal vitte előre a természettudományok minden ágát s ez a diadalmas előretörés azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy ez a módszer ilyen eredményeket fog létrehozni a lélek jelenségeinek megismerése terén is és éppen ilyen szerencsével fogja a lelki életben uralkodó törvényeket is megismerni.

A lélek ezen mechanisztikus felfogásának alapját már maga DESCARTES vetette meg, aki azt tanította, hogy a lélek minden jelensége a mechanika szigorú törvényszerűségének van alávetve: a természet minden jelensége, a mechanika törvényeinek hódolván, miért képezne kivételt hát a lélek, amely szintén a természet körébe tartozik? Ez a mechanisztikus felfogás végighalad az egész modern filozófián. Mechanisztikus alapon épül fel LOCKE egész lélektana, amely nagy befolyással volt nemcsak az angol, hanem az egész európai lélektani felfogás kialakulására. LOCKE tanában már a kiindulásnál egészen világos az atomizáló eljárás, amely a régi lélektani felfogásnak alapjellemezője. Amiként NEWTON az egész világot a

már tovább nem osztható atomokból akarja felépíteni, akként keresi és találja meg LOCKE a lélek egyszerű s tovább már nem osztható részeit az egyszerű képekben s ezekből az egyszerű képekből rakja össze ismét a lelket, minden jelenségeivel, tevékenységével és legmagasabb rendű alkotásaival együtt. Nagy lépést tesz előre ezen az úton az úgynevezett asszociációs lélektan, amely szilárd alapul szolgál minden modern lélektani felfogás számára. Ez a lélektan az érzeteket tekinti a lélek legegyszerűbb elemeiül, amely elemek a maguk összetételeiben az asszociáció törvényei alatt állanak. Íme, itt áll előttünk az atomisztikus és mechanisztikus lélektan. Atomisztikus, mert a lelki élet egyszerű elemeiből az úgynevezett érzetektől, vagy érzékletekből építi, helyesebben, szeretné felépíteni az egész lelki életet és azt a nagyszerű épületet, amely mint az emberi művelődés áll előttünk. Mechanisztikus, mert ezen egyszerű elemeket az asszociációnak merőben mechanisztikusan működő törvényei alá veti.

Ezen atomizáló és mechanisztikus lélektani felfogás ellen felhangzik ugyan mindúntalan egy-egy tiltakozás, különösen a német idealizmus nagy rendszereiben, de a francia pszichológiában is. Mindezen tiltakozások ellenére azonban a hagyományos lélektan megtartotta a maga egyeduralmát, sőt az ellene merészkedő tiltakozás egyenesen pszichológiai eretnekségnek tekintett.

Az atomizáló és mechanisztikus lélektan egyelőre még megszilárdult, mert erőteljesebb alapokat nyert akkor, amikor FECHNER s utána főként WUNDT, a filozófiai kutatások fellendülésének hatása alatt megteremtette az úgynevezett fiziológiai lélektant, amely a maga belső alkata szerint helyesebben lenne lélektani fiziológiának nevezhető. A lélektan ezen iránya a fizika és a fiziológia módszereit, eljárását, elsősorban a kísérletet alkalmazta a lelki jelenségek megértésére, amiből természetesen következett az, hogy a fiziológiai lélektan igazi területe csak ott lehetett, ahol a fiziológiai apparátus a legközvetlenebbül érintkezett a lélek világával, az alsóbbrendű lelki jelenségek – tapintás, hallás, látás, ízlelés, stb. – terén. A fiziológiai lélektan kutatásainak előterében csakugyan azok a lelki jelenségek állottak, amelyek az ember idegrendszerével legszembetűnőbb és legkönnyebben megállapítható kapcsolatban állottak. Azaz az úgynevezett érzetek területe volt a fiziológiai lélektan igazi birodalma s azok az eredmények, amelyeket ezen a téren elért, semmiképpen sem kicsinyelhetők. Az érzetek voltak azok a legegyszerűbb lelki elemek, amelyeket más elemekre visszavezetni nem lehetett, de sőt amelyekből állott minden más magasabbrendű jelenség. A lelki élet ezekre az egyszerű elemekre, az érzetekre bontatván, a lelki élet atomizálása immár elméleti alapon és öntudatosan is végrehajthatott. Most már talán egészen világosan áll szemeink előtt az a párhuzamosság, amely a természettudomány és a régi lélektan eljárása között kétségtelenül fennáll.

Az érzet az a lelki atom, amelyből a lelki élet össze van téve. Amint ZIEHEN, az asszociációs lélektan egyik legkiválóbb művelője mondotta: az érzet az a «nyersanyag», amelyből az asszociáció tevékenysége által a lelki folyamatok keletkeznek.¹ Ezért az asszociációs lélektan némely művelője az asszociáció törvényeit egyenesen NEWTON törvényeivel állítja párhuzamba: amit amazok jelentenek a mechanika területén, jelentik emezek a lelki élet terén.

A fiziológiai lélektan legkövetkezetesebb és legmódszeresebb, eredményekben is kétségtelenül leggazdagabb művelője, WUNDT volt az első, aki világosan felismerte az asszociáció törvényeinek elégtelenségét, habár az asszociáció fontossága mellett mindvégig kitartott. Ő maga is az érzetet tartotta a lelki élet elemének, ő is elismerte az asszociáció törvényének érvényességét a lelki élet magyarázatában, ő is azt vallotta, hogy a természettudomány és a lélektan egy s ugyanazon tapasztalattal foglalkoznak, csak különböző szempontból, de mégis szükségesnek tartotta a magasabbrendű lelki jelenségek megértésére és magyarázatára az úgynevezett teremtő szintézis elvének felvételét. Ez az elv azt mondja ki, hogy minden elvi jelenség a maga elemeiből érthető meg, ámde mégsem tekinthető ezen elemek és elemi tulajdonságok pusztá összegének. Kell hát minden lelki képletben valami újnak lennie (például a tudományos, művészeti és vallásos alkotásokban!), ami magukban az elemekben nem volt benne; ez az «új» nem kerülhetett az asszociáció segítségével a lélekbe, mert hiszen az asszociáció csak meglévő, tehát régi elemeket kapcsol egybe, de újat teremteni nem tud. Ez az «új» csak a «lélek»-ből kerülhetett a magasabbrendű lelki jelenségekbe.

Akárhogy tekintsük és magyarázzuk is WUNDT tanát a teremtő szintézis elvéről, annyi kétségtelen, hogy ebben a tanban kell keresnünk az új lélektan eltérő csíráját. Ez a tan az asszociáció tisztán mechanikus tevékenységén túlra utal és voltaképpen a mechanisztikus és atomizáló lélektan végét jelenti, jöllehet WUNDT ennek a tannak végső következtetéseit nem vonta le. Megmaradt eredeti álláspontján s a lelki életet a maga elemeiből magyarázta.

¹ Leitfaden der physiologischen Psychologie. 9. kiadás. Jena, 1911. 18. lap.

De levonták ezt a következményt tanítványai: KÜLPE és a KÜLPE körül kialakuló würzburgi iskola. KÜLPE kísérletei, amelyekben WUNDT módszerét a lelki élet magasabbrendű jelenségeinek, elsősorban a gondolkodás magyarázatára igyekezett felhasználni, tökéletesen csődöt mondtak. Világossá lett, hogy azok a kapcsolások, amelyek az alsóbbrendű lelki jelenségek területén sikerre vezettek, itt semmiféle eredményt nem produkáltak. Ez a tény azt mutatta, hogy a kapcsolatokon kívül kell még itt valamely tényezőnek lennie, hogyha a felsőbb lelki jelenségeket megmagyarázni és megérteni szeretnők. Egy teremtő Én felvétele immár elutasíthatatlan követelmény lőn. Ezt a teremtő Én-t mihamar felfedezte és világosan szemeink elé állította KÜLPE a maga egyszerű és pontos fogalmazásában. «Az Én – úgymond – ott ül a trónon és uralkodik. Észreveszi figyelni konstatálja azt, ami birodalmába lépik, foglalkozik azzal, tanácskozássra hívja tapasztalt minisztereit, államának alapelveit és normáit, a szerzett ismereteket és belátásokat, a jelen esetleges szükségleteit és állást foglal, hogy vajjon a tolazkodót figyelmen kívül hagyja-e, vagy használható formát adjon-e neki, vagy vele szemben fellépjen-e.»¹ Azaz kép nélkül szólva: a lélek felsőbbrendű jelenségei az Én szabályozó és irányító aktusai nélkül nem érthetők meg. Az asszociáció törvénye itt merőben cserben hagyja a kutatót s egyszerű elemek pusztja kapcsolata semmit sem magyaráz. Valami célra törekvő tevékenységnek kell közbelépnie, hogy a lélek magasabbrendű alkotásokra képes legyen. Az atomok helyét az organikus Egésznek kell elfoglalnia s a kényszerű mechanizmust a szabad teleológiának felváltania. Ezzel azután a régi lélektan helyét egy új lélektan foglalja el.

Ha azonban a német lélektantól elfordítva figyelmünket, a francia pszichológiát vesszük közelebről szemügyre, azt kell mondanunk, hogy itt még hamarabb kezdte követelni jogait az új felfogás a lelki tünetmények magyarázata terén. Már MAIN DE BIRAN határozott szavakkal követelt realitást az Én számára s az organikus lélek jelenségeit a pusztja mechanizmus alapján nem tartotta megmagyarázhatónak.² De a régi felfogásnak erőteljesen ellene szegül PAULHAN és JANET is, majd egy egész kialakított bölcséleti felfogás keretében BERGSON.

Mély filozófiai és tudományos alapról tekinti a lélek életét PAULHAN, aki *Activité mentale* c. munkájában (1889) éles kritikában részesíti az asszociációs lélektant. PAULHAN jókor észreveszi, hogy az asszociáció törvényei merőben elégtelenek a lélek tényeinek megértésére s erőteljes kiegészítésre szorulunk, ha lélektani kutatásainkban sikerrel akarunk eljárni. PAULHAN abból a megfigyelésből indul ki, hogy minden lelki tény rendszer, többé-kevésbé jól koordinált elemek szintézise: a hallás, a látás érzete, valamely kép, valamely érzés, valamely akarás, egy-egy összetett jelenség, amelyben az elemek valami módon egymás mellé vannak rendelve. A lélek egyik legfontosabb törvénye az, hogy egyetlen lelki jelenség sem jöhet létre inkoordinált elemekből. Ezt a törvényt nevezi PAULHAN a szisztematizáció törvényének³ amely szerint minden lelki tény arra törekszik, hogy felkeltsen és asszociálja azokat az elemeket, amelyek vele egy közös célra egyesülhetnek. Ezt a törvényt kiegészíti a szisztematikus inhibíció-gátlás-törvénye, amely azt jelenti, hogy minden lelki tény azoknak az elemeknek eltüntetésére vagy keletkezésüknek, kifejlésüknek megakadályozására tör, amelyek nem alkalmasak arra, hogy vele egy közös célra egyesüljenek.⁴ Minden lelki tény tehát rendszer. Minél erőteljesebb ez a rendszer minél többször ismételtetik meg, annál könnyebben lépik elő a legcsekélyebb izgatásra is. Minden rendszer, mint rendszer önmagától tevékeny, de ha egy magasabb rendszerben foglal helyet, akkor ennek a rendszernek részeként viselkedik. Ha azonban meggyengül e részek asszociációja, a részek ismét visszatérnek a maguk eredeti rendszervoltukra s önállóan viselkednek.

Rendszerben egyesül a test és a lélek is. A fiziológiai változásokkal együtt változik a lélek orientációja és művének 194. oldalán világos szavakkal juttatja e felfogását kifejezésre PAULHAN: «l'âme est essentiellement la systématisation des actes du corps». Ez pedig azt jelenti, hogy a mi legkisebb gondolatunk, eszménk, legfutólagosabb érzésünk első pillantásra nem is gyanított kötelék által szisztematikusán össze lehet kötve szerveink tevékenységével, a szív dobbanásával, a vér keringésével, az emésztéssel és lélegzéssel stb. A fizikai személyiség alapja a pszichikainak. Az Én, a szellem feladata éppen az, hogy rendezze és egységbe fogja a testi és lelki jelenségeket. Személyiség csak ott van, ahol ez

¹ V.ö. MESSER tanulmányával a SAUPPE által kiadott «Einführung in die neuere Psychologie» c. munka, Osterwick am Harz 1927. 22. lapján.

² Tanára nézve lásd DWELSHAUVERS: *La Psychologie française contemporaine*. Paris, 1920.

³ V.ö. i.m. 2. kiadásának 5. lapjával.

⁴ I.m. 14. l.

a rendezés és egységesítés megtörtént, és pedig nem csak térben, hanem időben is. A méltó és nemes lét így határozható meg: az ifjúkor egy nagy gondolata, amely az öregkorban valósul meg.

A rendszerezés törvénye által a finalitás jut jogaihoz, az a finalitás, amely nemcsak azt a harmóniát létesíti, amely a lelki élet legfőbb java és éltetője, hanem szabályozza a faj, a társadalom életét, a tudományos, esztétikai, vallásos alkotásokat. Legvégső fokon azután PAULHAN lélektani felfogása metafizikai magasságokba lendül. Egy olyan világrendszert tételez fel, amelyben a rendszerezés törvénye uralkodik és ez valósul meg a nagy világegyetem minden részében.

A régi lélektani felfogással szemben talán még gyökeresebb szembefordulást mutat PIERRE JANET könyve, amely egyidőben jelent meg PAULHAN munkájával *L'automatisme psychologique* c. alatt.¹ Amikor JANET az automatizmus fogalmát alkalmazza a lelki élet magyarázatára, mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy itt az automatizmus távolról sem jelent pusztán mechanikus és merőben tudatlan tevékenységet. Az automatizmus azt jelenti, hogy a tevékenység forrása nem valamilyen külső ok, hanem maga a tárgy mozgatja önmagát, tehát a tevékenység forrása magában a tárgyban és nem a tárgyon kívül keresendő.

Az automatizmus fogalmát megértve, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy JANET, a kitűnő ideggyógyász, bizonyos hisztérikus, patológikus esetek megvizsgálása során jött arra a meggyőződésre, hogy a lelki jelenségek megértésére az asszociáció törvényei nem elegendők. Azonban nem elégedett meg ezen elégtelenség konstatálásával, hanem azt tanította, hogy a lélek szintetizáló tevékenysége egyenesen a lélek legbelsőbb lényegéből fakad.² Ez az örökös szintetizáló lélek legszorosabb kapcsolatban áll a testtel, elannyira, hogy a testnek legkisebb mozdulatát is a tudat valamely jelensége kíséri. Akár a test valamely pózáról, bizonyos magatartásáról van szó, vagy olyan beteges konvulziókról, amelyekben az alany maga egészen érzéketlennek látszik, vagy továbbá olyan önkénytelen mozdulatokról, illetve tartós merevedésekről éppen akkor más dolgok tudatával bíró alanyoknál, jogosan tehetjük fel és sokszor be is bizonyíthatjuk tudatjelenségek jelenlétét. Ezek a tudatjelenségek kétségtelenül nagyon egyszerűek, de azért nem kevésbé reálisak s addig tartanak, ameddig tart az illető mozdulat.

JANET felfogása szerint minden lelki jelenség, érzéklet, emlékezés, emóció stb. automatikusan áll elé. Ámde minden lelki jelenség egyúttal szintézis is. Így például minden percepció többé-kevésbé nagy komplexitással bír; minden percepció szintézis, nagyszámú képek «reunioja», «szisztémá»-ja, amelyet akkor alkottunk, amikor először értettük meg egy tárgy helyzetét, egy eszköz hasznát, egy szó értelmét. Az ilyen rendszerek tartósak s arra irányulnak, hogy lehető hosszú ideig őriztessenek meg a lélekben. Itt is, mint minden lelki jelenségnél, jellemző az, hogy ha a rendszer valamely része adva van, akkor maga után szólítja a többi részeket is. Ezt a szintézist a tudat hajtja végre. Azok a lelki jelenségek, percepciók, emlékképek, indulatok, amelyek egyszer a tudatot betöltötték, előállanak alkalmas időben automatikusan, de időről időre új, összetett ideában szintetizáltatnak a tudat által s ilyenkor a személyiség megváltozásával kell számolnunk. A tudat egységesítő és szintetizáló tevékenysége ezek szerint mindig a képek és emlékképek automatizmusa közepette nyilatkozik meg.

Ha így tekintjük a tudat szerepét a lelki életben, akkor magától érthető, hogy JANET tana szerint a teremtő tudat realitás és folytonosan teremtő tevékenység. Ez a tevékenység pedig abban áll, hogy a több-kevesebb számú megadott lelki jelenségből új lelki jelenséget teremt, és pedig olyan jelenséget, amely a megadott elemektől különbözik. Itt valóságos teremtés megy végbe, - mondja JANET - amely teremtésnél a megadott sokaság nem tartalmazza az egység alapját.³ És ebben a teremtő tevékenységben az az aktus, amely másnemű elemeket új formában egyesíti, magukban az elemekben nincs adva. Azt, hogy melyek azok az elemek, amelyeket a tudat egy szintézisbe egyesít, megmondani nem tudjuk, mert amiként a fiziológia szervezetet talál a szervezett test mindig elemében, akként talál a pszichológus is organizációt és szintézist minden olyan lelki elemében, amelyhez el tud jutni. Bizonyos, hogy a lelki szervezetnek és szintézisnek fokai vannak s ezek folytonosan összetettebbek. A kicsiny elemi szintézisek állandóan ismételtetvén, felsőbb szintézisek elemei lesznek s ezen szintézisek minősége is különbözni fog egymástól. Ezért hangsúlyozza JANET, hogy minden érzet már egy Egész és összetett.

¹ A könyv 9. kiadása Parisban jelent meg 1921-ben.

² JANET tanát igen világosan taglalja DUMAS: *Nouveau Traité de Psychologie* c. munka I. kötetének, 339. sk. lapjain. Paris, 1930.

³ I.m. 484. l.

Az emberi léleknek egy másik alaptevékenysége a konzerváló tevékenység.¹ Az egyszer megalkotott szintézis megmarad, megőrzi egységét, és elemeinek egyszer már megállapított rendjét. Ha tehát a megelőző szintézis nincs is teljesen megadva a lélekben, de némely alkotó eleme jelen van, a lélek megőrző ereje a távollévő elemeket az eredeti sorrendbe állítja, hogy ezen sorbaállítás által az eredeti szintézis újra létesüljön. Amíg tehát az első tevékenység a teremtésre tört, addig a második tevékenység célja a konzerválás és megtartás. Amíg az első tevékenység a szintézisben nyilvánkozik meg, addig a második tevékenység az eszmék asszociációja és az emlékezés által nyilvánkozik meg.

A teremtő és megőrző tevékenység egyensúlyától és összhangjától függ a lélek egyensúlya és harmoniája. A lélek teremtő aktivitásának egyensúlyban kell lennie azzal az automatikus tevékenységgel, amely meg akarja tartani a mult képeit és emócióit. De nem lehet túltengenie a megőrző tevékenységnek sem, mert ebben az esetben az örökös asszociáció és emlékezés lehetetlenné teszi az új teremtést. Mihelyt az egyensúly kettőjük között felbomlik, a lélek krízisek és rendellenességek színtere lesz.

JANET ezen lélektani dinamizmusa a mechanizáló és atomizáló lélektanokkal szemben éles, termékeny ellenhatást támasztott. Tanának diadalmas előretörését bizonyítja BERGSON lélektana, amely az intellektualizmus merevségével szemben a lélek tevékenységének dinamikus jellegét állítja előtérbe. BERGSON szerint a lélek és az élet belsejébe nem a fogalmi tudás vezet el, hanem intuición, a magáról megfélekedző, pártatlan, részre nem hajló ösztön. Az intuición nagy jelentősége és ereje abban áll, hogy valamilyen szimpátikus kapcsolatot létesít közöttünk és az élet, valamint a lélek jelenségei között s éppen ezen szimpátikus kapcsolat révén vezet be az élet és lélek belsejébe, oda, ahová az értelem lámpásának gyenge fénye bele nem hatolhat. Az intuición csálhatatlan bizonyossággal mutatja meg, hogy a lélek nem mértékkel és számokkal dolgozó matematika, hanem szüntelen való, örökös történés. A lélek jelenségeiben megnyilatkozó Én, maga a végső reálitás, amely szabad tevékenysége által minduntalan önmagát valósítja meg. Ez a szabadság a léleknek lényegéből folyik s veleszületett jellemzője, ellene mond minden külsőséges mechanizmusnak.²

3. §. Más modern elméletek.

Az új lélektani felfogás alapvonalai még világosabbá válnak, ha az úgynevezett alkat-elméletet és SPRANGER termékeny strukturalélektanát, s végül BÖHM elméletét vizsgáljuk meg.

Az alkatelmélet – Gestalttheorie - Németországban keletkezett és ott is vert gyökert, főként a KÖHLER, WERTHEIMER és KOFFKA munkálkodása következtében. Az alkatelmélet hívei szintén abból a meggyőződésből indulnak ki, hogy a régi atomizáló és mechanisztikus lélektan útján és módszereivel a lélek lényegének ismeretéhez közelebb férkőzni nem lehet. A régi lélektan nem volt egyéb, mint tört darabkák kapcsolata, amelyből hiányzott az élet s a jelentés, s az atomizáló hüvelyezés éppen a legmagasabb lelki tevékenységek terén mondott csődöt. Az alkatelmélet ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy a lelki elemek a maguk értelmét és jelentését éppen abból az Egészből nyerik, amelynek elemeit és részecskéit képezik. Az Egésznek belső, strukturális törvényei határozzák meg az alkotó Részeket, és nem megfordítva. Nem a részek jellege döntő az Egész jellegére nézve, hanem az Egész jellege határozza meg az alkotó részek jellegét.³ Az «alkat» és az «alkatszerű» ellentéte annak, ami külső, részszerű és gépies; az alkat belsőleg tagolt Egész, amely nem részszerűségek eredménye. A «Gestalt» azonban nem külső forma, amint azt sokan magyarázni szeretik, hanem organikus alakulat, amelynek sajátos tulajdonságait abból a dinamikus folyamatból lehet megérteni, amely ezeknek az organikus Egészeknek kialakulására vezetett. A hangsúly tehát a történésnek bizonyos fajtáján van (Geschehensart). Ilyen történésként kell megérteni a cselekvést, gondolkodást, emócionális magatartást, tanulást, emlékezést stb. Az alkatelmélet lényegét

¹ I.m. 485. sk. I

² V.ö. BARTÓK: A közép- és újkori filozófia története. Budapest, 1935. 416. sk. I. (Megjelent elektronikus formában a Mikes International kiadásában 2002-ben: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html; ezen kiadásban a referált szövegrész a 180. sk. I. található. [Mikes International Szerk.]

³ V.ö. WERTHEIMER: Über Gestalttheorie. Erlangen, 1925, valamint «Einführung in die neuere Psychologie» c. műben «Gestaltpsychologische Forschung» c. tanulmányával. 46. sk. I.

világosan fejezte ki MC DOUGALL, a nagy angol pszichológus, amikor «An Outline of Psychology» c. művében¹ az alkatlélektant «configurational Psychology»-nak nevezi.

Ebből az alapfelfogásból szükségképpen következik, hogy a lélek voltaképpen organizáló tevékenység. KÖHLER világosan mutatja ki, hogy - amint ezt már PAULHAN és JANET is hangsúlyozták - a lélek organizáló tevékenysége nélkül már szemléleteinket sem tudnók megérteni. Az asszociáció sem érthető meg az organizáció felvétele nélkül. Szilárd asszociációk ugyanis csak ott lépnek fel, ahol már előbb szilárd organizáció volt. A térben és időben való szomszédság csak azért bír jelentőséggel az asszociációra nézve, mert a szomszédság kedvező az organizációra. Ahol erőteljes organizációk vannak, minden valószínűség szerint önként előállnak az asszociációk is. Ahol azonban ezek a szilárd organizációk nincsenek meg, ott, előbb organizációkat kell végrehajtanunk, hogy asszociációk előállhassanak. KÖHLER szerint tehát az asszociáció önálló és független fogalma elesik s csak mint név marad meg annak a ténynek a jelzésére, hogy a kialakított történet nyomot hagy a lélekben, amely nyomban a történet lényeges vonásai megőriztetnek s így ennek a nyomnak segítségével reprodukció állhat elő. Ami hát kedvező az organizációra, az kedvező az asszociációra is. Organizálás és alakítás nélkül hát nincs lelki élet, amelynek egyetlen mozdulása sem érthető meg pusztán mechanisztikus alapon.

Az új lélektani irányok sorában előkelő helyet foglal az az irány, amelynek megindítója EDUARD SPRANGER s amelyet ő maga strukturalélektannak nevez. Ebben a lélektanban már teljes mértékben kifejezésre jut az emberi szellemnek célok és ideák által vezetett szabad tevékenysége, illetve ennek a tevékenységnek elismerése. SPRANGER elmékedései tulajdonképpen abból a talajból nőnek ki, amelyet DILTHEY kutatásai készítettek elő a lélektan számára. DILTHEY nagyjelentőségű tanulmányaiban az a meggyőződés jut kifejezésre, s vezeti a mélyreható kutatást, hogy a személyiségek lelki életének meghatározója a lelkük mélyén rejlő belső struktúra, amelyből a léleknek minden megnyilatkozása szükségképpen és szervesen nő ki. Ez a meggyőződés hatja át SPRANGER egész munkásságát is.

SPRANGER tanítása szerint² a lélek megismerésére nem elegendő csupán a lelki funkciók megismerése, hanem szükség elsősorban éppen a lélek tartalmára tekintettel lennünk. A lélek megismerésére törve nem szabad megállanunk annak vizsgálatánál, hogy a lélek milyen úton-módon valósítja meg a maga tartalmát, hanem éppen ennek a tartalomnak megismerése az első teendőnk. Amíg a régi lélektan csak magyarázta a lelket, addig az új lélektan a lélek megértésére törekedik. A megértés pedig a lélek tartalmára vonatkozik. E ponton kapcsolódik be SPRANGER kutatásaiba a jelentés, illetve az érték fogalma. Az egyén ugyanis a maga lelki aktsaival mindig az értéket valósítja meg és önti formába. A szellemi aktus pedig az Én tevékenysége s ez a tevékenység a különböző lelki jelenségekből szervesen, strukturálisan tevődik össze és szövődik egybe. Magát a lelket tehát úgy kell tekintenünk, mint életképletet, élethalakulatot, amely értékmegvalósításra törekedik. Az ilyen alakulatot nevezi SPRANGER tágabb értelemben vett struktúrának. «Szerves felépítése, vagy struktúrája van a valóság valamely alakulatának akkor, ha az olyan egység, amelyben minden rész és minden részlettevékenység az Egészre nézve jelentős, és pedig úgy, hogy minden rész szerkezete és teljesítménye viszont az Egészről függ és ennek következtében csak az Egészből érthető meg.»³

A lélektannak ilyen struktúrákkal van dolga s maga a lelki organizmus is teleológiai összefüggés, amelyben az egyes részek csak az Egészből érthetők és az Egész egysége az egyes funkciók szerves összefüggésén nyugszik. Magától érthető azonban, hogy az egyes lelki képletek csak akkor bírnak struktúrális jelleggel, ha maga az Egész is struktúra. Mindezek alapján azután SPRANGER a strukturalélektant a következőképpen határozza meg: «Struktúra-lélektan minden olyan lélektan, amely az egyes lelki jelenségeket az egységes Egészben értékük szerint elfoglalt helyzetükből és a totális teljesítmény-összefüggésekre vonatkozó jelentésükből magyarázza meg.»

Az érték fogalmának fontossága még erőteljesebb hangsúlyt nyer SPRANGERnek «Der gegenwärtige Stand der Geisteswissenschaften und die Schule» c. értekezésében.⁴ A régi közmondást - ugymond SPRANGER a 20. oldalon - így variálhatnók: «mondd meg nekem, mit tartasz értékesnek és én megmondom, ki vagy». Minden személyiség lelki struktúrája attól függ, hogy miféle értékre irányulnak lelki tevékenységei

¹ Seventh Edition 1936. XIII. lap.

² Mi itt elsősorban a «Psychologie des Jugendalters» c. művét, amely NAGY MIKLÓS és PÉTER ZOLTÁN fordításában 1929-ben magyarul is megjelent Mezőtúron, és «Lebensformen» c. munkáját tartjuk szem előtt.

³ Az ifjúkor lélektana. 17. l.

⁴ Berlin, 1922.

és miféle értékdiszpozíciók rétegeződnek fel lelkében. Minden egyén lelkében bizonyos értékelés áll a középpontban és az értékelésnek ezzel az irányával jár karöltve az élmény és a teremtés, alkotás meghatározott iránya. Értékmegélés, értékakarás, értékkeremtés azok az organumok, amelyeknek teljesítményei a személyiség lényegét meghatározzák. A lelki struktúra tehát mindig élmény- és teljesítménydiszpozíciók zárt összefüggése; ez az összefüggés értékírányok szerint tagolódik s középpontja mindig egy megélhető értékegységben, azaz a szellemi Énben van. Innen könnyen érthető, hogy minden szellemi aktusban a szellem totalitása nyilatkozik meg. A lélek minden értékírányra «be van állítva», de ezek közül mégis egy bizonyos irány áll előtérben s ez képezi a lelki struktúra középpontját. Ha tehát valamely lelki struktúrát nemcsak magyarázni, hanem megérteni is akarunk, akkor meg kell keresnünk ennek a struktúrának azt a középpontját, amely az egész struktúrát belülről organizálja.

Hogy azután miféle értékfajok vezetnek a lélek munkáját s ennek megfelelően miféle életformákat különböztet meg SPRANGER, - már nem tartozik munkánk bevezetésének a körébe. Főtörekvésünk annak megláttatása, hogy az új lélektan minő sajátos kiállást mutat a régi lélektan elveivel és módszereivel szemben.

Mielőtt bevezető fejtegetéseinket zárónak, nem tehetjük, hogy ne emlékeztessünk annak a nagy magyar filozófusnak lélektani felfogására, aki sokban megelőzte kora bölcseletét és akinek rendszere éppen napjainkban mind erőteljesebben tesz tanúságot a benne felhalmozott igaz értékekről. BÖHM KÁROLY nagy művének az Ember és Világának már második kötetében¹ ezeket írta: «a szellem nem minimális részecskék gépezete, hanem komoly jelentések organizmusa». Ebben a klasszikusan fogalmazott mondatban benne van az egész új lélektani felfogás; benne van az atomisztikus és mechanisztikus lélektani felfogás visszautasítása; benne van megállapítása annak, hogy a lelket csak, mint olyan organizmust lehet megérteni, amelynek tartalma a jelentés és azoknak kapcsolata. BÖHM tehát ezelőtt már szinte félszáz esztendővel ellene mondott a régi, akkor még virágkorát élő lélektani felfogásnak, amely a lelket részekre bontva elgépiesítette, s ez által megrabolta tőle az életet és teremtő erőt. Az idézett tömör megállapítás kapcsán BÖHM maró és kíméletlen kritikát gyakorol a «kísérleti lélektan apró pizsmogásai felett» és nyomatékosan hívja fel a figyelmet arra, hogy «a részeknek csak az egységben van értelmük» s éppen ezért a részletek kutatása mellett «az egészet átfogó egységet» mellőző, magukat «pozitív»-nak mondó lélektanok a lélek kerületein járnak, de magát a belső lényegét megragadni képtelenek. BÖHM álláspontja monizmusnak nevezhető, - ő maga annak is nevezi - mert azt vallja, hogy nincs külön test és nincs külön lélek, hanem csak egységes ember van. Az embernek minden tevékenysége ennek az egységnek kifejezése. A főszűz tehát mindig az egységre esik, amely egység tapasztalatunk számára közvetlenül adva van. Lehet, hogy ez az egység számtalan atomból van összetéve és millió képelem alkotja azt, de ezek felett ott áll az egység, mint a tulajdonképpeni valóság, mert mi az atomokat és képelemeket csak megfeszített figyelemmel, sőt gépek segítségével tudjuk csak észrevenni, de ezek egységéről közvetlen tudomásunk van.

Az így jellemzett lélektani felfogás középpontjába az Én áll. Ez az Én, nem eredmény, hanem forrás, és nem üres kép, hanem valóság. Az Én funkciói által valósul meg a szellem minden alkotása s maga a szellem is, amely nem egyéb, mint jelentések és értékek végtelen organizmusa. A lélek tehát BÖHM-nél is, miként SPRANGER-nél, értékek kialakítója.² BÖHM-nél is, miként SPRANGER-nél, a fejlődés folyamán különböző értékek kerülnek a lélek középpontjába, hogy az egész lelket organizálják. BÖHM nagy művének harmadik kötetében mintaszervek és életteljességükkel lenyűgöznek azok a fejtegetések, amelyben éppen az ifjúkor lelki életét tárja elénk, amint az az értékek vezetése alatt gazdagon kifejlik. Ezekben a fejtegetésekben BÖHM, SPRANGER évtizedekkel megelőzve, a lélek fejlődését az értékek fejlődésével hozza szoros dialektikai kapcsolatba, kimondván a tételt: «Mond meg nekem: mit preferálsz s én megmondom neked: ki vagy?» (I.m. III. k. 191. l.) amely tétel szinte szóról szóra egyezik SPRANGER-nek fennebb idézett megállapításával. Az értékelés fokától függ hát a lélek minősége s tartalma, habár maga az értékelés fejlettsége szempontjából a reflexió fokára utal. Az értékelés fejlettségével jár karöltve a lélek fejlődése s az egyéni lélek fejlődésének képét nagyobb méretekben az emberiség művelődésében találjuk meg.

BÖHM ezen szellemi felfogásából következik az intellektuális vagy belső alkatról szóló tana (ímé, az «alkat» szó azonos használata már az «alkat-elmélet» keletkezése előtt!), amely BÖHM rendszerének

¹ Budapest, 1892. (Megjelent elektronikus formában a Mikes International kiadásában 2004-ben: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html. [Mikes International Szerk.])

² BÖHM és SPRANGER tana között levő nagy megegyezéseket, de különbségeket is, jól állítja össze s magyarázza PÉTER ZOLTÁN «Böhm és Spranger» c. munkájában, amely a szegedi egyetem Aktái között jelent meg, mint a filozófiai sorozat VIII. kötetének 2. füzeté 1937-ben.

egyik legmélyebb és következményeiben leggazdagabb gondolatát juttatja kifejezésre. E tant a maga részleteivel az Ember és Világának negyedik kötete adja elő, amely a logikai értékekről szóló tant fejt ki. (I. könyv, 1. fejezet.)

A forma, - mondja BÖHM – sohasem üres forma, hanem mindig valamely tartalomnak a formája. Azaz: a forma nem egymagában álló, üres, elkülönített valóság, hanem mindig valamely tartalomnak mozzanata. Egyetlen tartalom pedig, amelyet közvetlenül ismerünk: lelki élmény, amelyben mint mozzanat ott van a forma is. A belső forma vagy értelmi alkat tehát a dolog realitását fejezi ki, benne a dolog legbensőbb valósága jelentkezik előttünk s ezért minden dolognak leglelkét jelenti.

A belső alkattól függ a dolog értékessége is. Az értelmi alkat értékességi foka viszont a lélek és reflexió fokától függ. Minél nagyobb a lélek fejlettsége, annál nagyobb értékességének foka s annál magasabb a dolog értelmi alkata is. Az értelmi alkat teljessége a lélek fejlettségének legmagasabb fokán jelentkezik.

A belső alkat tökéletessége, az érték foka, a lélek fejlettsége között ezek szerint nemcsak dialektikai összefüggés, hanem merő párhuzamosság van: egyiknek értékességi és tökéletességi foka a másiktól függ. De továbbá, ezen fejlettségi fokok szerint lesz különböző a jelentés is, amelyet a lélek a maga tevékenységeivel megvalósít. Lehet az alapjelentés a különböző fejlettségi fokon álló lelkekben ugyanaz: például az érzéki értékek által vezetett emberben a táplálkozás ugyanazzal az alapjelentéssel bír, mint amellyel a lángszerű embernél bír. De ennek az alapjelentésnek formáltsága, kialakulása egészen más az egyiknél és más a másiknál. Azaz: a különböző jelentéseket, amelyek a lélekre nézve adva vannak, a lélek a maga tevékenységeivel a benne működő reflexió fokai szerint igen különbözően alakítja, formálja, értékeli és ennek alapján igen különböző módon organizálja, szövi bele az Én-egész struktúrájába.

A jelentések ezen különböző formáltságában látja BÖHM a karakterológiának szilárd alapjait is, mert a belső alkatban a dolgok teljes valósága jelenik meg s éppen ezért ez a belső forma vagy értelmi alkat az a fogalom, amelynek segítségével fokozatos rendbe állíthatjuk a világegyetemet minden dolgát a maga értéke, jelentése, tökéletességi foka szerint, a szervetlen ásványtól a legmagasabb szellemiségű emberig.

Ha a belső alkat a lélek organizálását jelenti a jelentés és az érték irányában, sőt, ha minden dolog organizálása ebben áll, akkor természetesen az értelmi alkat dönt nemcsak az egyesek, hanem népek és fajok értéke felett is: minden ember és minden nép, minden faj a belső alkat értékétől függ. Egyes korok és korszakok értéke is azon méretik, hogy vajjon milyen volt annak a kornak és korszaknak értelmi alkata, azaz miféle és milyen fajta érték organizálta azt. Miként formáltattak az egyes jelentések az értékesség szempontjából az illető korok által? – ez itt az alap – és döntő kérdés. Organizáltsága által tagolódik bele az ember a világ nagy összefüggéseibe és jelentések organizálása által abba a nagy folyamatba, amelyben értékek valósulnak meg, kultúra terem s amelyet közönségesen történetnek szoktunk nevezni. A történelem éppen azáltal lesz a népek s egyesek formálója, hogy benne értékek valósulnak meg és értékek vezetnek újabb és újabb organizációkra.

ELSŐ KÖNYV.

AZ EMBERI EGYSÉG FILOZÓFIAI KÉPE.

4. §. Az ember, mint organikus Egész.

Az ember filozófiai megértésének előfeltétele az, hogy az embert mint organikus Egészet kell tekintenünk. Ha úgy tekintenők, mint részeknek gépies együttesét, akkor éppen azt a belső formát nem lennének képesek megtalálni, amelyet úgy kell felfognunk, mint az embernek legbelsőbb magvát. Ebből a magból nő ki voltaképpen minden egyes szervünk, mert hiszen minden szerv a belső magból kiinduló tevékenységek szolgálatában áll. Ha az ember filozófiai eszméjéig eljutni vagy ahhoz közelebb férni akarunk, le kell tennünk a hitről, mintha a test és a lélek egymástól elkülönözten létező és tevékenykedő szubsztanciák lennének, amelyeknek egymáshoz való viszonya megoldhatatlan probléma. Ha ebből a meggyőződésből indulunk ki, akkor egy széttépett természeti alkotmány fog előttünk állani. A «teremtés koronája» így a maga tépettségében, mint saját magának örök ellensége tűnne fel előttünk: az anyagelvű test szemben állana a szellemelvű lélekkel. Ez az örök ellenségeskedés azonban nemcsak a testtől kapna bőséges táplálékot, hanem a lélek sem maradna tétlen annak ébrentartásában: a lélek maga alá akarja gyűrt a testet, hogy az neki szolgálva, az ő parancsolatait teljesítse és az ő céljait valósítsa meg. Ennek a harcnak erkölcsi értékelése minket itt most nem érdekel. Legyen ez az értékelés bármilyen, annyi bizonyos, hogy a testnek és léleknek gyökeres szétválasztása az embert oly mértékben izolálná a többi dolgok és élőlények között, hogy sem őt magát megérteni, sem a nagyvilágban való helyét megállapítani képesek nem lennének.

Az ember organikus egységének gondolata távolról sem új gondolat. Azok, akik a tapasztalat termékeny talaján vetették meg lábukat, minden időben jól tudták és hangsúlyozták, hogy az emberben a test és lélek között szoros összefüggés, egy célra törekvés van. Hogy csak egy példát említsünk, az ember organikus egységét és a nagy világegyetemmel való szoros összefüggését erőteljesen emeli ki GOETHE kiváló kortársa CARUS. A makrokozmosz legfelségesebb csodája, az Isten tökéletes képmása az ember. A makrokozmosz pedig organikus Egész, amely számtalan mikrokozmoszra van tagolva és pedig akként, hogy minden véges organikus totalitás a legfőbb végtelen Totalitásnak csak végleges ismétlése. Ilyen véges mikrokozmosz maga az ember is, aki a földön élő organizmusok sorozatában a legfőbb helyet foglalja el. Először a «világtudat» fejlődik ki benne s csak azután az öntudat. Ez a világtudat arra mutat, hogy a világon minden, egyik bolygó a másikhoz, egyik kő a másikhoz a kölcsönhatás viszonyában áll s minden, mi van, örökösen hat egymásra s ezáltal egy végtelen organikus Totalitásnak integráns része.¹

Ha ekként az ember organikus egység-volta világosan áll előttünk, világossá kell tennünk a magunk számára azt a szoros összefüggést is, amelyben az ember, ez az organikus egység, a nagy világegyetemmel, mint rendszerrel áll. Ez a szoros összefüggés sohasem volt kérdéses, de a tudomány igazán elvi vizsgálódás tárgyává azt sohasem tette, egészen a legújabb időkig. Főként VON UEXKÜLL volt az, aki az embernek s általában az állati lényeknek a környezethez való viszonyát tudományos vizsgálódás tárgyává tette. Ezekből a kutatásokból világosan kitűnik, hogy a környezet nagy mértékben bír formáló és átalakító erővel minden élő szervezet számára. Az állat s az ember szervezete és annak kifejlése szoros összefüggésben áll a környezettel s ez az összefüggés egészen új világot teremt, minden állat és ember részére. Azt mondhatnók, hogy ez az összefüggés nagyban hozzájárul az ember életének egyénítéséhez. Ez a környezet által való egyénítés pedig mindennél erőteljesebben mutatja azt a szoros viszonyt, amelyben az ember az őt körülvevő mindenségben van. Ámde a környezet túlnyomó ereje nem semmisíti meg a környezett szervezet erejét s nem állítja azt a maga céljainak egyedüli szolgálatába. Az állati szervezet nemcsak középpontja a maga külvilágának, hanem ezzel a környezettel szemben, mint önálló alany is fellép.

¹ V.ö. CARUS Psyche c. művének fejtegetéseivel. Új kiadása 1926 Jéna, LUDWIG KLAGES előszavával és jegyzeteivel.

Az állat és ember a világ dolgairól rátörő ingerek segítségével észreveszi ezt a környező világot és a dolgoktól éppen ezen ingerek által hatásokat fogad el. A kívülről jövő ingereknek és hatásoknak feldolgozása az állat belső világa által történik s ezen feldolgozás által a szervezet a maga környezete fölé emelkedik s uralkodik azon.¹ Minden ember maga alakítja hát ki a maga külvilágát, amely kétségkívül csak egy meghatározott része annak a nagy kozmosznak, amely megszámlálhatatlan jelenségeivel minket körülvesz. Azt kell mondanunk, hogy az ember körül egyfelől kialakul az a világ, amelyet ő maga észrevesz a maga környezetéből, - ezt nevezi VON UEXKÜLL az ember Merkweltjének, - és kifejlik egy másik világ is azokból a hatásokból, amelyeket az ember gyakorol a maga környezetére, - ezt nevezi VON UEXKÜLL az ember Wirkweltjének. Ezt a két világot azután az ember a maga belső világában egyesíti és szövi össze egyetlen világgá, amely azután az ő külvilágát – Umweltnek nevezi VON UEXKÜLL – alkotja.

Minden embernek tehát egy sajátos, ránézve jellemző világa van, amelyet születése pillanatától kezdve alakít és alakít élete minden pillanatában; még álmai is hozzájárulnak ennek a világnak alakításához. Még egyforma és közös tér sincs, amely minden emberre nézve egy és ugyanaz a tér lenne. Minden egyénnek megvan a maga sajátos tere; sőt minden embernek megvan a sajátos idője is, amint ezt BÖHM dialektikája az «Ember és Világa» I. kötetében² meggyőzően kimutatta és amit a mai fizika már egyhangúan tanít.

Az egyénileg alkotott külvilág kialakítása az élet egyik legfontosabb megnyilatkozása; talán azt mondhatnók, hogy élet van mindenütt ott, ahol ilyen külvilágot alakít ki valamely szerves lény. Nem szabad kételkednünk azon sem, - amíg ez az állítás határozottan meg nem cáfoltatik – hogy a növényvilág egyes tagjai bizonyos mértékben maguk alakítják világukat. Az élet sejtekben jelenik meg és a sejt élete már tökéletes alkalmazkodás a külső tényezőkhöz, amelyek között neki belső alkotó részei állandó egyensúlyra törekednek. De ennek megbeszélése már egy más fejezet feladata.

5. §. Élettelen dolgok és élő szervezet.

Aki a körülötte elterülő világmindenséget figyelmesen szemléli, minden nehézség nélkül különbséget tehet a világ olyan részei és dolgai között, amelyek csak akkor tesznek szert valamilyen mozgásra, hogyha erre rajtuk kívül fekvő okok által kényszerítetnek és azok között, amelyek önmagukból és maguktól képesek mozgásra. Az élő dolgok mozgalmassága és fejlődése meghatározott törvényekhez van kötve s ezek a törvények egyfelől a keletkezést és megsemmisülést, növekvést és csökkenést szabályozzák. Ezeket a különbségeket az élő és élettelen dolgok között tagadnunk nem lehet. Az élettelen dolgok tevékenységét mechanikus törvények vad szükségszerűsége űzi-hajtja: minden mozgásuk a mechanika törvényeinek és külső okoknak enged. Nincs sehol sem terv, sem célra törekvés. Minden az oktörvény egyetemes uralma alatt áll. Ez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy az élő dolgok felett az oktörvény tehetetlen. Ez csak annyit jelent, hogy amíg az élő dolgok felett más törvények is uralkodnak, addig az élettelen dolgok egyetlen törvénye az okiság. Az élők világában ugyanis minden, ami van, organizmus, azaz tervszerűen felépült rendszer. Ezt a rendszert az jellemzi, hogy benne minden rész az Egész által áll fenn és az Egész érdekében tevékeny; de megfordítva is, minden Egész a részek által áll fenn és részekre nézve létezik. Vagy más szavakkal: ahol élet van, ott találkozunk a dolgoknak belső autonómiájával is, amely autonómia, mint belső törvényszerűség, az élő rendszernek áll szolgálatában. Ez az autonómia, amely minden organizált rendszert jellemez, magában foglalja azt a sajátos meghatározottságot is, amelyet teleológiának szoktunk nevezni.³

¹ J. v. UEXKÜLL tanára nézve v.ö. «Umwelt und Innenwelt der Tiere» II. kiadás, Berlin, 1921 és «Streifzüge durch die Umwelten der Tiere und Menschen.» Berlin, 1937 c. művével.

² Megjelent elektronikus formában a Mikes International kiadásában 2003-ban: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html. [Mikes International Szerk.]

³ A rendszerre nézve v.ö. «A rendszer filozófiai vizsgálata» c. akadémiai értekezésem, amelyet 1928-ban mutattam be a Tudományos Akadémiában. Megjelent 1928-ban Budapesten. (Megjelent elektronikus formában a Mikes International kiadásában 2004-ben öt másik akadémiai értekezéssel együtt; a kötet címe: 'Akadémiai Értekezések'; http://www.federatio.org/mikes_bibl.html. [Mikes International Szerk.]

Az élet hordozói, a sejtek, már magukban véve rendszerek. A sejtnak formája és struktúrája állandó, de nem mozdulatlan, sőt ellenkezőleg, örökös mozgásban van. Minden tevékenységével arra tör, hogy magában az egyensúly állapotát fenntartsa anélkül, hogy ez a tevékenysége sikerre vezetne. Nem is lehet sikerre vezetnie, mert mihelyt az egyensúly megvalósulna, megszűnnék maga az élet. A forma maga állandó létesülésben van; megmarad tehát mindig ugyanannak a formának, de részecskéi szüntelen változásban törnek előre, míg az élet, a bennük levő élet ereje s dinamikája engedi. Egy embert, akit ezelőtt több évvel láttunk, megismerjük ismét, mert formája és struktúrája ugyanaz maradt, holott részei állandó mozgásban vannak s ezen mozgás által állandó változásnak vannak kitéve. MAYER egyik értekezésében¹ azt mondja, hogy egy hársfa száz meg száz kiló vizet vesz fel a talajból s száz meg száz kiló vizet bocsát ismét vissza oda. A hársfa struktúrája tehát – azt mondhatnók – szüntelenül felbomlott és szüntelenül rekonstruálódott. Ugyanazt lehet mondanunk az emberről is. Ha ezeket a tényeket jól meggondoljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a sejt maga nemcsak rendszer, hanem állandóan rendszerező is, azon autonóm törvény szerint, amely őstervében már a priori benne van. Az ilyen szüntelenül rendszerező, organizáló sejtben csomó ellentétesség feszül állandóan s éppen az állandó feszülésben áll maga az élet. Az élet, mint rendszer a maga törvényei szerint épül fel és a maga törvényei szerint újul meg, fejlik ki a nélkül azonban, hogy egy részecskéjét is ki lehetne venni az egész rendszer módosulása, sőt esetleges pusztulása nélkül.

A teleológiai jellem egységbe fűzi az élet minden jelenségét. Azaz: az élet egységes, roppant folyamat, amely az egyes élőlények tevékenységében és tevékenysége által valósítja meg magát. Nincs semmi okunk tagadni, hogy ez a célszerűség jelentkezik már a növények életjelenségében is; talán ezeket a tevékenységeket sohasem kíséri a tudat, de ezért azok nem kevésbé lehetnek teleologikusak, mint az emberi szervezet azon tevékenységei, amelyek a célszerűség jellegével bírnak a nélkül, hogy ennek a célszerűségnek tudata kísérné azokat. Azt mondhatnók, hogy a növények tevékenysége is valamely célnak szolgálatában áll a cél tudata nélkül. A legmagasabb célt természetesen itt is önmagának megvalósítása, az egyensúlyi állapot örökös fenntartása által. Mi a növény életét sem tudjuk elképzelni másképpen, csak úgy, hogy a növény tevékenységeit is valamely hiányérzete indítja meg, amely érzet arra indítja a növényt, hogy a hiány által veszélyeztetett pont védelmére keljen. És ez a veszély azonnal elhárul, mihelyt a hiány a növény valamely mozdulatával pótolatik. Azaz: a növény mozdulata célt ér, ha a növény önfenntartásáról a veszély elhárul.

Fel kell itt mármost vetni a kérdést, hogy vajon ez a teleológiai viszony elegendő-e a arra, hogy a lelkeség megléte mellett döntően használjuk? Meggyőződésünk szerint e kérdésre igennel kell felelnünk. A teleológiai viszonyból, ha hiányzik is ugyan a tudat, de feltétlenül megtaláljuk benne azt az ösztönt, amely magából a szervezetből kiindulva, vezet a megfelelő célhoz. Lehet ezt az ösztönt azután egy érzésszerű nekitörésnek is nevezni, amint ezt SCHELER teszi.² Az ilyenfajta ösztönben – úgymond SCHELER – az érzés és ösztön még nem váltak el egymástól határozottan. Ha a növényi lélek lehetőségét nem vonjuk kétségbe, akkor azt a tételt kell felállítanunk, hogy ahol élet van ott lélek is van. Ez a vitalisztikus lélek a növényi és állati lét fokozatain keresztül haladva és fokról fokra tökéletesedve, az emberben és az ember által éri el legmagasabb tökéletességét s lesz ezen a fokon a szellem alkotásainak tudatos eszköze.

A lélek ezen vitalisztikus felfogásból egy igen nevezetes következtetés vonható le. Miután az organikus élő lények életében mindenütt - jóllehet némely fokozaton csak tudattalanul - lelkeség mutatkozik, következik, hogy nem csupán az emberiség alkot egy ideális rendszert és egységet, hanem ideális egységnek tagjául tekinthető minden élő lény, amelynek legfőbb jellemvonása az, hogy organizált Egész. Rábeszélő érvekkel talán nem is kell bizonyítanunk, hogy az emberben működő tudatos lélek is végtelen ideális egységgé szövi össze az emberiség minden tagját az emberiség ölében s a lélek tudattalan hatásai teremtenek oly szoros rendszert az emberiség tagjai között, hogy ez a rendszer szolgál talajjául a szellem minden alkotásának. Ha a lélek ilyen ideális rendszert az emberiség tagjai között teremteni nem tudna, akkor lehetetlenné válnék a szellem minden tevékenysége és megszűnnék minden emberi kultúra itt ezen a földön. Az emberiség nagy rendszerében végbemenő nagy törések éppen ezért fenyegetik pusztulással az emberi kultúrát s ezért lehet joggal beszélni a kultúra alkonyáról ott, ahol az emberek ezt a szent és ideális egységet hajlandók megtagadni. De az emberiség és a szellem szerencséjére, éppen akkor, amikor a lelkek tudatos erői és tevékenységei minden képzeletet felülmúló erővel azon munkálnak, hogy az emberiség ideális egysége rommá legyen, a lélek tudattalan erői jótékony visszahatásként ennek az egységnek lesznek termékeny munkásai, ami által az egyes népek s nemzetek lelkéből egyszerre tör fel a vágyakozás a

¹ Revue Philosophique 62. évfolyamában – 1937 – látott napvilágot «Introduction à l'étude de la Vie» c. alatt.

² V.ö. «Die Sonderstellung des Menschen» c. tanulmányát a Keyserling által kiadott «Mensch und Erde» c. mű 161. sk. lapjain. München, 1927.

megsértett rendszer épségének helyreállítására.

Az utolsó kérdés, amelyre még e paragrafus keretében még feleletet kell adnunk, hogy van-e valamilyen viszony és összefüggés a természet élettelen dolgai és az ember között? Hogy az embert láthatatlan szálak egész serege fűzi a körülvevő nagy mindenséghez, ezt már előbb, az ember külvilágáról szóló fejtegetéseink alkalmával is láttuk. Ennek a szoros viszonynak értelme még tisztábban fog előttünk állani, hogyha mindarra a jótéteményre gondolunk, amelyet az élettelen dolgok nyújtanak nekünk s amelyek nélkül az élet lehetetlen volna. Ki gondolna arra, hogy őt minden vaskötéléknél szorosabban fűzi a földhöz a mindennapi kenyér, a forrás tiszta vize, a havasi erdő acélos levegője. A föld méhében rejlő láthatatlan erőket abban a falat kenyérben látod meg, amellyel magadat és szeretteidet táplálsz s a természet gyógyító hatalmát beteg tested épülésén tapasztalod. A levegőben szerte áramló hullámok a tengereken túl lakó embertársaddal kötne össze s ki tudná megmondani, hogy mi mindent köszönhetsz ezeknek az ismeretlen hullámoknak, vagy mi minden nyomorúságot hozhatnak reád azok. El kell hát múlniok azoknak a meséknek, amelyek az izolált emberről szóltak s úgy tekintették őt, mint aki a természet minden hatalma felett áll. Az embert a létezés kényszerű szálainak megszámlálhatatlan serege köti az élettelen természethez, amelyből született és amelybe majd vissza is kell térnie.

Az élettelen és élő természettel való összefüggés az emberre nézve kétségtelen tényként derül ki. Ez a szoros összefüggés felhatol a szellem legmagasabb ormáig s igazolja GOETHE mondását, amelyet BRUNO BAUCH a természet és a szellem között lévő viszonyról szóló értekezésének termékeny alaptételéül választott: «Wer vom Geiste handelt, muss die Natur, wer von der Natur spricht, muss den Geist voraussetzen.»¹ Azokat a szavakat, amelyekkel BAUCH a természetnek az emberi szellemre való hatását rajzolta, itt ismételni nem akarjuk. Jó volt azonban reájuk utalni. Ezek a szavak nagyon világosan intenek arra, hogy szellemi célok felé való növekedésünknek mindig természeti eszközök a feltételei, természeti képességek, amelyeket magunkkal hoztunk erre az anyaföldre.

6. §. Test, lélek, szellem.

Az előző fejtegetéseinkből talán világossá vált, hogy az emberi egység a maga teljességében hozzá van kötve az őt környező természethez s az emberi lélek minden tevékenysége a test valamely tevékenységével párhuzamos. Amilyen szoros viszony áll fenn azonban a test és a lélek között, éppen olyan szorosan hozzáfűződik a szellem is a lélek tevékenységeihez. Meg kell ugyan vallanunk, hogy a kettő között lévő kapcsolat annyival is homályosabb, mert még azzal sem vagyunk tisztában, hogy mit kell szellem alatt értenünk. Bármilyen legyen is azonban ez a viszony s bármiképpen is értelmezzük a szellem fogalmát, annyi bizonyos, hogy az ember egységes rendszerét csak abban az esetben leszünk képesek némiképpen megérteni, hogyha a lélek tevékenysége mellé felvesszük a szellem tevékenységeit is, amelyeknek a lelki tevékenységek csak eszközei. Hogy a szellem munkájával tisztába jöjjünk, közelebbről kell szemügyre vennünk azt a viszonyt, amely a test, lélek, szellem között van. Ha nem is tudunk végleges eredményeket felmutatni, de megmutatjuk legalább azokat a kérdéseket, amelyek a filozófia ezen pontján kényszerűen felmerülnek és amelyek elől semmiféle bölcsekedéssel kitérni nem lehet.

Kiindulási pontul annak a ténynek megállapítása szolgál, hogy az ember lelki megnyilatkozásai eltérhetetlen szálakkal függenek össze a fizikai és fiziológiai jelenségekkel. A fizikai világ jelenségei képezik azt a legmélyebb, sokszor láthatatlan és nem ismert alapot, amelyen a fiziológiai és lélektani jelenségek felépülhetnek. A lelki jelenségek és fiziológiai jelenségek között olyan eltérhetetlen szálak húzódnak, hogy BÖHM méltán mondhatja: «a szellem az idegzet lakója». A fizikai jelenségekkel való összefüggés a legerőteljesebben mutatja meg az embernek sajátos helyét a világmindenségben: az ember egyfelől az érzéki, fizikai világ, másfelől a lelki, szellemi világ tagja. Az embernek ezt a sajátos helyzetét már KANT hangsúlyozta s az ember erkölcsiségének magyarázatánál hasznosította. Az ember, ha csak a fizikai-érzéki világ tagja lenne, kétségkívül bírna léttel, bizonyosan nyugalmasabb élet lenne osztályrésze, de nélkülözni volna kénytelen a szellem minden gazdagságát, a jelentéseket, az értékeket, amelyek megvalósítása reá bízott. De másfelől, ha csupán a szellemi világ tagja volna az ember, akkor hiányzanának belőle azok a vele született tendenciák, amelyek értékek megvalósítására, értékekben való gyönyörködésre sarkalják. Ilyen tendenciákra nem lenne szükség, mert az ember ebben az esetben a szellemi világ minden

¹ «Természet és Szellem.» A Budapesti Szemle 1937. évi augusztus füzetében és különnyomatban is.

gazdagságával rendelkeznek s mint tisztán csak a szellemi világ tagja semmiféle készletre szükség nem lenne. Helyzetének kettőssége azonban nem pusztán kötelességeit teszi lehetővé és értékek megteremtésére indítja, hanem megmutatja a fizikai világgal való szerves összefüggését s reá vezeti arra, hogy a lélek, amely benne lakik, fizikai eszközökre van utalva s a fiziológiai apparátus nélkül, amely végeredményben szintén fizikai természetű, egyetlen lépést sem tud tenni.¹

Az embernek fentebb említett kettős természete azonban arra is figyelmeztet, hogy lelki tevékenységeink közvetlenül a testi élethez vannak kötve s így nem képesek arra, hogy önmagukban az embert önmaga és a puszta természete fölé emeljék. A lélek értelmi tevékenysége tulajdonképpen a testi élet műszere, amely a világban való tájékozódásunkat segíti elő azáltal, hogy megőrizhető és állandó képeket szolgáltat nekünk a külső világról e világ felől jövő hatások nyomán, és ezeket a képeket összeköti. A puszta természeti lét biztosítása azonban még nem tölti ki a lélek egész szerepét s a testi élet virágzása még nem jelenti az ember eszméjének teljességét. Kell hát még lennie valaminek az emberben, ami több, mint a test és több, mint a lélek. A képek megszerzése és azoknak egységbe foglalása még nem meríti ki a lélek egész munkáját. Mert szerzett képeket értékük szerint egybefogni, azokat értékük szerint megbecsülni, azok között értékbeli kapcsolatokat kell létesítenie. Mert hiszen ezt az értékteremtést és értékelést, mint adott tényrt találjuk ott a lélek feladatai között s a mindennapi életben sem tudnánk előrehaladni, sőt élni is alig tudnánk, ha nem tudnánk értékelni. Ha tovább is vizsgáljuk lelkünket a maga tevékenységei közben, azt fogjuk találni, hogy az értékteljes képet ugyanaz a lelki funkció hozza létre, mint amely létrehozta az értéktelent. Az a képünk, amely a valóságnak megfelel, az a képszintézisünk, amelyben az igazság jut kifejezésre, ugyanazon lelki funkció által létesül, amely által esetleg a helytelen kép és a hamis ítélet jött létre. A jó cselekedet a lelki történésnek ugyanabban a formájában folyik le, mint amelyben lefolyt és végbement a gonosztett. Az egyik egyén lelki tevékenysége során a szép alkotás kél életre, a másik egyén ugyanazzal a lelki funkcióval közömbös vagy csúf és helytelen képeket alkot.

Minden arra mutat hát, hogy a lelken kívül van egy más tényező is az emberi egységben, amely a lélek szintetizáló és teremtő munkáját az értékek és jelenségek irányába szabályozza. Ki lehet hát mondanunk, hogy kell lennie az emberben egy felsőbb elvnek, amely a lélek felett helyezkedik el s az embert arra képesíti, hogy értéket valósítván meg, egy magasabb világot teremtsen s abban, mint annak lakója vegyen részt. Ez a felsőbb rendű elv maga a szellem. Az emberben ekként kétségtelen egy harmadik elvnek, a szellemnek működése. E működés abban áll, hogy segítségével az ember önmaga ír elő a maga számára megvalósítandó célokat s ezáltal az ösztönök vad erejét leigázva az ideális értékek megvalósítására tör.

Ha a szellem sajátos lényegét közelebről akarjuk megtekinteni, nem szabad egy látszólagos kitérés nehézségeitől megijednünk. Ez a kitérés csak látszólagos, mert fejtegetéseinknek alapvető részét foglalja magában, az úgynevezett életmezőkről szóló tant.

7. §. Az ember egysége és az emberi életmezők.

Vizsgálatunk kiindulópontjául szolgáljon a következő tétel: az ember a maga szervezetében egy tökéletes rendszer képét mutatja. E tételben a rendszer szóra esik minden súly. Helytelenül járnánk el, ha ezt az egységes rendszert a test, lélek és szellem három önálló szubsztanciájára tépnők szét, mert ezáltal megsemmisítünk az ember eszméjét. Az tagadhatatlan, hogy az ember egysége és rendszere külső formát a testben öltött, de igazi belső formája benn az ember logikai alkatában keresendő. A test, ha azt bölcséleti szempontból tekintjük, voltaképpen nem egyéb, mint külső megvalósítója a benne lakó ösztönök ősi egységének. Azt állítjuk, hogy a test egysége éppen ezeknek az ösztönöknek egysége. Az egész világot áthatoló egyetemes élet az ösztönök által siet a megvalósításra. Az élet az emberben az ösztönök által tartja fenn magát, amint ezt fejtegetéseink további folyamán részletesen fogjuk megvilágítani. Ez a fenntartás azonban csak akként lehetséges, hogyha az ösztönök a maguk megvalósítására szerveket teremtenek,

¹ G. R. HEYER szépen emeli ki azt a tényrt, hogy különböző szerveink és szerv-rendszereink (emésztés, vérkeringés stb.) fiziológiai tevékenységével meghatározott alap- vagy ős-, tehát egyetemes érzések vannak összekötve. A testi-lelki tudattalannak ezek az építőkövei, az életfolyamat gyökerei. Normális körülmények között semmit sem tudunk róluk: gyomrunkról, beleinkről, szívünkéről csak akkor tudunk, ha kitértek az egyensúlyból, vagy ha túlhangsúlyozottak. (Der Organismus der Seele. 2. kiadás 1937. 38. l.)

amelyek segítségével céljukat elérhetik. Minden egyéni életnek kezdetét éppen ezeknek a szerveknek kialakítása képezi. Ösztönök és nekik megfelelő testi szervek nélkül az egyes nem tudna beleilleszkedni és belenőni azokba az élemezőkbe, amely nélkül élet ki nem alakulhat és fenn nem állhat. Az egyéni élet ugyanis természete szerint az egyéni testbe zártan ki nem alakulhat, mert hiszen az emberi szervezet a körülvevő élettelen és élő természethez a szálak végtelen szövedékével van hozzákapcsolva. Ki kell terjednie magán kívül, azaz a térben kell elhelyezkednie. Ez a tér, amelyet minden egyén a maga sajátos módján alakít, az egyéni életet körülveszi, annak helyet ad és biztosítja számára a messzire való hatások lehetőségét. Akinek az életmezője csak a falu határáig tart, az nem képes messzebb hatni a falu határánál, de nincsenek vágyai sem, hogy a falu határain túl hasson a maga tevékenységével. Szerves alkotórésze ennek az életmezőnek az idő is, amelyről szintén nem szabad azt gondolnunk, hogy egyetemes és általános kategória, hiszen nem minden emberre nézve egyforma, egy és ugyanaz. Ellenkezőleg. Az idő minden ember sajátos belső alkatától függ s ahogyan nincs egyetlen ember, aki egy másikhoz minden vonásban tökéletesen egyenlő lenne, úgy nincs idő, amely egy másik időfolyamattal mindenben egyezne. Ámde erre a teljes mértékben egyéni időre feltétlenül szüksége van az embernek, ha a maga életmezőjét kialakítani akarja: szüksége van az időnek arra a folyamatára, amely már háta megett van, arra a folyamatára, amely éppen ebben a pillanatban van benne és végül szüksége van arra is, amely még csak ezután fog a rendelkezésére állnia. Az időnek elmúlt folyamát, amint a maga helyén tüzetesen ki fogjuk fejteni, az emlékezés tevékenysége őrzi meg számunkra; a még csak ezután következő folyamatát a múlt és jelen alapján várjuk s képzeletben alakítjuk ki.

Az életmező ezek szerint hozzátartozik az egyénhez, mégpedig szervesen tartozik hozzá úgy, amint azt az egyén a maga rendelkezésére álló eszközök szerint és az ő belső alkatának megfelelően kialakította. Meg kell azonban figyelnünk, hogy a tér és idő két különböző szerepet visz ennek az életmezőnek kialakításában. Az idő kategóriája elsősorban arra a belső folyamatra vonatkozik, amelyben az egyén szüntelenül képezi a maga életmezőjét s az egyén csak ezután vetíti ki azt a világba, mint a történetek egymásután való következésének elvét. Az idő ekként egységes, szakadatlan folyamat, amelynek nincs sem kezdete, sem vége és amely lehetővé teszi, hogy életmezőnk történéseit is egyetemes folyamat tagjaiként fogjuk fel. A tér ezzel szemben, bár szintén alanyi jelleggel bír, az életmezőben elterjedő dolgok egymáshoz való viszonyát állapítja meg a maguk egyidőben való létezésük szempontjából. Természetes, hogy ezen két kategória egyformán szükséges, hogy előálljon s kialakuljon az az egyéni életmező, amelynek egyes jelenségeit az oki viszony szabályozza. Ezeknek a kérdéseknek tüzetes tárgyalása azonban már a dialektika feladata. Hogy e kategóriák funkciója szükségszerű és tudattalan, ez a tény bővebb magyarázatra nem szorul.

Az egyén a maga életmezőit az ösztönök segítségével fejti ki és látja el tartalommal. Ösztönök nélkül az ember sem magát kifejteni, sem életmezőit kialakítani s eltéphetetlen szálakkal magához fűzni nem képes. Ha valaki az élet fogalmát helyesen fogta fel és az emberi egységet filozófiailag megértette, ezen a tényen nem fog fennakadni és nem hajlandó ebben a tanban bizonyíthatatlan metafizikát látni. Aki az egyetemes élet mély elemzését megkísérli, annak be kell látnia, hogy ez az élet csak az egyesek által valósulhat meg, az egyesek pedig csak a maguk képére kialakított életmezőik segítségével tudnak ebben a végtelen folyamba kapcsolódni, mint e folyamnak jelentéktelen habocskáit.

Az ember magát ezekben az életmezőkben fejti ki, de viszont ezekből az életmezőkből nyer táplálékot is arra, hogy önmagát fenntartsa, kifejtse, bővítse és gazdagítsa. Amiként egész élete ebben az életmezőben tágul ki, úgy a maga folytatását is ebbe helyezi el. Az életmezőknek ez a kialakítása, bennük önmagunk erőinek és funkcióinak kifejtése s az egyetemes életben való elhelyezkedése lassanként, lépésről-lépésre történhetik csupán s hosszú időkre van szükség ahhoz, hogy ennek az életmezőnek viszonyai állandósuljanak, ő maga tartalommal gazdagodjék és mind teljesebb mértékben olvadjon össze az egyén belső világával. Az én belső világom és kialakult életmezőm között állandó és élénk kölcsönhatás áll fenn, ami nem is lehet másképpen, mert egyik a másik segítségére szorul, egyik a másik által nő, gyarapodik, gazdagodik, vagy pedig senyved, szegényedik és pusztul el.

Ily szoros viszony lévén az emberi egység és az életmező között, hangsúlyoznunk sem kell, hogy minél teljesebbek ezek az egységek és minél erősebbek, energikusabbak az egység kialakító szervei, annál erőteljesebben fog végbemenni az életmezők kialakítása. Ha az egész emberi organizmust tekintjük, azt kell mondanunk, hogy minél nagyobb ennek az organizmusnak belső energikus feszültsége, amely az egyensúly állapotára erőteljesen tör, annál energikusabban készül el és telik ki az egyén életmezője is. Ha a biológia nyelvén akarunk szólni: minél nagyobb az egyes sejt és a sejtekből rendszerré alakult organizmus biotónusa, annál könnyebben megy az életmező teremtése és állandó kialakítása. Az erőteljes biotónussal bíró emberek életmezője tág és gazdag; a gyenge biotónussal bíró emberek életmezője gyenge és ösztövé.

Az egységes ember lelki tevékenysége is ennek az életmezőnek szolgálatában áll, ebben az életmezőbe való belenövés segíti elő. A testi organizmus és az ember lelki tevékenységei között a viszony az, hogy ezek a tevékenységek ennek az életmezőnek kialakítását közvetítik és annak ismeretét teszik lehetővé. Nincs a léleknek egyetlen mozdulása sem, amelyet az egyén életmezeje ne venne észre és az életmezőnek minden változása a lélek állapotának változásával jár együtt. Itt természetesen ismeret alatt nem a logikai úton nyert, tudományos ismereteket értjük, hanem azokat az értesüléseket, amelyeket a lélek a maga érzékelő tevékenysége által közvetít az emberi egységnek. A lelki tevékenység teszi lehetővé, hogy idegrendszeremen át, tudatom előtt a színek, hangok, ízek, szagok és illatok, a tapintás és a temperatura adatai megjelenjenek s az egyéni életmezők kifejtésére használtassanak.

De nemcsak a térben elfekvő életmezőről értesítenek minket a lélek tevékenységei, genetikusan tekintve, elsősorban a lélek érzései. A lélek tevékenysége nélkül nem állhat elő az időben kiterjedt életmező sem s bizonyára vannak olyan fejlettségű népek, amelyekre nézve az időnek értelme nincs, mert lelkük alantas fejlettsége mellett az idő kategóriája nem létesülhet. A lélek tevékenységei alkotván meg az időben kiterjedt életmezőt, a lélek tevékenységei értesítenek minket arról. A lélek emlékezik vissza a multa, vagy feledkezik meg arról, éppen az életmező érdekében; a lélek értesít a jelen életmezőről, és a lélek tekint a jövőbe vágyakozással, törekvéssel, vagy fordítja el figyelmünket arról.

Aki az életmezőnek itt vázlatosan kifejtett tanát elfogadja, arra nézve szó sem lehet annak a régi elméletnek fenntartásáról, amely a testben és lélekben két különálló szubsztanciát látott: a test kiterjedt szubsztancia, a lélek gondolkodó szubsztancia. E kettő ilyen merevséggel el nem választható, ha némi reményt is táplálunk az ember filozófia eszményének megértésére. Lehetne azt kérdezni, hogy hát az anyagi természetű testbe miként kerül a lélek? Ez a kérdés azonban egy csöppet sem misztériózusabb, mint ez a másik: minként kapcsolódik az anyagi szubsztanciához a gondolkodás szubsztanciája, hogyha a kettő között ég-és-föld különbség van. De ezek a kérdések nem takarhatják el előlünk azt a tényt, amelyet a tudomány immár véglegesen megállapított, hogy t.i. a lélek a szervezethez elválaszthatatlanul hozzá van kötve az agy és az idegrendszer által, elannyira, hogy ahol e kettővel nem találkozunk, ott hiába keressük a lelket is. Nincs lélek test, azaz anyag nélkül. Aki ezt állítja, arra joggal lehet alkalmazni BAUCH megállapítását: a szellemnek természet nélkül való felvétele üres és elvont spirituálizmusra vezetne és végül a szűkös, korlátozott intellektualizmus álláspontjára.¹ Állításunk cáfolatára a parapszichológia módszertelen tapogatózásai semmiféle bizonyítékot sem képesek produkálni, amint a korán elhunyt ERICH BECHERnek az egyén közötti lélekről szóló tanítása sem bír bizonyító erővel. Gazdátlan lélek nincs.

Ha az emberi egység gondolatát állítjuk előtérbe, akkor azt kell mondanunk, hogy annak minden tevékenysége az egyenlő érték jogán ennek az egységnek szolgálatában áll s ezek a különböző természetű tevékenységek mind ezen egység által állanak fenn s ettől nyerik erejüket, értelmüket, jelentésüket. A test és a lélek kapcsolatának kérdése a biológia körébe utalandó; a biológiának kell tisztáznia, hogy ebben a rendszeres egységben miként és mi által forranak egybe a különböző természetű jelenségek; sőt a biológiának kell magában a sejtekben kimutatnia e jelenségek természetes kapcsolatát. Amíg ez meg nem történik, addig a filozófiának meg kell elégednie az egység hangsúlyozásával s arra kell törekednie, hogy ebből az egységből értse meg a részeket s azok összefüggését ezen egységen belül.

8. §. A szellem tevékenységeinek jelleme.

Az előbbi fejtegetésekben többször rámutattunk arra, hogy az emberi egységben a lélek felett áll egy magasabb elv is, amely a jelenségeket és az értékeket teremti s a lélek tevékenységeit ezeknek a jelentéseknek és értékeknek irányába szabályozza. Itt most meg kell vallanunk azt is, hogy ez a teremtető és szabályozó elv a léleknek és általában az emberi egységnek csak magasabb fokán jelentkezik és érvényesíti a maga hatalmát. Ez a megállapítás azonban nem jelenti azt, hogy ez az elv nem veleszületett alkotórésze az emberi egységnek s talán kívülről jutott be valahonnan ebbe az organikus rendszerbe. Mert ebbe az organikus rendszerbe semmi bele nem juthat, csak az, ami már benne volt azokban a sejtekben, amelyeknek szintéziseképpen az emberi organizmus egysége létesült. A türelmes és részletes kutatás bizonyára ki fogja mutatni, hogy a lelki élet fejlettségének melyik állapotában kezd érvényre jutni a

¹ I.m. 4. l.

szellemiség elve s meg fogja bizonyosan állapítani azt is, hogy mibe nyilatkozik meg ez az értékteremtő és értékalkotó hatalom a lélek fejtegetésének ebben a sorsdöntő órájában.

Minket most is csak az érdekel, hogy a szellem értékteremtő és értékszabályozó hatalma nélkül a lélek munkája éppen olyan félelmes és tökéletlen marad, mint amilyen tökéletlen és másnemű lenne a test élete a lélek munkája és tevékenysége nélkül. Az emberi egység kifejlésének szolgálatában az az emberi test lesz a legtökéletesebb, amely a legpontosabb lélek-műszerek által szabályoztatik és fejtenek ki. S ennek megfelelőleg az az emberi lélek juttatja legtökéletesebb kifejezésre az emberi egységet, amelyik a maga munkájában a fejlődés magas fokán a szellem törvénye által irányítottatik.

Az emberi egység három elvének, a testnek, léleknek, szellemnek szoros összefüggése és szerves kapcsolata még világosabbá válik és a szellem jelleme még határozottabban fog kidomborodni a következő fejtegetések során. Úgy a lélek, mint a szellem munkájának nélkülözhetetlen alapja és eszköze a test. A lélek az emberi test és szellem kifejtésének szolgálatában állván, szabályozza a test munkáját, lehetővé teszi annak kifejlését, alakítja annak életét, de ő maga is a szellem szabályozására szorul, mielőtt az emberi egység a fejlődés bizonyos fokát elérte. A szellem végül hozzá van kapcsolva úgy a lélek, mint a test tevékenységeihez s éppen ezért – igaz ugyan, hogy munkája teremtő és szabályozó munka - reá nézve is nélkülözhetetlen úgy a lélek, mint a test tevékenysége. A három elv között legmagasabb azonban a szellem, mert, amint látni fogjuk, az emberi egység által jut a maga öntudatára s lesz ezáltal képes az értékek és jelentések felismerésére. A szellem, mint öntudat az emberi egység legmagasabb és legértékesebb, önértékű tényezője, amelyben ez az egység kiteljesül és a maga plérómájához jut. Úgy áll tehát a dolog, hogy a test az emberi egység fenntartásához éppen olyan szükséges, mint a lélek, vagy a szellem, de ez az egység a szellem által fejlék ki és virágzik. A három tényezőnek egymásra való utaltsága kétségtelen s már az emberi egység rendszer-voltából következik. Aki tehát e tényezők bármelyikét elhanyagolja vagy merőben figyelmen kívül hagyja, az nem csak magát az emberi egységet nem fogja megérteni, hanem nem fogja megérteni ezen tényezők egyikét sem.

Nem tanácsos mindezek szerint a KLAGES példáját követnünk, aki kíméletlen harcot indít a szellem ellen, mert nézete szerint a szellem a maga ellenőrző munkája által szüntelenül megbénítja a lélek szabad működését s megakadályozza a teremtő tudattalan érvényre jutását. Nagy munkájában, amely «Der Geist als Widersacher der Seele» jellemző címet viseli¹ minden kutatás éltetője KLAGES azon alapszabályozódása, hogy lélek és szellem már eredettől fogva különböző és lényegükben ellentétes hatalmak, amelyeket, sem egyiket a másikra, sem mindkettőjüket egy harmadikra, visszavezetni nem lehet. Szerinte a test és a lélek az életsejt két elválaszthatatlanul egymáshoz tartozó pólusa, amely közé kívülről hatol be, egy ékhez hasonlóan a szellem. Még pedig azzal a törekvéssel, hogy ezt a kettőt elválassza egymástól, a testet meglélektelenítse, a lelket megtestetlenítse és ilyen módon végül elpusztítson minden életet, amihez csak hozzáférni tud. Holott közte és a lélek között örök antagonizmus van, mert a lélek maga csupa élet, míg a szellemnek szüksége van az életre, amelyre támaszkodik, az életnek ellenben semmi szüksége sincs a szellemre.

Ez az alapszabályozódás vezeti KLAGEST egész tanításában, amely nem győzi eléggé hangsúlyozni azt, hogy a lélek a szellem nélkül őseredeti értékeket teremt s éppen a szellem közvetítése nélkül teremt.

KLAGES felfogása éles ellentétben áll mindazzal, amit mi fennebb a test, a lélek és a szellem összefüggéséről mondtunk. A tan részletes tárgyalására és kritikai vizsgálatára itt helyünk nincs. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szellemnek, mint önálló elvnek KLAGES által való elismertetése jótékonyan fog hatni mindazokra, akik éppen KLAGES nyomában járva, elismerik a szellem létezését, már azáltal is, hogy jogait tagadják és lényegét félreismerik. És meg kell jegyeznünk azt is, hogy a tények szabad elfogulatlan vizsgálata meg fogja mutatni mindenkinek, akit a kérdés érdekel, hogy a szellem által nem szabályozott lélek megvalósít olyan jelentéseket is, amelyek az emberi egységre haszonnal nincsenek és az emberi műveltségre károsak. A világtörténelem s az újabb idők – sajnos – számtalan példáját szolgáltatják ennek. Utóvégre KLAGEST is a szellem bíráló ereje tette képessé arra, hogy a szellem értéktelenségét belássa és egy komoly lélek minden meggyőződésével hirdesse.

A szellem, mint teljes és tökéletes öntudat, teremt, szabályoz s ezáltal az emberi egységet az általunk elérhető legmagasabb pontra emeli, értékeket és jelentéseket valósítván meg benne és általa.

¹ Leipzig, 1929.

Ennek fejtegetése külön szakasz feladata lesz, amikor kitérünk majd egynéhány kiváló bölcselő szellemtanára, kutatván a rokonságot, amely közöttük és a mi tanunk között fellelhető. A következő könyvben a lélek életével fogunk foglalkozni, mindenütt szem előtt tartva az ember organikus egységét.

MÁSODIK KÖNYV

A LÉLEK ÉLETE.

9. §. A lelki tények.

Minden tudománynak, amely céltudatosan halad problémája megfejtése felé, elsősorban azzal kell tisztába jönnie, hogy melyik az a tárgy, amelyikre vizsgálatai vonatkoznak. A tudományok nagy «globus intellectualis»-ának tanúsága szerint azonban nem csekély azoknak a tudományoknak száma, amelyek a maguk tárgyát egyértelműen és pontosan megállapítani nem tudják. Ezek közé a tudományok közé kell sorolnunk – sajnos - a lélektant is. Azt mondhatnók, hogy a lélektannak tárgyáról való felfogása nagy mértékben hatása alatt állott a filozófiai felfogások körében tapasztalható változásoknak. Ha így áll a dolog, akkor leghelyesebben talán akkor járunk el, hogy az úgynevezett lelki tényeket tesszük mindenekelőtt vizsgálat tárgyává.

Amikor úgynevezett «lelki tényekről» beszélünk, már egészen világosan juttatjuk kifejezésre azt, hogy a «lelki tények» kifejezés semmiképpen sem egyjelentésű abban az értelemben, hogy ez a jelentés minden további magyarázatot feleslegessé tesz. Mit kell értenünk «lelki tények» alatt? - erre a kérdésre vonatkoznak következő fejtegetéseink.

Ha a kérdést közelebbről tekintjük és számba vesszük a lelki tények jelentésére vonatkozó magyarázatokat, azt fogjuk látni, hogy e magyarázatok igen tekintélyes része lelki tények alatt csak a tudatos lelki élet jelenségeit érti és azt tanítja, hogy a lélektan feladata megismerkedni ezekkel a tudatos tényekkel; azoknak magyarázatát kell adnia és meg kell értetnie a közöttük létesülő kapcsolatokat. Ezek a pszichológusok tehát a nem-tudatos vagy tudattalan lelki tényeket, amelyeknek létezését kétségbevonni a tudomány mai álláspontján nem lehet, a lélektani kutatások köréből kizárják s a lelki tények mezejét a tisztán tudatos lelki jelenségek területére korlátozzák. Erre a felfogásra nézve meg kell jegyeznünk a következőket.

Nem kell megdöbbsennünk, ha azt állítjuk, hogy a lélek munkássága voltaképp a dolgot megtekintve nem-tudatos, tudattalan. Ebből a nem-tudatosból bukkannak fel a tudat világosságára azok az őseredeti lelki tények, amelyek elsősorban szükségesek arra, hogy a nagy világmindenségben az egyén tájékozódhassék és a maga életmezőjét minden irányban kialakíthassa. A színek látása, a hangok hallása, a felületek tapintása, a szagok szaglása, az ízek érzékelése, a meleg és hideg benyomásai, természeti és benső folyamatok észrevétele, azokról való képalkotás mind nem-tudatos kényszerűséggel mennek végbe. A fenyegető vihar harsogását meghallom, ha akarom, ha nem. Az undort keltő étel szaga megjelenik előttem, még akkor is, ha nem tudom ennek a szagnak eredetét, hanem egyszerűen csak érzem. A fa színét, az égboltozat kékjét, a virág illatát, a zúgó víz harsogását érzékelem, ha akarom, ha nem. Azaz: minden külső inger nem-tudatos kényszerűséggel hat érzékszervemre, nem-tudatos kényszerrel vezettetik tovább az idegrendszer hálózata által s tehát idegrendszerem az érzékek útján szintén nem-tudatos kényszerűséggel hat vissza a nem-tudatosan ható ingerekre. Ha ez a nem-tudatos kényszerűség egyszerre csak kiesne az ember életéből, ez az élet a pusztulás küszöbére kerülne.

De továbbá azt is kell állítanunk, hogy a lélek mélyén ott szunnyad a lelki tények egész raja, várván a megnyilatkozás és «felébredés» alkalmas pillanatát. A nem-tudatos lélek «mélyén» elfelejtett vagy figyelemre még nem méltatott lelki tények szunnyadnak, abbamaradt gondolatok rejtőzködnek, megőrizvén magukban azt a tendenciát, hogy ismét felébredjenek. Lelkünk mélyén szunnyadnak az egykori lelki élményeknek, szokásoknak, érzelmi állapotoknak, akaratú tendenciáknak őseinktől örökölt lehetőségei, amint ezt JUNG olyan meggyőzően mutatta ki. Szóval: az emberi egység nem-tudatos mélységei valóban számtalan kincset rejtgetnek számunkra és sok abbahagyott gondolat megérését melengetik. Ezt a tényt tagadni nem lehet, de nincs reá semmi okunk. Természetét és titkait a következő szakaszok egyikében fogjuk közelebbről megtekinteni.

Ámde – s itt jön a dolog másik oldala – mi erről a nem-tudatos-ról, tudattalanról, mint tudattalanról semmit sem tudunk, arról mi soha tudomást nem szerzünk. Létét nem tagadhatjuk; de nem tagadhatjuk azt sem, hogy erről a létről, illetve annak tartalmáról csak abban az esetben tudunk mondani valamit, hogyha már a tudatossá vált jelentésből a még nem-tudatosra visszakövetkeztetni tudunk. A nem-tudatos lelki jelenségről és lelki tényről csak akkor szerezhethetünk tudomást, ha az már tudatossá vált.

Ez a tény azonban még nem jelenti azt, hogy a nem-tudatost ki kell zárni a lélektani kutatások köréből. Nem mondható ez éppen napjainkban, amikor kitűnő pszichológusoknak egész sora foglalkozik a nem-tudatos lelkivilág jelenségeivel. A lélektannak mindenképpen számolnia kell azzal, hogy az emberi egység jelenségeinek nem kis része mutat arra, hogy van egy nem-tudatos része ennek az egységnek, amelynek méhében sok érték van elrejtve. Ezek a jelenségek éppen azért bírnak nagy jelentőséggel, mert vizsgálataukból, ha az mindjárt csak negatív eredményt is statuál, sokat méríthetünk a tudat s a tudatos lelki jelenségek megértésére és magyarázatára.

A tudatos lelki jelenségek lényegének megértése nem jár ilyen nagy nehézségekkel, habár meg kell vallanunk, hogy a nehézségek száma itt is elég nagy. Nem könnyű dolog mindenekelőtt megállítani a lelki élet örökös folyamát, hogy az abban tovatűnő lelki tényeket mintegy magunk elé szegezve, többé-kevésbé meg is merevítve, megvizsgáljuk és szemléljük. Nem is akarunk azzal a felfogással vitába szállani és vele tüzetesebben foglalkozni, amelyik egyenesen azt állítja, hogy a lelki élet jelenségeiben semmi állandóság nem lévén, hanem a hérakleitosi Panta rhei állapotában lévén ott minden, a lelki tények nem szegezhetők, tehát meg sem ismerhetők. A lelki tények szegezése és megismerése azonban nem végrehajthatatlan művelet. Az önszmélés útján sikerül lelkünk bensejét megfigyelés tárgyává tenni és megismerni azokat a jelenségeket, amelyeket lelki tényeknek nevezünk.

A lelki tények jellemzése céljából kíséreljük meg e tényeket az úgynevezett természeti tényekkel szembeállítani. A lelki tényeknek legjellemzőbb vonása az, hogy mindig egyetlen egyén tényei és éppen ezért csak az illető egyén által tapasztalhatók és rögzíthetők. Vagy mondhatjuk így is: a lelki tények mindig valamely Én-hez vannak kapcsolva. Ezzel szemben egészen más a helyzet a természeti tényeknél. A természeti tények az Én-től és az egyéni tudattól mindig és merőben függetlenek, tehát nem lehetnek csak egyetlen Énnel vagy tudatnak tényei, hanem ellenkezőleg, a természet tényei minden lehetséges Én és tudat számára hozzáférhetők. Hogy egy mindennapi példán mutassuk be a kétféle tény között levő különbséget: a kép, amelyet magamnak az ablakom előtt álló fenyőről alkotok, egyedül csak az én számomra hozzáférhető mindaddig, amíg én azt mások számára is le nem írom, vagy valamely más módon hozzáférhetővé nem teszem. Az a fenyőfa azonban, amelyről én magam egyéni és egészen sajátos képemet alkottam, mindenki számára hozzáférhető s a róla alkotott kép éppen annyiféle lesz, ahányféle az egyén, amely ezeket a képeket a fenyőfáról megalkotta.

Ezt a különbséget kell még világosabbá tennünk. A tudatnak legerőteljesebb vonása az, hogy mindig az én tudatom. Minden tudattény, azaz lelki tény a maga jelentését és értelmét, a maga kapcsolatait és egységét is attól a tudattól, vagy Én-től nyeri, amelytől, ha valamely úton-módon elszakítjuk, elveszti minden jelentését, értelmét, kapcsolatát és egységét. Az a kép, amelyet én a kertemben lévő zuzmarával borított kőrisfáról még annak idején Kolozsvárott alkottam s arra most visszaemlékezem, ez a kép kizáróan az én tudatom, a magam Én-jének képe lévén, tökéletesen hozzá van kötve örök időkre az én tudatomhoz, egyedül az én Én-emnek elidegeníthetetlen birtoka, amely Én-emmel együtt él és hal. Mások is alkothatnak képet maguknak erről a fáról, de ezek a képek egytől egyig más képek, reám nézve idegen képek, nem az én képeim még akkor sem, ha az illetők azt velem illő módon és világosan közlik. Egy és ugyanazon fizikai tárgyról tehát sok egyén alkothat magának képet, de ezek a képek mindig más és más tudathoz, vagy Én-hez vannak kötve. Ezek a képek elkerülhetnek a tudattalan mélyébe is, de mindaddig az én képeim maradnak, amíg azokat ismét fel tudom ébreszteni.

Az egyetlen Én-hez kötött képeket jellemzi az is, hogy míg az a kőrisfa, vagy fenyőfa, azaz minden természeti tárgy tetszésszerinti képező alanynak lehet a tárgya, addig a róla alkotott és az illető Én-hez kötött kép mindig csak az illető alkotó Én tárgya lehet. A zuzmarás kőrisfáról alkotott képemet a maga hangulati, emlékezési velejáróival együtt csak én vagyok képes megismerni, azaz tudatosan utánaképezve a magam tudatos tulajdonává tenni. Ha pedig ez a kép valamely módon Én-emből kiesett, például valamely betegség következtében, akkor ez a kép véglegesen elveszett; az illető kőrisfa ellenben ott marad a természet nagy összefüggésében s ha meg is szűnt az én számomra tárgy lenni, tárgy lehet számtalan más Én számára. A kőrisfa létezése s általában minden fizikai tárgy létezése nincs a magam Én-jéhez, sőt nincs semmiféle Én-hez sem kötve.

Ez a különbség, amely a lelki tény és fizikai tény között fennáll, így is kifejezhető:

A fizikai tárgy, amelyről képet alkotok magamnak, vagy amely akármiféle lelki jelenségek okává válik énbennem, reám, mint lelki jelenségeim alanyára nézve, rajtam kívül fekvő, azaz transzcendens tárgy. Ezzel szemben minden lelki jelenség, amely tudatom körében, Én-em előtt megjelenik, nem független s nem is esik rajtam kívül, hanem bennem lévő, tőlem függő, azaz immanens tárgy. Mindezek után az a különbség, amely a fizikai és a lelki tények között így volna meghatározható: a lelki jelenségek legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy egy Én-hez vannak kötve és csak egy Én-re nézve lehetnek immanens tárgyak.

Ez a különbségtétel – úgy érezzük – azonban még nem elégséges arra, hogy a lelki tények lényegével tisztába jöhessünk. Még igen külsőleges különbségtétel ez, szemben a lelki tények belsőségével. Az a tény azonban, hogy minden lelki jelenség egy Én-hez van kötve és csak egy Én-re nézve lehet immanens tárgy, már magábanvéve is utal a lelki tények legbensőbb lényegére. Ez a megállapítás nyújt világos pillantást a lelki élet legmélyére, hogy szemlélhessük minden lelki jelenség legbensőbb lényegét. A lelkiség, tehát minden lelki jelenség legszorosabban függ össze azzal, amit mi jelentésnek nevezünk. Ez a tétel alkalmas arra, hogy megmutassa nekünk azt az utat, amely a lelkiség lényegének megismeréséhez vezet.

BÖHM KÁROLY már több mint félszázaddal ezelőtt ezeket a mélyreható szavakat írja az «Ember és Világa» első kötetében: «A szellemi funkció jelentése éppen abban van, hogy saját léte egy más létnek a kifejezője.» (Budapest, 1883. 222. lap.)¹ E pár szó világosan állapítja meg azt, hogy a lelkiség által kifejezett tartalom mindig magán túlra, egy magán kívülfekvő lételre utal, tehát az az immanens tárgy, amelyről fennebb beszéltünk, a transzcendens tárgy létét juttatja kifejezésre. És ennek a transzcendens tárgynak létét reám nézve semmi más kifejezésre nem juttathatja, csak a lelkünk által alkotott immanens tárgy. Nem más ez, mint amit BRENTANO így fejez ki: a kép nem egyéb, mint a dolog jelentése a lélekben. Amikor azután ezt a jelentést azáltal jellemzi, hogy az nem más, mint a tárgy intencionális vagy inexistenciális létezése a lélekben, akkor nem tesz egyebet, minthogy a skolasztika és keleti bölcselet egyik terminusát alkalmazza a világos tény jelölésére.

Az egész tényt még világosabbá teszik a következő fejtegetések. Hogyha én egy piros cseresznyét pillantok meg az ablakom előtt álló fán, akkor az, amit én a «piros» szóval jelzek, egy külső tárgyra vonatkozik, annak a létét fejezi ki, tehát jelent valamit. Ez a jelentés voltaképpen a lélek jelentése, mert a lélek látja a piros színt s általában a lélekre nézve jelent a piros pirosat és a szín színt. De ez a jelentés mégis jelentése annak a lelken kívül létező transzcendens tárgynak is, amelynek létére a lelki tény léte utal. Azaz: A jelentés a lélekben keletkezik és egy a lelken kívül fekvő tárgyra vonatkozik. A piros szín ezek szerint egyfelől a lélek jelentése éspedig egyetemes jelentése, de másfelől a cseresznye jelentése is. A jelentés a maga lényege szerint két irányba, a lélek és a külső tárgy felé mutat és jellemének sajátossága ebben a szükségszerűségében áll: ha ez a kettősége nem lenne meg, nem lehetne maga sem jelentés. Nincs jelentés lélek nélkül, amelynek éppen lényegéből folyó funkciója ő, mert minden jelentés a lélek mélyéről villan elő és jelenik meg előttünk valamely lelki Egészben. De nincs jelentés külső transzcendens tárgy nélkül sem, mert a jelentés mindig, mint valaminek jelentése villan elő a lélekből. Vagy mondhatjuk így is: a lélek ezt a maga jelentését maga szüli s abban tulajdonképpen valamely változását konstatálja és vetíti azután a rajtakívül fekvő, transzcendens tárgyra, mint a jelentés kiváltó okára. Tehát a jelentés oka mindig a lelken kívül keresendő, mert a jelentés mindig a lelken kívül létező tárgyra vonatkozik. A jelentések által a lélek önmagát fejti ki, mert minél több a lélek jelentése, annál gazdagabb a lélek s önfenntartása annál sikeresebb.

Abból a tényből, hogy a lélek jelentések által tartja fenn magát és jelentések által fejlődik ki, az következik, hogy a lélek jelentések egysége. A lélek minden változását, amelyet benne a külső világról jövő ingerek létesítenek, jelentés gyanánt fogja fel s ezen jelentések között automatikus egységet, organikus szintézist, rendszert létesít. A lélek a maga jelentései által szolgál az embernek, aki megismerni csak ezeket a jelentéseket tudja, úgy amint ezek a lélekben a külső tárgyakról jövő ingerek hatása alatt a lélek mélyéből elővillannak s a lélek rendszerező tevékenysége által maguk is rendszeres egységbe olvadnak.

Ha tehát ismét felvetjük a kérdést, hogy mit kell értenünk lelki tények alatt? – akkor azt mondhatjuk, hogy a lelki tények mindig jelentések, amelyek külső tárgyak hatása alatt alakulnak a lélekben és nekünk éppen ezért közvetlenül adva vannak, sőt csak ezek a jelentések vannak nekünk közvetlenül adva. Ezek a jelentések tesznek minket képessé a világ megismerésére. Maguk és szerves kapcsolataik az emberi egység szolgálatában állanak s ennek az egységnek, mint rendszernek, fenntartása nélkülözhetetlenek. Az ember magát ezen jelentések közvetítésével tartja fenn és életét ezek segítségével alakítja. Jelentések által

¹ A Mikes International elektronikus kiadásában a 103. lap. [Mikes International Szerk.]

tagolódunk be a nagy világösszefüggésbe, hogy ezen betagolódás által magunkat fenntartsuk, életmezőinket kialakítsuk és pedig annál sikeresebben, minél sikeresebb ez a jelentések által való betagolódás. A jelentések útja az egyetlen út, amelyen haladva a világmindenség titkaiba úgyahogy bepillantathatunk és a világ jelenségeit jelentések által megértve, a magunk szolgálatába hajtjuk. Minél több tárgy és jelenség válik számunkra a lélek tevékenységei által tudatos jelentéssé és minél több jelentést tudunk organikus rendszerbe szőni, annál nagyobb mértékben tudunk környezetünk és a nagy világösszefüggés fölött uralkodni.

A lelki tények lényegének megértéséből még világosabbá lesz az az elszakíthatatlan egység, amely a test és a lélek között fenn áll. A lélek ezt az ő jelentésteremtő munkáját csak a test és a test szervei közvetítésével végezheti. Ahol ez az egység akármiféle okból megszűnik, ott megszűnik a lélek normális munkája, megszűnik a világban való helyes tájékozódásnak minden lehetősége. A lélek tudatos munkájának megszűnése nem teszi ugyan lehetetlenné a test szerveinek ösztönös tevékenységét, de lehetetlenné tesz minden tájékozódást a minket körülvevő mindenségben. A test és a lélek között tehát egységes rendszer-voltukból következőleg olyan kölcsönös viszony áll fenn, amelynél fogva a lélek munkája elégtelen a test munkája nélkül s viszont a test munkája féleles a lélek munkája híján.

10. §.A lélek egysége és az ösztönök.

Az ember a maga meglétében és tevékenységeiben tagadhatatlanul rendszeres egység képét mutatja, amely rendszeres egységnek szolgálatában áll ennek az egységnek minden része s a részeknek minden mozgulása. Ennek az egységnek maga-növesztette funkciói vannak, amelyek már a sejtekben megadott terv szerint fejlenek ki. E funkciók feladata és célja ennek az egységnek formai és tartalmi fenntartása, kifejtése minél tökéletesebb mértékben. Az egység tehát a maga funkciói által valósul meg, de ezek a funkciók is egytől egyig az egységtől nyerik a maguk értelmét és jelentését: egyebet nem végezhetnek, mint amire az egységnek veleszületett terve kötelezik és kényszerítik. Nemcsak az emberi test egysége szenved hiányt, hanem maga az egész emberi egység is, ha a fül vagy a láb vagy a szem nem tudja teljesíteni funkcióját. De az egyes szervek egymástól és az egységes emberi rendszertől elkülönítve sem bírnak értelemmel s jelentéssel. Minden funkció jelentése az egység jelentésében gyökerezik és az egységnek jelentése a részek jelentése által valósul meg.

Ezen nagy egység mellett azonban maga a lélek is úgy tekintendő, mint organikusan rendezett egység, azaz rendszer. Ennek a rendszernek minden egyes része magától az egységtől függően, minden lélektani magyarázatnak előterében és középpontjában ennek a rendszernek, illetve ezen rendszer fogalmának kell állania, ha a lelki jelenségeket, azok kapcsolatát és szövődéseit megérteni akarjuk. Ha az egységnek már többször kifejtett fogalmát szemelőtt tartjuk, nem fogunk egység alatt semmiképpen valami egyforma-féleséget érteni, mintha a lélek minden egyénben egyforma módon működne és tevékenységei egyhangú ritmusban folynának le minden egyén lelkében. Itt ilyen egyformaságról szó sem lehet. Sőt ellenkezőleg. Az organikusan rendszeres lélek a maga tevékenységeiben rendkívül színes, gazdag, sokrétű és összetett lehet elannyira, hogy mi csak sejtjük ezt a végtelen gazdagságot, de ismereteinket nyelvünk által kifejezésre juttatni nem tudjuk, mert a költő szavai szerint, ha a lélek beszél, már nem a lélek beszél. Elég, ha itt egyszerűen csak reá mutatunk arra a kimeríthetetlenül gazdag kincsesbányára, amely a lélek legmélyebb rétegeiben terül el és amelyet érzésnek szoktunk nevezni. A kimeríthetetlen gazdagság mellett ott van azután az a végeláthatatlan összetettség és rendszerezettség, amelyről némi fogalommal csak az bír, aki a maga, vagy mások lelki életének mélységeibe egy-egy kedvező, a sors által ritkán adományozott pillanatban alábocsátkozni képes. Ezt a végtelen rendszerezettséget és szintetikus egységesítést még csak nem is sejtik azok, akik úgy vélik, hogy egy-egy üres skéma vagy meddő tétel segítségével a lélek felsőes tartalma is kimeríthető. Minél erőteljesebben valósul meg a lélek egysége, annál nagyobb lesz tagolt összetettsége s innen van, hogy komplikált lelkek megértése reánk nézve szinte lehetetlen. Ki tudná leírni vagy akármilyen módon teljesen megérteni a SZÉCHENYI, ARANY, KANT, VÖRÖSMARTY lelkének bámulatos összetettségét és gazdagságát?

De az előbbiekből világos az is, hogy a léleknek egysége nem megadott, zárt egység, amely a maga zártságában és befejezettségében teherként nehezedik az emberi rendszer mindennemű tevékenységére. Az emberi lélek egysége szüntelenül létesülő rendszer. A lélek egysége előre megadott cél, mint ahogyan előre megadott cél minden élő organizmus élete s ennek a célnak elérésére a lélek minden erejéből folytonosan törekszik, éppen az ő lényegéből következő szükségyszerűséggel. Az egység tehát a fejlődés és

a tevékenységek folyamán organikus módon, szakadatlanul létesül és valósul meg a lelki egyének természetének megfelelően igen különböző módon és mértékben. Most is, amikor én lelki jelenségeim vizsgálatára igyekszem az öneszmélés eszközével és a lelki egység természetét kutatom, lelkem egysége szüntelen megvalósulás állapotában van s így tehát, aki a lelket a maga lelkére reflektálva megérteni akarja, ezáltal a maga lelkének rendszeres kialakulását és egységének megszilárdulását is szolgálja.

Ha a lélek egysége szüntelen kialakulás és szakadatlan fejlődés eredménye s célhoz tulajdonképpen sohasem jut, világos, hogy ennek a kialakulásnak számtalan akadálya lehet és számtalan akadálya is van, sőt sokszor alig leküzdhető nehézségekbe ütközik az. A kialakulásnak vannak szinte magyarázhatatlan megtorpanásai, amint azt nem egyszer saját magunkon, de akik nem folytatjuk az agglegények nem irígylésre méltó életét, még inkább és még világosabban tapasztalhatjuk gyermekeinken. Sokszor úgy látjuk, hogy a lélek kialakulása mintha megszakadna és a lélek tevékenységei egyoldalú művelésben részesülnének. De vannak a léleknek bámulatos előretörései is, igen gyakran éppen azoknál, akiket a szelekció bűvös mesterkedései mint alkalmatlanokat űztek vissza a «magas művelődés» hajlékaitól. Gyakran tudattalan hatások oly nagy mértékben és visszautasíthatatlan energiával lökik előre a lélek belső alkatának kifejezését, hogy a józan emberi elme tanácstalanul áll meg s nem is keresi a magyarázatot. Magyarázatot csak azok keresnek, akik meg vannak győződve a maguk filiszteriumában, hogy mindent meg lehet magyarázni s nem hiszik el, hogy a nemtudásnak is megvan a maga művészete. Az sem szorul magyarázatra, hogy lehet a lélek rendszeres egysége szilárdabb és lazább, szétfolyóbb és tömörebb a szerint, hogy az egyes egyénekben milyen az egyes lelki tevékenységek kapcsolata és milyen az az összefüggés, amely a fejlődés folyamán az egyes tevékenységek között kialakult. Természetesen ebben a vonatkozásban is mindig az a döntő, hogy milyen az illető egyénnek alkata s melyek azok a tényezők, amelyek ennek az alkatnak kifejtésére hatással voltak. A laza rendszerű lélek könnyen enged a benyomások hirtelenségének s amit tegnap még melegnek érzékelt, azt ma már hidegnek tartja, megfedkezvén már arról, amit tegnap mondott vagy érzékelt. A tömör rendszer ellenben a benyomások erejével szemben ellenálló, mert szintézisei energikusak, kapcsolatai tiszta jelentéseket valósítanak meg. A tömör rendszer eszmék és gondolatok köré rendeződik és azok körül nyer kialakulást.

Különbséget kell tennünk az egyes leki egységek között azok terjedelme tekintetében is. Más terjedelmű ez az egység egy sokat tapasztalt és kimívelt egyén lelkében és ismét más egy primitív embernél, akinek minden tevékenységét a pillanatnyi fenntartás ösztönei indítják meg és szabályozzák. Azt mondhatnánk, hogy minél inkább kialakítjuk a léleknek vele született belső alkatát, minél több tevékenység és funkció áll rendelkezésre s minél gyakrabban erre a kialakításra, minél több kapcsolat létesül a lélek tevékenységei által és között, annál nagyobb terjedelmű a lélek egységes rendszere. Ezek a különböző terjedelmű rendszerek azután ismét nagyon különbözők lehetnek tömörség, állandóság, energia, vitalitás szempontjából tekintve. Gyakran előfordul, hogy nagyterjedelmű egységek lazák, vitalitással nem bírnak, és megfordítva.

Különbséget kell továbbá tennünk a lélek rendszeres egységei között, abból a szempontból is, hogy milyen lelki tevékenységek és funkciók állnak ennek az egységnek előterében és középpontjában; ezeknek különbözősége szerint lesz különböző az egységek jellege is. Más jellemmel fog bírni az a lelki egység, amelynek középpontjában a megismerő, kognitív tevékenységek állnak, ismét más jellemmel az, amelyet érzések és affektusok határoznak meg, más jellemmel, ha akarati és konatív tendenciák állnak előtérben. Más lesz tehát a szemlélődő egység jellege és más lesz az a személyiség is, amelynek lelkében ilyen jellemű egység vár kialakulásra; más lesz az akarati tendenciák által jellemzett egység és ebből az egységből kialakuló személyiség; más lesz a gondolkodó vagy éppen töprengő tevékenységre hajló rendszer és az a személyiség, akinek életében ez a rendszer van kialakulásban.

És végül, ez az egységi jellem idők folyamán igen sokféle és sokirányú változáson mehet keresztül, amint különböző tényezők és környezet hatása alá kerül. Állandó marad azonban az Én, amely a rendszerezést végrehajtja és mely körül a rendszerezés történik. Ezeknek a kérdéseknek megbeszélése azonban felülmúlja munkánk kereteit s a karakterológia körében nyer elintézését.

Eddigi fejtegetéseinket így foglalhatjuk össze: A lélek rendszeres egysége nem egyszersmindenkorra megadott zárt és bevégzett Egész, nem is úgy formájában, mint tartalmában már eredettől fogva kész metafizikai egység, hanem a szüntelen fejlődés és kialakulás állapotában levő dinamikus organizmus.

Félreértene azonban fejtegetéseinket az, aki tagadná ennek a rendszernek veleszületett tényezőit és részeit. Az emberi egységben vannak bizonyos már a születéssel megadott, tehát bátran a priorinak mondható elemek, törekvések, tendenciák, amelyek ennek az egységnek lényeges formáját és tartalmát

nagyjából véve, azaz főbb vonásaiban már eleve meghatározzák. Ezeknek az eleve megadott tendenciáknak, törekvéseknek, lehetőségeknek összessége az, ami a lélek belső alkatát teszi. A «belső alkat» fogalma alapján már most egy újabb tételt állíthatunk fel, amely röviden így formulázható: a lélek tényleges egysége a belső alkat részletes kifejlése által valósul meg.

A lélek egységének ismeretéhez még közelebb jutunk s az egység tartalmi mozzanataival is tisztába jövünk, ha arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy ez a rendszeres és organikus egység minek az egysége? Nyilvánvaló, hogy a lélek egysége a lélek tevékenységeinek egységéből alakul ki és ezen tevékenységek összeműködésének eredménye, amint ezt már gyakran kiemeltük. Bármiképpen fogalmazzuk is az emberi egységben a test, lélek és szellem organikus összefüggését, azt tagadni nem lehet, hogy ebben a nagy egységben eredettől fogva vannak olyan tendenciák és törekvések, amelyek már az egyes sejtekben adva vannak, amely sejtekből az egész egység, mint élő organizmus felépül. Ezek a tendenciák és törekvések az élet kialakulása folyamán mind teljesebb mértékben jutnak érvényre és lesznek mozgatói az emberi egység formálódásának. Ezek a tendenciák és törekvések természetesen csak mint lehetőségek vannak megadva s valóságokká csak a fejlődés folyamán és fejlődés által lesznek. Lényeges vonásuk az, - innen nevük is – hogy magukat minden körülmények között kifejtteni, érvényre juttatni igyekeznek s ezért minden akadály felett diadalmaskodnak. Azaz: az emberi egységnek a priori megadott tevékenységei, illetve ezekre a tevékenységekre való készségei a maguk lényege szerint ösztöni természetűek.

Az emberi egység vitális tevékenysége más módon nem tud kifejezésre jutni, csak ösztönei által. Az ösztön közvetít a lélek, helyesebben az emberi egység és a külső világ között azáltal, hogy ebben az egységben és egység által a különböző szervek segítségével új egységeket, rendszereket, struktúrákat teremt. Az ösztön tehát ebben az egységben magában gyökeredzik, amely egység önmaga ezen ösztönök által valósítja meg magát és teremt ismét új rendszereket, szintéziseket. Minden ösztön sajátos tartalommal bír, de formájuk közös. Ez a közös forma pedig nem más, mint éppen az állandó megvalósulásra való szakadatlan törekvés. Ezen szakadatlan törekvés által teremtenek új meg új lelki szintéziseket, amelyeknek segítségével az emberi egység beleterjed a külső világba, ott a maga életmezejét kialakítja, amely kialakításnak végső eredménye az, hogy az emberi egység a külső világnak életmezővé alakított része által a külső világot birtokába veszi. Ez a megállapítás majd fejtegetéseink folyamán világosabbá és érthetőbbé válik.

Az ösztönnek általánosságban a tartalmát is meg lehet állapítani. Tudjuk ugyanis, hogy semmiféle tartalom sem jelentkezhetik a szellem és a lélek előtt másképpen csak mint valamely más létre utaló jelentés; ebből az következik, hogy az ösztön tartalma sem lehet más, csak jelentés, amely megvalósulásra tör. Ezért nem érthetünk egyet azokkal, akiknek véleménye szerint az ösztön merőben reflex-mozgás. Erről szó sem lehet. Az ösztön tisztán mechanikus úton még az állatoknál sem jöhet létre, amint ezt BUYTENDIJK az állatokkal végzett kísérletei alapján meggyőzően bizonyítja.¹

Ha az ösztön lényegével és természetével megismerkedni akarunk, a helyzetünk nem könnyű, jóllehet az újabb irodalom terén nagy számú munkával találkozunk, melyek mind az ösztön problémáját óhajtanák megfejteni. És éppen ez a baj. Igazat kell adnunk KLAGES egy kissé kiélezett állításának: ha ösztönök lélektana egyáltalában nem léteznék, sokkal kedvezőbb helyzetben lennénk, mint amilyenben most vagyunk, amikor egy sereg ösztön-lélektan nem egyéb, mint az ösztönélet alapos meghamisítása. Mindenesetre óvatosan kell eljárjunk az ösztön tárgyalásánál és arra kell törekednünk, hogy türelmes elemzés alapján jussunk közelebb a probléma megoldásához.

Ha az idevágó irodalomban széttékintünk, elsősorban LOTZE kísérletére kell tekinteni, amelynek lélektani tisztasága mintaszerű. LOTZE mesteri elemzésében az ösztönszerű mozgások vizsgálatából indul ki és arra az eredményre jut, hogy az effajta mozgások középhelyet foglalnak el az élettelen masszákban a bennük rejlő mechanikus erők által létrehozott mozgások és azon mozgások között, amelyeket tudatos lények világosan felismert célok szerint önkényt hoznak létre. Az ösztönszerű mozgások sajátos módon egyesítik magukban ennek a két mozgásnak jegyeit. Nem tekinthetők ugyan értelmes lények szabad cselekedeteiként, de úgy sem foghatjuk fel azokat, mint olyan történéseket, amelyek mechanikus erők pusztán kényszerének engednek. Az ilyenfajta mozgások nem csak az állati életben vannak adva, hanem sűrűn találkozunk velük az ember életében is: a mi lelkünkben is van valami «was gar nicht wir selbst sind»; de hogy ez az őszualitás tulajdonképpen mi is az emberi lélekben? erre a kérdésre felelni nem tudunk. Annyit azonban látunk, – úgymond LOTZE – hogy az ösztönös cselekedetek nem az egyénnek sajátos,

¹ Paris, 1928. 100. sk. lap.

szabad cselekedetei, amelyek a megadott környezethez és körülményekhez alkalmazkodnak, hanem a faj cselekedetei.¹

Az ösztönnek óriási fontosságát s az emberi egység élete szempontjából nélkülözhetetlen szerepét meglepő világossággal vette észre és fejtette ki BÖHM KÁROLY, aki az ösztön fogalmának rendszeres tárgyalásával először 1882-ben foglalkozik. Az ösztön és kielégedése c. dolgozatában² BÖHM is az ösztön «sokfelé elcsavart, ki-befordított fogalmáról» beszél, ami nagyon megakadályozza azoknak a munkáját, akik az ösztön lényegébe bele akarnak hatolni. Az ösztön fogalma BÖHM-nél voltaképpen nem is lélektani, hanem metafizikai fogalom s benne a léleknek lényege nyer kifejezést. Az ösztön az egyetlen cselekvő erő, amelyről nekünk közvetlen tudomásunk van. Az ösztönnek legmélyebb jellemvonása az, hogy mindig önmagának kifejlésére tör, mindig saját magát alakítja ki térben s ezért egész tevékenysége kifelé irányul. Önmagában véve nem-tudatos, hanem csak bizonyos körülmények között válik azzá. Mindenik ösztönt, az öntudat tartja össze s mindeniknek változását az öntudat változása kíséri. Ugyanis, az egyes ösztönök mind beleterjednek az Én-be s az Én, azaz az öntudat ezt a beleterjedést mindig mint a saját változását érzi. Minden ösztönnek végső alapja ekként az Én, amely magát éppen ezen ösztönök által fejt ki s a kifejlett ösztönökben az Én mutatkozik meg előttünk. Az emberi organizmus minden szerve az ösztönök szolgálatában áll s tevékenységüket mindig valamely inger indítja meg. Az ösztön ezt az ingert a maga tevékenysége által magától eltávolítja, de ezáltal önmagát is megvalósítja. Objektíven tekintve a dolgot, az inger az ösztön megkötése, szubjektíven tekintve azonban ez a megkötetés mindig az öntudat megkötése, tehát az öntudat fájdalma. Az éhség például a táplálók ösztön megkötése, vagyis annak objektív hiánya, szubjektíven azonban az öntudat előtt, mint éhség jelentkezik s az öntudat érzi azt fájdalomnak. Az öntudat keserves sorsa éppen az, hogy ő ezen megkötöttsége által ébred fel s az öntudatra ébredés az első fájdalom, amely azután az emberi élet állandó kísérője marad. Tény az, hogy az öntudatba mindig csak az ösztön hiánya jut, «az ösztön olyan, mint a hálátlan gyerek» – mondja BÖHM – csak rongyosan tér meg szülei házába.³

A lélek fejlődése során az öntudat mindinkább hatalmába keríti az ösztönt s az ösztön mind teljesebb mértékben lesz az Én sajátjává. Az öntudatos Én szerepe most éppen abban áll, hogy az elsajátított ösztönöket ésszerűen rendezi: középpontban a gondolkodás ösztönét állítja és a többi ösztönt annak kedve szerint intézi. Féken tartja azokat az ösztönöket, amelyek csak a kifejlődés eszközei (vegetatív, mozgási és nemi ösztönöket) és erősíti azokat, amelyek az embernek, mint egyéniségnek, lényeges jelenségét teszik. «Egyszóval az eszes szellem az alogikus, öntudatlan ösztönöket a maga céljainak rendeli alá.»⁴

BÖHM későbbi műveiben is megőrzi ezt az alapfogalmazást, de kiemeli az ösztönnek egy olyan jellemvonását, amely eddig háttérben maradt. Megállapítja, hogy az ösztönben, mint reflexben nincs értelem vagy ésszerűség, de azonnal értelmes lesz, mielőtt a szervezet egységes szempontjából tekintjük azt. És továbbá egy másik jellemvonás: az ösztön mindig célt ér, mert ha célt nem érne, a szervezet pusztulna el. Van ugyanis az emberi szervezetnek egy egyetemes ösztöne, és ez önmagának, mint egységnek fenntartása és kifejlődése. Az egységnek egyes részei az úgynevezett részösztönök által tartatnak fenn.

BÖHM-nek az ösztönről való általános filozófiai felfogását az újabb kutatások megerősítik. Az állatvilág egyik kiváló ismerője, az angol HINGSTON, azzal kezdi az ösztönről és értelemről való fejtegetéseit, hogy elismeri az ösztön meghatározhatatlanságát.⁵ Amint nem tudjuk közelebbről, hogy mit kell értenünk fajon, éppen olyan kevésbé tudjuk közelebbről meghatározni az ösztön fogalmát. Az ösztönös cselekedet mindeneelőtt merőben független előzetes instrukciótól: a pók fonja hálóját a nélkül, hogy valaha hálót látott volna. Másodszor: az ösztönös cselekedet sohasem asszociálódik valamely következtetéssel. A pók nem gondolkodik azon, hogyan fonja meg hálóját. Harmadszor: minden ösztönös cselekedetnek van célja, ámde, ez a cél a maga egyéni jellemében a cselekvő előtt ismeretlen. A pók fon, de nem tudja, hogy bogár-fogó apparátust készít.

¹ LOTZE tanulmányát újabban a leipzig-i Meiner-cég adta ki évszám nélkül «Der Instinkt. Eine psychologische Analyse» c. alatt.

² Megjelent a budapesti ág. ev. főgimnázium Értesítőjében, majd Összegyűjtött Művei I. kötetében.

³ V.ö. Összegyűjtött művek I. k. 147. l.

⁴ I.m. 163. l.

⁵ Problems of Instinct and Intelligence. London, 1928.

Ezzel szemben – folytatja HINGSTON fejtegetéseit – az intelligencia mindig tudatos ismereteket produkál. A káposztapillangónak az az előrelátása, hogy tojásait káposztába rakja, nem intelligens, hanem ösztönös cselekedet: itt egy «kell»-ről van szó, amely nem kérdezi a «a miért»-et. Ez a pillangó egyszerűen nem rakhatja máshová a tojásait, mert az ösztön könyörtelen. Amint a szerző megfigyelte, a vándorsáskák milliói pusztulnak el az Eufrates hullámaiban, de a többi mégis folytatja útját észak felé.

HINGSTON az ösztönös cselekedetek keletkezését is igyekszik megmagyarázni. Az ösztönös cselekedetekhez legközelebb álló cselekedetek, az automatikusok – mondja HINGSTON – akként keletkeztek, hogy az előbb megfontolt cselekedetek most már automatikussá váltak. A jól bicikliző gyerek biciklizése most ugyan automatikus, de előbb megfontolt volt és óvatos. Amiként fejlődött ki az egyéni automatizmus, úgy fejlődött ki a faji is. Az egyéni megfontolt cselekedet mindig hasznosnak bizonyulván a faji fejlődés folyamán, végre tudattalanná, azaz ösztönössé lett.

Az ösztönnek az ember filozófiai eszméje szempontjából való fontosságát az újabb pszichológusok között egyik sem látja olyan tisztán és az ösztönöket egyik sem tudja olyan szervesen beilleszteni az emberi egység nagy szervezetébe, mint WILLIAM MC DOUGALL, a nagyhatású angol pszichológus, akit a tapasztalati élet vezetett a lélektan tanulmányozására és a filozófiai érzék tett a tények elfogulatlan magyarázójává. Lélektana, melyet számos művében fejtett ki (s ezek a művek napról napra újabb kiadásokban jelennek meg), azon a meggyőződésen alapul, hogy ösztönök nélkül sem az állati, sem az emberi lélek egyetlen jelensége sem érthető meg. Az ember minden törekvései ösztönök.

A szociális lélektanáról írt nagyon elterjedt művét MC DOUGALL¹ merőben az ösztönök tanán építi fel. Az emberi lélek veleszületett és öröklött tendenciái azok az alapok, amelyeken az intellektuális funkciók vezetése mellett az egyesek és nemzetek jelleme kifejlül. Ezek az öröklött tendenciák voltaképpen ösztönök, amelyeket «propensity» névvel jelöl MC DOUGALL. Az ösztön MC DOUGALL szerint öröklött lelki diszpozíció, amelynek birtokosa észrevesz és megfigyel bizonyos tárgyakat, a megfigyelt tárgyak részéről bizonyos ingerlést tapasztal, s azután ezzel a tárggyal szemben bizonyos sajátos módon viselkedik. Ezeket a tudatos tevékenységeket az anorganikus világ mindennemű jelenségeitől az különbözteti meg mindenekelőtt, hogy ezek bírnak a mozgásnak bizonyos önkéntességével és van erejük a kezdeményezésre. Második megkülönböztető jegyük a megmaradásra való hajlandóság. Harmadik jegyük a perszisztens mozgások vagy irányok variációja. Negyedik jegy: a mozgás megszűnése, mihelyt a cél eléretett (de előbb nem!). Ötödik jegy az, hogy az ösztönös mozgások bizonyos értelemben anticipálják az új helyzeteket, amelyek megvalósítására tulajdonképpen ők maguk törekednek. Hatodik jegy az, hogy a folyton ismétlődő mozgások szakadatlanul tökéletesednek hatékonyság tekintetében, azaz gyorsabbak, gondosabbak, finomabbak. És végül a hetedik megkülönböztető jegy az, hogy az ösztönös tevékenység bizonyos tekintetben teljes, totális reakció, azaz olyan tevékenység, amelyben, ha szükség, az egész organizáció részt vesz és az egész organizáció minden ereje egy cél felé tör. Ez a hét jegy – úgymond szerzőnk – sem az anorganikus mozgásokban, sem a reflex-cselekedetekben nem található meg.

Különösen fontos a harmadik jegy kiemelése: a legalsóbb rendű állatoknál is látjuk, hogy az ösztönös tevékenységük meglepő változatosságot mutat. Az állat, ha tevékenysége nem járt sikerrel és célját nem érte el, azonnal megváltoztatja tevékenysége irányát és más vonalon igyekszik a kérdést megoldani. Az ösztönnek ez az alkalmazkodása a pillanat által adott körülményekhez, az ösztön valódi lényege. Az állatok ösztönös tevékenysége tehát nem fizikai ingerekre adott mechanikus feleletek reflex-akcióinak láncolata.

Mindezekből önként következik, hogy az ösztön és az intelligencia MC DOUGALL felfogása szerint sem ellentétesek. Sőt. Az intelligens alkalmazkodás még az alsóbbrendű állatoknál is segítségül siet az ösztönös tevékenységeknél. Ha különbséget akarunk tenni – úgymond MC DOUGALL – az értelmes és ösztönös cselekedeteknél, akkor azt mondhatjuk, hogy az ösztönös cselekedeteknél az állandó dominál, az értelmes cselekedeteknél ellenben a változó.

MC DOUGALL tana pontosan és világosan mutat reá az ösztönös magatartás jellemző jegyeire és kellőképpen iktatja bele az ember lelki életébe az ösztönök szerepét. Egy nagyon fontos kérdésben azonban nem kapunk tőle sem feleletet: minő viszony áll fenn az ösztönök és tudat között? Ez a hiány MC DOUGALL egész lélektani felfogásának logikus következménye.

¹ «An Introduction to social Psychology» 22. kiadása megjelent Londonban 1931. V.ö. közelebről a 16 sk. lapokon közölt fejtegetésekkel.

Röviden még vázolni szeretnők annak a férfiúnak a felfogását az ösztönökről és az ösztöni életről, aki az utóbbi évek lélektani irodalmában kétségkívül előkelő helyet foglal el és a lelkiség természetének megértéséhez nem csekély mértékben járult hozzá. LUDWIG KLAGES tanát értem, amelyet «Der Geist als Widersacher» c. művében fejtett ki részletesen. KLAGESnek már kiindulási pontja is világosan jelzi azt a meggyőződését, hogy a test és a lélek eltérhetetlen, szerves viszonyba állanak egymással. Minden ösztön – mondja KLAGES – mozgásra való ösztönzés s amilyen kevésbé képes ilyen ösztönzéseket megélni valamely test csak azért, mert test, éppen oly kevésbé lenne képes ösztönzéseket érezni valamely lélek, ha nem tartoznék valamely mozgásra képes testhez.¹ Ösztön tehát csak a testtel összekötött lélekben van. Az ösztönnek azonban nem kell minden esetben mozgásba átmennie, de annyi bizonyos, hogy hatóvá valamely ösztönzés csak a mozgásban lesz, ha csak ezeket a mozgásokat nem keresztezik ellenösztönök. Az ösztön ezek szerint nem ösztönzési élmények állandó és maradandó alapja, hanem röviden vitális mozgató ok. Minden ösztönnek pedig két ellentétes vonása van: mindenik bír intenzitással és kvalitással. A szomjazás tehát kvalitatíve különbözik például az éhségtől, de a heves szomjazás a gyenge szomjazástól intenzitás vagy erő tekintetében különbözik.

Az ösztönök tárgyilag tulajdonképpen csak azon képek által különböztethetők meg, amelyekkel az ösztönhordozó ösztönzéséhez mérten egyesül vagy amelytől ösztönzéséhez mérten menekül. Ebből következik az, hogy az ösztönök céljai között csak a képek alapján lehet különbséget tenni, de viszont a képek között észlelhető minőségi különbségek mindig az ösztönzések minőségi változásaival járnak együtt. Például a szomjúságnak van általános minőségi meghatározottsága, ámde ezen belül éppen annyi válfaja lehet a szomjúságnak, mint amennyi képíleg különböző folyadék, amivel a szomjúságot csillapítani lehet. Tehát a szomjúság minőségileg nem csupán az éhségtől különbözik, hanem vannak benne minőségi különbségek a szerint is, hogy vajon víz által oltom-e szomjúságomat vagy tej által; sőt ez a minőségi különbség annyira megy, hogy minőségileg különbözik egymástól az a szomjúság, amelyet én a tokaji bor ivása által oltok és az a szomjúság, amelyet rajnai bor ivása által enyhítek. De jelentőséggel bírhat az ösztön alakulására az is, hogy vajon a bort csészéből iszom-e vagy pohárból. E nyomon haladva azt kell mondanunk, hogy az egyesek ösztönei is szinte határtalanul szaporodhatnak, elannyira, hogy KLAGES szerint az ösztönöknek nem százairól, hanem ezreiről lehetne beszélni. A teljesen kifejtett emberiség ösztönéletére nézve még a milliós számok sem lennének elegendők, hogyha az ösztönök minden alfaját fel akarnók sorolni. Erre a tényre nagyon világos, de a maga lényege szerint erősen komplikált például a szeretet ösztönét hozza fel KLAGES, amelynek csakugyan alig elősorolható faja és alfaja van.

Nagyon érdekes KLAGES tanának az a részlete, amelyben a hiányérzet fogalmát világítja meg. Minden közvetlenül megélt ösztönhöz hozzá tartozik – úgy mond KLAGES – egy minőségileg sajátos hiányérzet. Általában véve minden nélkülözés s abból fakadó vágyakozás hiányérzettel jár. Az ösztönzés minőségi jellemében hiányérzetnek nevezzük azt, ami az ösztön beteljesítő céljával való megélt összefüggéshez az egyén lelkében hozzájárul. Ezt a hiányérzetet az jellemzi, hogy mindig határozott hiánynak érzete. A szomjazás mindig az ital hiányának, az éhség mindig a táplálék hiányának érzete. Ennek megfelelően az ösztönök is nem pusztán intenzitások, mint a fizikai energia, hanem irányított erők és energiák. A hiányérzetnek egyik fontos jellemző tulajdonsága éppen az, hogy az ösztön minőségéhez tartozik ugyan, de mégis átmenetet képez az ösztön intenzitásához: «erős éhség» egyjelentésű ezzel a kifejezéssel: «erős ételhiányérzet».

Elérkeztünk immár ahhoz a ponthoz, amelyen az elért eredményeket összefoglalhatjuk. Az ösztönben mindenekelőtt fontos az, hogy a benne fellépő mozgási nyomás – Drang – a maga irányát mindig az ösztönrel poláris képektől nyeri. 2. Az ösztönben mindig ugyanazon tényállásnak két oldala létesül: a testben gyökerező szükséglet és az enyhülést ígérő kép s ezért a kép felé irányuló mozgás a szükségletből magától fejlik ki. 3. Az ösztön intenzitásában a szemlélet mélysége és a hiány nagysága ellennyomássá egyesülnek minden ellen, ami a kiegészítő képpel való egyesülést megakadályozni akarja. 4. Az ösztön a világfolyamat pulzusának megfelelően a növekvés és eltűnés ritmusának van alávetve, s ritmusát az ösztönzés élménye pontosan követi. 5. Csak többösztönű lények vannak; egyösztönű lény nincs. Ami pedig az ösztönök, a szükségletek és a vonzó képek között levő viszonyt illeti, itt a következő tétel állapítható meg: a megkülönböztethető ösztönök sokfélesége mindig egyenlő a szükséglet és a hiány minőségileg megkülönböztethető állapotai sokféleségével, amely sokféleség ismét egyenlő a vonzást gyakorló képek sokféleségével.²

¹ I.m. 576. l.

² I.m. 598-599. l.

Az itt előadott ösztön-elméleteknek közös jellemzője az, hogy mindegyik előtérbe állítja a lélek rendszeres összefüggésének tényét és hangsúlyozza azt az elképzelhetetlen viszonyt, amely az ember rendszeres egységében a test és a lélek, a testi jelenségek és a lelki jelenségek között fennáll. Mindenik elmélet nyíltan vagy a mondottakban benne foglaltan szembe helyezkedik a lélek mechanisztikus felfogásával s a lelket organikus egésznek vallja, amelyet részecskékből egybeszerkeszteni nem lehet. Az ösztön célszerűsége már magában véve lehetetlenné teszi, hogy a lelket mechanikusan működő gép gyanánt fogjuk fel, amely mechanikus egyhangúsággal morzsolja le életét. A mechanisztikus lélektan legfényesebb cáfolatai azok a fejtegetések, amelyeket KLAGES az ösztönök minőségi sokféleségéről nyújtott és amelyek világosan kimutatják, hogy az ösztönök egyénenként különülhetnek ezer meg ezer válfajra az egyének belső alkata szerint. Márpedig ezt az egyéni differenciálódást a mechanisztikus lélektan alapján megmagyarázni nem lehet. A mechanisztikus lélektan alapján meg lehet talán magyarázni a különböző egyéneken lezajló lelki élet egyformaságát, de semmiképpen sem lehet megmagyarázni, még csak sejteni sem az egyének egyén-voltát. A mechanisztikus lélektan tehát akarva-akaratlan «automatákról szóló teoriának» kell lennie, hogy W. JAMES szellemes megállapítását idézzük.

11. §.Az ösztön rendszeres elemzése.

Ha a lelki tevékenységek teleológiai jellemét megértettük, akkor minden nehézség nélkül megértjük azt is, hogy a lélek maga is egy ideális csírából fejlődik ki, amely lehetőség szerint magában rejt mindazokat a tevékenységeket és funkciókat, amelyek később, a fejlődés folyamán ható és aktív valóságok lesznek és amelyek által ez az ideális csíra egy látható organikus rendszerre nő ki. Maga a lélek sem egyéb, mint organikusan kifejlett rendszer, amelyben a részek egymást és az Egészt támogatják és az Egész a részeket támogatva fejlődik ki és áll fenn ezen részek kifejlése által. Ebben a rendszerben minden egyes rész a másikkal van utalva s minden egyes rész függ a többi résztől mind. Ennek a rendszernek sajátos lényegéből következik az, hogy belső autonómiájának törvényeit követi s ezért semmi bele nem kerülhet, ami belső autonómiájának és lényegének ellene mond. Az autonómia fogalmából pedig az következik, hogy a lélek csupa belső aktivitás, amelyet mindig belső állapotai bírnak tevékenységre. És itt igazat kell adnunk VON BERTALANFFY-nak, aki arra figyelmeztet, hogyha elfogadjuk azt a felfogást, amely szerint az organizmus rendszer, akkor az «inger» fogalmát is alapos revízió alá kell vennünk. Ha így áll a dolog, akkor az inger nem okozza az autonóm rendszerben a történéseket, hanem csak módosítja a történést az önmagában nyugvó és önmagában véve aktív, azaz autonóm rendszerben.

Ha az inger szerepét ekként hátrább szorítjuk és csak módosító hatást tulajdonítunk neki, akkor arra a nevezetes következményre bukkanunk, hogy a lélek belső mozgásának, a lélekben végbemenő változásoknak oka nem az inger, hanem magában a lélekben mint organikus rendszerben levő «szükségletek», «hiányok» azaz a rendszer normális állapotától való eltérések. Ezek a hiányok a rendszert ösztönös mozdulatokra készítik és ezek az ösztönös mozdulatok mindaddig tartanak, amíg céljukat el nem érték, és a hiányt, amely létrehozta őket, nem pótolták.

A felmerülő hiányok tehát ösztönös mozdulatokat hoznak létre, amelyek által a rendszer önmagát fenntartja és kifejleszti. Ebből a szempontból tekintve a lélek nem egyéb, mint ösztönök rendszere, amelyek egytől egyig a legfőbb és alapösztönnek, az önfenntartás ösztönének szolgálatában állnak. Az emberi lélek ösztönök rendszere, amely a maga egyéni módján fejti ki magát a rendelkezésére álló ösztönök segítségével. Röviden: a lélek organikus rendszere, a maga lényege szerint, merőben ösztöni természetű.

Ebben az ösztöni természetű rendszerben benne vannak azok az ősi tendenciák, amelyek a csírában levő, a csírában szunnyadó, a csírában lehetőség szerint már kitervelt rendszert a maga külső megvalósítására ellenállhatatlanul kényszerítik. Úgy foghatjuk fel a dolgot, hogy ezek a tendenciák éppen ezen készítő, kényszerítő jellemüknél fogva képezik a kifejlő ösztönök és ösztönös mozgások alapját. De ezek az ősi tendenciák, amelyek lehetőség szerint ott szunnyadnak már az említett ideális csírában, alapjai mindennemű lelki életnek a maguk ösztönző aktivitásával: de a faji, népi, nemzeti életnek is, amely élet annál sajátosabb és egyénibb, minél energikusabban törnek valóságra ezek a sajátos és egyéni tendenciák. Az ösztöni természetű tendenciák ugyanis öröklődnek nemzedékről nemzedékre s minden következő nemzedékben annál erőteljesebben valósulnak meg, minél erőteljesebb volt a megvalósulásuk az immár elmúlt jelenben.

Nem kell ismételtten hangsúlyoznunk, hogy a miként minden törekvés ösztöni természetű, tehát ösztöni természetű az egész emberi egység is, akként az ösztön mindig törekvés valami cél megvalósítására. Semmi értelme nem lenne az ösztönnek és az egységet nem szolgálná, ha csak vak törekvés lenne, amely minden cél nélkül szűkölködik. A forma egyezése mellett azonban nagyon sokféle és nagyon különböző az egyes ösztönök tartalma, KLAGES terminológiája szerint: az ösztön minősége. A tartalom más nem lehet, mint az a jelentés, amely az ösztön által a maga megvalósítására tör.

Ha az ösztönös cselekedetek lényegéhez az előbbi fejtegetések által sikerült némileg közelebb férköznünk, az eddigiek alapján megállapíthatjuk azt, hogy minden ösztönös cselekedet, vagy helyesebben, tevékenység ellentétben áll az egyén önkéntes, «szabad» cselekedeteivel és rendszere minden egyénnél azonos, amit talán úgy is kifejezhetnénk, hogy az egyén ösztönös tevékenysége a maga rendszere által a fajban gyökeredzik s a faj egyéneinél csak az intenzitási és minőségi különbségek észlelhetők. Másodszor minden ösztönös tevékenység a fajon belül bírván rendszerrel, egyénről egyénre öröklődik olymódon, hogy azt az egyének senkitől sem tanulják, hanem készen hozzák magukkal a világra. És végül az ösztönös tevékenységek minden ízükben célszerűek, azaz célra törnek ennek a célnak tudata nélkül. A fajhoz kötöttségből szükségszerűen következik, hogy az ösztönös tevékenység az egyén élete során elgépiesedik és az egyéni vonások teljesen elmaradnak. VON BERTALANFFY mondja, hogy egy bogárállam minden tagja a legnagyobb tökéletességgel és célszerűséggel dolgozó gép lesz, de minél tökéletesebb ez a mechanizálódás, annál kevesebb kilátás van arra, hogy a bogárállam valamely tagja újat tanuljon s új körülményekhez alkalmazkodni képes legyen.

Az így értelmezett ösztönnek van még egy olyan sajátos jellemvonása, amelyet az eddigi elméletek nem emeltek ki, de amely nemcsak a lélek rendszerének, hanem az egész emberi egység megvalósulása s kifejlése szempontjából nagy fontossággal bír. Minden ösztönben bennefoglaltatik a cselekvés, az ismerés és az érzés mozzanata, ha még bizonytalan és homályos formában is. Bizonyos ugyanis, hogy minden ösztön tevékenység, amely tevékenységet valamely kép indít meg s a kép megvalósításának sikere, vagy sikertelensége az érzés állapotát idézi elő. Arról nem is szólva, hogy minden ösztönös tevékenységben nélkülözhetetlen hiányérzet az érzésnek minőségileg nagyon határozott állapota. Azaz: minden ösztön jelentő, törekvő és érző ösztön. Nincs ennél fogva semmi szükség arra, hogy külön ösztönöket vegyünk fel az érzés, az értesülés, a törekvés számára, mert ezek a mozzanatok minden ösztönben benne vannak; a kérdés mindig csak az, hogy közülük melyik áll az előtérben és a középpontban, tehát melyik vezeti az ösztön organizálódását. Az összefüggés és a mozzanatok egybeszővődése azonban annyira bonyolult, hogy ezidőszert a dolgot elemezni képesek nem vagyunk. Úgy látszik, hogy az alapmeghatározó nemcsak az egyes ösztönökre, hanem az egész emberi rendszerre nézve az érzés mozzanata, amelyből az emberi léleknek sok kincse fakad.

Az ösztönök, amelyek tehát az emberi egység ideális képében már eredettől benne vannak, a külső világ ingereinek hatása alatt azonnal működésbe lépnek, hogy a külső világ tárgyai által megtámadott rendszert ismét helyreállítsák. E cél megvalósítására az egész emberi rendszer az ösztönök segítségére siet, de elsősorban mégis az idegrendszer az ösztönök segítője, amely már külső formájában is a rendszer alakját mutatja s általa úgyszólván az ösztönök belső alakja válik külső formává. Az idegrendszer segítségével szerzünk tudomást a külső és belső ingerekről, amelyek az emberi egységet támadván, azt nyugalmi állapotból kimozdítják. Így például az éhség ingere, amely a táplálék hiányát jelzi, az egész emberi egység ellen intéz támadást s ezen támadással szemben a tápláló ösztön az egész idegrendszert igénybe veszi. De az idegrendszer feladata az is, hogy a támadó ingert a tudat tudomására hozza s ezáltal lehetővé tegye, hogy a tudat a maga ösztönös természetének megfelelően megindítsa azokat a folyamatokat, amelyek a támadás elhárítására szükségesek s amelyek véghezvitelére ismét az idegrendszer szolgál eszközzül a maga mozgatóidegeivel, amelyek a külső vagy belső inger által intézett támadást közvetlenül verik vissza.

Az idegrendszer külső alkatában is kifejezésre jut, amint már mondtuk, az a tény, hogy a különböző ösztönök egymással egységesen organizált rendszert képeznek. Az ösztönöknek ez a rendszere teszi lehetővé, hogy minden ösztön, minden adott esetben a maga védelme által védi a többi ösztönt is mind s ezáltal védi az egész emberi egységben kialakuló organikus rendszert is. Az éhséggel szemben védelmet gyakoroló táplálkozási ösztön nemcsak az éhség részéről jövő támadást veri vissza, hanem védi a többi ösztönöket is, mert ellenkező esetben a többi ösztönök pusztulásra lennének ítélve. Ha az éhség részéről való támadás visszaveretik, akkor a többi ösztön épsége is biztosítva van. A tény olyan egyszerű, hogy magyarázatra nem szorul. Az ösztönök rendszeres összefüggését mutatja az is, hogyha egy ösztön szenved, szenved a többi ösztön is; ha egy ösztön sikerrel tartja fenn magát, e sikernek részesei a többi ösztönök is. Az ösztönök között való rendszeres összefüggés teszi érthetővé azt is, hogy miért kell minden

ösztönnek érzési, törekvés és értesülési mozzanattal bírnia. Ha ugyanis ezek közül akármelyik mozzanat is hiányzik, a rendszeres összefüggés is lehetetlenné válik, de lehetetlenné válik az egyes ösztönök rendszeri alkata is. Minden ösztönnek értesülnie kell az inger által való megtámadtatásról, minden ösztönnek éreznie kell ezen törekvés sikerét vagy sikertelenségét. Az éhség által intézett támadást elsősorban ugyan az éltető ösztönnek kell tudomásul venni, mert közvetlenül őt éri az, de kénytelenek arról a többi ösztönök is értesülni, mert az éhség támadása minden ösztön épségét és fennállását veszélyezteti. Éppen ezért minden ösztön arra tör, hogy a többi ösztönt segítse és minden ösztön részt vesz a támadás ellen intézett akció sikere vagy sikertelensége felett való érzésben. Ez a szimpatikus együttérzés legvilágosabb a közérzetben nyilatkozik meg, amely érzetben az egész emberi rendszer állapota tükröződik.

Az ösztönnek ebből az egyetemes fontosságából következik, hogy nincs a testnek egyetlen mozdulata és a léleknek egyetlen kis rezdülése sem, amelynek közvetlen készítői ne az ösztönök lennének. Az ösztönök ezen természetében világlik elő legélesebben az emberi organizmus egységes rendszere, amelyet két részre tép az, aki a testet szembeállítja a lélekkel és a lelket csak úgy tudja megérteni, mint a test ellenlábását. Igaza van JANETnak; nincs egyetlen mozdulása a léleknek, amelyet ne követne a testnek bár olyan jelentéktelen tevékenysége: és nincs a testnek egyetlen mozgása, amelyet ne kísérne a léleknek még oly csekély mozdulása. És ez a kétfajta mozdulás - tehetjük hozzá mi - legnyilvánvalóbb az ösztönben és annak tevékenységeiben. Ahol az ösztönben ez a rendszeres viszonyulás bármilyen okból megszűnik, ott elpusztul a test és a lélek egysége is, amely az embert emberré teszi.

Ha az ösztönök dialektikáját a maga mélységében értjük meg, be kell látnunk, hogy minden személyiség és minden Én egysége tulajdonképpen az ösztönök állandó korrelációjában és rendszeres összefüggésében áll, amely korreláció éppen ezért teremtő erővel bír. Tehát nem a fejlődés teremt, hanem a szilárd és rendszeres viszonyban álló ösztönök, amelyeknek éppen az állandó kifejlésre való törekvés a leglényegesebb dialektikai vonásuk. Ha tehát a lélek rendszerének alapjait megtalálni akarjuk, csak itt találhatjuk meg az ösztönök ősi összefüggésében, amely összefüggés nélkül nincs az emberi egységnek élete és fennmaradása. A lélek rendszer-volta az ösztönök rendszer-voltán alapul.

Mielőtt az ösztönök osztályozása kérdésének tárgyalására térnénk, vessünk egy pillantást arra a viszonyra, amely az ösztönök és a tudattalan között megállapítható. Ennek a viszonynak felderítése különösen azoknak képezi kedvenc problémáját, akik a tudattalan kérdését igyekeznek megvilágítani. Az erre vonatkozó kísérletek és megfigyelések azt mutatják, hogy az ember organikus rendszerében csakugyan van sok olyan ösztön, amely eladdig csak latens állapotban élt, de napfényre nem juthatott, mert a körülmények azt soha szükségessé nem tették. Így, hogy csak egy példát említsünk a sok közül, az angol RIVERS, aki a nagy háborúban mint ideggyógyász működött, meggyőzően mutatja ki, hogy miután a háborúban mindig a legnagyobb s legfontosabb ösztön, az önfenntartás ösztöne forgott veszélyben, a háború olyan tendenciákat tett aktívvá, amelyek a háború nélkül csak lappangó állapotban voltak meg és abban is maradtak volna. A háború viszont napfényre hozta a veszedelem ösztönét, amely ösztön azután sokkal erősebbnek mutatkozott, mint akár a faj fenntartásának, akár a szociális összhang megőrzésének ösztöne. Ha ez igaz, akkor bizonyos, hogy a latens és csak a lehetőség állapotában létező, ebből az állapotból soha ki nem lépő ösztönök száma és minősége meg nem állapítható. RIVERS megfigyelése megerősíti azt a felfogásunkat, hogy az emberi egység valóban lappangó lehetőségeknek, a valóság állapotába még nem jutott ösztönöknek organikus rendszere, amely rendszer ezen ösztönök által fejlik ki és áll fenn. Annál gazdagabb ez a rendszer, minél nagyobb számú ösztön lesz tevékeny. Ez természetesen attól függ, hogy vajon a külső és belső világ körülményei alkalmasok-e arra, hogy ezeket a potenciákat valósággá tegyék. Nem lehet tagadnunk, hogy sok ösztön csak legfennebb a sóvárgás állapotáig tud eljutni, mert a körülmények valóvátételüket nem engedik vagy ahhoz kedvező talajt nem teremtenek. Sok ember - különösen tudós, művész - tragikuma ebben rejlik.

Ha az ösztönök osztályozását akarjuk megpróbálni, ne hagyjuk figyelmen kívül azt, hogy az ösztönrel foglalkozó férfiak legtöbbször ezt az osztályozást is megkísérelték, a nélkül azonban, hogy valami egységes eredményre jutniuk sikerült volna. Ezen csodálkoznunk nem is lehet, mert hiszen az emberi és állati egység számtalan sok ösztön felett rendelkezik s ezek az ösztönök nemcsak az állati s az emberi élet folyamán differenciálódtak igen nagy fokban, hanem az egyének életében is számtalan változatot mutatnak fel. NIETZSCHE éles szemmel állapítja meg, hogy valamely nép kultúrája éppen abban áll, hogy ösztönei egységesre szelődnek és fékeződnek. Azt is ő mondja, hogy egy ember ereje a maga ösztöneinek egy célra fogásában nyilvánul meg. Ezért egészen természetes, hogy az ösztönök száma szüntelenül szaporodik még egy és ugyanolyan egyén élete folyamán és rendszereződik igen különböző módon az egyén jelleme, műveltsége, akarata szerint. Ez az oka annak, hogy az ösztön osztályozása terén a legnagyobb egyenetlenség és tétovázás állapítható meg.

Vannak olyanok, akik minden ösztönt egyetlen ösztönre vezetnek vissza, mint például BÖHM KÁROLY az önfenntartás ösztönére, vagy NIETZSCHE a hatalom után való ösztönre. De vannak olyanok is, akik az ösztönök számát végtelennek tartják, mint KLAGES, aki ugyanazon ösztön keretében is számtalan alfajt és még ezeken is végtelen változatát különbözteti meg. KLAGES felfogása szerint – amint ezt már láttuk – voltaképpen annyi ösztön lehet, mint amennyi kép, amely közvetít a külső tárgy és az ösztön között. Ezen az alapon természetesen semmiféle felosztást és osztályozást sem lehet megkísérelni: minden egyén jelleme és belső struktúrája szerint az ösztönnek millió válfaja állhat elő.

Az ösztönöket így osztályozhatnók. Legelső az alapösztön, amelynek a többi ösztön mind szolgál, az emberi egység organikus rendszerének fennállására és kifejtésére vonatkozó ösztön. Minden organikus képződésnek veleszületett törekvése önmagának fenntartása. Azt mondhatnók, hogy ez az egyetemes ösztön, amellyel szemben a többi ösztönök speciális, azaz rész-ösztönök, amelyek a fenntartandó egység jellemének, helyesebben belső alkatának megfelelően igen különböző számúak lehetnek az egyéni szervezetben. Ha ezeket a rész-ösztönöket különös figyelembe vesszük, úgy fogjuk találni, hogy két nagy csoportba oszthatók: a fenntartó és a kifejtő ösztönök csoportjába. A fenntartó ösztönök közé sorolhatók például a táplálkozási, építő, védelmező, menekülési, szülői ösztön. A kifejtő ösztönök között vannak olyanok, amelyek az egyén kifejtését célozzák és olyanok, amelyek a faj stb. kifejtésére vonatkoznak. Ilyen ösztönök: a fajfenntartás ösztöne, a hatalmi ösztön, érvényesülési ösztön, a szociális ösztönök mind, a szimpátia ösztöne, amely ösztönök egytől-egyig az egyénnek a közösségbe, a közösség felé való kiterjedését szolgálják. Vannak azonban olyan ösztönök, amelyek egyformán szolgálják úgy az egyén, mint a faj, nép, nemzet stb. kifejlését. Ilyen ösztönök kétségkívül a tudat, az értelmi ösztönök, amelyeket ezen kívül az jellemez, hogy nemcsak az egyén és faj, vagy más közösségek kifejlését szolgálják, hanem szolgálják annak fennmaradását is. Ha valamely egyénben az értelmi tevékenységek ösztöne nagy mértékben ki van fejlődve, szolgálhat ez az ösztön az ő érvényesülésének, az ő hatalmának eszközeként s igen sok emberrel találkozunk éppen a mi köreinkben, akiknél az értelmi ösztön egyetlen célja az érvényesülés útjainak egyengetése. De szolgálhatnak az ösztönös értelmi tevékenységek arra is, hogy segítségükkel egy falunak, egy fajnak, egy nemzetnek, egy társas közösségnek életét fenntartsam és kifejtsem. Azt lehetne mondani, hogy minél magasabb rendű valamely ösztön és minél speciálisabb, annál inkább szolgál magasabb célokat is, úgy az egyén, mint a közöleték fenntartása és kifejezése terén. Nem volna érdektelen az ösztönöket ebből a szempontból vizsgálat tárgyává tenni, annyival is inkább, mert az ilyenmű vizsgálatokból nagy haszna lenne a ma oly divatos személyiség- és jellemkutatásnak is.

Amikor azonban az ösztönök osztályozásáról beszélünk és az ösztönök különböző fajtáit vesszük szemügyre, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy az ösztönök minden osztálya és minden fajtája egymással a legszorosabban összefügg, sőt egyik a másikra van utalva. Minél tömörebb és szilárdabb az egyes ösztönök között való kapcsolat, annál szilárdabb és tömörebb az emberi egység organizált rendszere is. Az emberi egység Egésze, az emberi egység rendszerének egészsége az ösztönök egészségétől függ: ha valamely ösztön megbénul, vagy a közöttük lévő kapcsolat meglazul, úgy az egész egység léte forog veszedelemben s ezért minden ösztön kielégedése az egység létezésének elengedhetetlen feltétele. Ezért megtevesztő és felesleges első-, másod- és egyébrangú ösztönökről beszélni, vagy éppen szégyelni magunkat valamely ösztönünk miatt: minden ösztön az egység fenntartásának eszköze s mint ilyen nélkülözhetetlen.

Amikor végül kifejtő ösztönökről beszélve, azt mondjuk, hogy az értelem tevékenységei mind a kifejtés és fenntartás szolgálatában állanak, akkor már azt is mondtuk, hogy az ösztönök tevékenysége felnyúlik a lelki élet legszublimisebb területére is s ahol szellemi teremtről van szó, ott az ösztönök tevékenységével mindenütt találkozunk. Az ember szellemi és társadalmi életének legmagasabb síkjait is át meg átszövi az ösztönök tevékenysége.

12. §.A lelki egység kialakulásának útja.

Távol van tőlünk az a szándék, hogy a lelki egység létezésének genetikai rajzát adjuk. Erre nincs még elég adatunk, ha meg is volna bennünk a képesség egy olyan finom elemzéshez, amilyenre ennek a célnak elérésére szükségünk volna. De némi képet mégis tudunk talán adni arról, hogy az ösztönök útján való fejlődés minő lépésekben halad tova az egyén életében. Az ember egységében hát ott vannak lehetőség szerint azok a képességek, amelyek ennek a fejlődésnek alkalmas és egyedüli eszközei. De ott vannak azok a tendenciák is, amelyek a maguk ösztönös természeténél fogva állandó megvalósulásra törnek s ez által az

egység teljes kifejtésére. A kifejlés tehát a lélekben is olyan csíraszerű állapotból történik, mint a testnél és éppen olyan tervszerűséget mutat, mint ez. A kifejlés az ösztönnek bizonyos inger által való ösztönöztetésére indul meg, hogy valóra váljon, mihelyt benne a hiány érzete jelentkezik. Minden ingereltetés azonban hiábavaló lenne, ha az ösztönben ez a hiányérzet nem jelentkeznék. A fajdkakasnak minden maga-illetetése és eszeveszett táncolása hiábavaló mindaddig, amíg a tyúokban a nemi tevékenység hiánya nem jelentkezik heves érzet alakjában. Ha az ösztön a hiányérzet által megindítatik, akkor a maga célja felé tör minden késlekedés nélkül a célszerű mozdulatok egész során.

Az ösztön és a tárgy azonban, amely felől az inger megindul és amely a maga léte által az ösztönre nézve sorsszerű rendeltetéssel bír, távol állanak egymástól, mint egymásra nézve idegenek. Idegen a kenyér, amely éhségérzetem pótléka, a víz, amely által a szomjamat oltom, idegen már azáltal, hogy a lélek szüntelen folyásával szemben áthathatatlan merev és helyéhez kötött tömeg. A tendenciákkal és lehetőségekkel telített lélek közönyösen és álmosan halad el mindezen tunya vágyak előtt, ezek nem az ő világából valók. A lélek ablakán betekinteni nem lehet és ezen az ablakon semmiféle, a lélektől idegen elem be nem férkőzhetik. Soha a lélek világa és a külső világ között kapcsolat nem támadhatna, ha nem lépne fel közvetítőül a kép, amely már az emberi lélekből lélekzett elem s ennél fogva alkalmas arra, hogy általa a lélek a külső világ tárgyairól értesülést szerezzen. Az emberi lélekben szunnyadó tendenciákat életre kelteni, a lehetőségeket valóráváltani, az ösztönöket természetes álmukból felkelteni csak a képek által lehet. Ezért mondotta LEIBNIZ, hogy a lélek tevékenysége az állandó képalkotás. Éppen ebben áll a lelki élet legmélyebb misztériuma: a lélek magáévá képes tenni olyan valamit, ami nem ő és magát ezen magávátétel által valósítja meg, tartja fenn, alakítja és fejt ki. Ha nincs ez a nem-Ő, ez a nem-Maga, nem tudna lenni a lélek sem.

Az ösztön és a tárgy között tehát a kép a közvetítő, amint ezt már BÖHM KÁROLY az őt jellemző világossággal és határozottsággal kiemelte s amint ezt napjainkban kiemeli KLAGES. Innen magyarázható, hogy az ösztön a fejlettség legmagasabb fokán az öntudat fényében megjelenő kép szerint tevékeny és mindenben annak minőségéhez igazodik. Az állatok ösztöni tevékenysége is a képek uralma alatt áll, de természetesen ezek a képek a maguk alkata szerint szinte merőben az érzékszervek által készített képek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az állatok ösztönös tevékenységében már igen nagy szerepet játszik az emlékezet, azaz bizonyos minőségi érzéki képeknek hosszú időn át való megőrzése. Bogár nevű pulikutám még hetekig tartó távollét után is reám ismert a hangomról. Míg meg nem szólaltam, nagyon tanácstalanul állott előttem és bizonytalanul nézett reám. Mihelyt azonban nevén szólítottam, azonnal reám ismert és véget nem érő ugrándozással, hízalgésszel fejezte ki örömét. Mindez azt mutatja, hogy a képek közvetítő szerepe rendkívül nagy szerepet játszik nem csak az emberek, hanem az állatok lelki életének kifejlésében is. Aki a képek ezen közvetítő szerepét nem fogadja el, az kénytelen úgy az ösztönök, mint a lelki élet magyarázatában a régi mechanisztikus álláspontra helyezkedni, de ebben az esetben kár is lenne a fáradságot, mert a lelki élet kifejlésénél már az első lépések sikertelenek maradnak.

Nem kevésbé fontos szerep jutott a lelki élet kifejlésében az emlékezésnek. Ha az emlékezés nem lenne, akkor egyenesen lehetetlenné válnék az ösztöni tevékenység kiterjedése úgy a térben, mint az időben, a több napot igénybe vevő fészeképítés pl., mindjárt az első percekben abbamaradna. A képeknek az állati élet ösztönös tevékenységeiben való szerepe még nem jelenti azt, hogy az állat tudatos tevékenységet végez akkor, amikor ösztöneit kifejti, mert a képalkotás kognitív tevékenység ugyan, de nem az öntudatos gondolkodás szülte. Minden képalkotás – az emberé is – amint annak idején látni fogjuk, tudattalan kényszerűséggel folyik le és azzal is kell lefolynia, mert ha minden képünk az öntudatos alkotás műve lenne, akkor sohasem lenne időnk arra, hogy a világban tájékozódhassunk. Hogy azután ez a képalkotás minden egyén lelkében bizonyos sajátos vonásokat mutat és a lélek fejlődésében az egyéni képalkotásnak is megvan a maga egyéni jelentősége az egyén kifejezésében, az kétségtelen. Az egyéni lelki élet kifejezésére nem lehet közönyös az, hogy miféle minőségű képek azok, amelyek képalkotásunk eredményei és miféle képek azok, amelyek a lélek ösztönös tevékenységét megindítják és később ezeket a tevékenységeket közvetítő szerepük által lehetővé teszik, s hogy úgy mondjuk, bizonyos módon szabályozzák. Nincs két olyan emberi egység, amelyik egy és ugyanazon körülmények között is élve egy és ugyanazon alkatú világképet alkotna magának. Különböző minőségűek az ingerek, különböző jelentésűek a képek, mások a hiányok, amelyek az egyes emberek lelkében hatnak s így teljesen különbözni fog az az életmező is, amelyet maguknak megalkotnak. Éppen ez jelenti az emberi egyének egyéniségét. De KON-FU-TSE szerint a ló minősége is jellemétől és egyéniségétől függ.

Tévednénk azonban, ha azt gondolnánk, hogy a lelki egység kialakulásában és megőrzésében csak az emlékezetnek lenne nagy szerepe. Nagy szerepe van itt, - bármi különösnek is lássák ez az állítás – a

feledésnek is: Amilyen biológiai szükségesség nyilatkozik meg az emlékezésben, éppen olyan nélkülözhetetlen biológiai szempontból a feledés is, mint egyetlen vonatkozásban sem tőlem függő jelenség, hanem olyan szükségszerűség, amely magának az életnek lényegéből következik. Én nem határozhatom el, hogy erről vagy arról megfeledkezem, már azért sem, mert ez az «elhatározás» legtöbb esetben éppen visszafelé sül el: még gyakrabban és erősebben emlékezem arra, amit elfelejteni akarok. A lelki egység a maga fenntartása szempontjából kénytelen minden részében emlékezni, azaz megtartani mindazt, ami önfenntartása szempontjából értékes és hasznos; de éppen ilyen energikusan törekszik elfelejteni azt, ami önfenntartására ártalmas vagy annak kifejlésére akadályozólag hat. Az embernek tehát nemcsak arra van «tehetsége», hogy emlékezzék, hanem van «tehetsége» arra is, hogy feledjen.

Az ösztöni élet folyamán azok az ösztönök fejlenek ki legelőször és legerőteljesebben, amelyek az ember organikus egységének szempontjából a legsürgetőbbek, azaz az úgynevezett fenntartó ösztönök, amelyek segítségével magunkat tápláljuk. Nagyon nehéz lenne a tudomány mai fejlettsége mellett annak meghatározása, hogy vajon az egyes ösztönök milyen mértékben hatnak az emberi egység kialakulásának legkezdetén. Egyelőre meg kell elégednünk annak tudásával, hogy az emberi lélek egységében ott szunnyadnak azok az ösztönök mind, amelyekre ezen egység kifejtése és fennmaradása céljából szükségünk van. Egészen bizonyos az is, hogy az ösztönök úgy minőség, mint érték tekintetében igen különböző sorrendet foglalnak el az egyes emberi egységekben, ennek az egységnek belső alkata szerint. Tény az is, hogy a kifejlés sorrendje és menete, ennek a menetnek ritmusa az emberi lélekben már preformáltan benne van s az egyén nem tehet egyebet, mint hogy ezt a preformált tervet igyekezik megvalósítani a maga létezése érdekében. Világos az is, hogy az a lélek, amelyben előtérben az érzékiség funkciói törnek, ott az ösztönök túlnyomóan az érzékiség által vezettetnek; ahol a szellemiség tevékenységei becsültetnek legtöbbször, ott az ösztönök is mind az ilyen irányú lelki funkciók segítésére sietnek. Ezeknek a kérdéseknek részleges tárgyalása azonban a személyiségről szóló tanba tartozik és azokat érdekli, akik a jellemtan részleges kialakítását tűzik ki céljukul.

Az ember lelki egységének kifejlésénél minduntalan reá kell mutatnunk arra, hogy az ösztönök szinte mind áthatják a maguk tevékenységével az ember lelki szervezetségét és ezen szervezetség abban a mértékben alakul ki, amely mértékben az egyes ösztönök a maguk jogaihoz jutnak. Hogy csak egy példát említsünk: a tápláló ösztön áthatja az ösztönök egész rendszerét, amelynek minden egyes része megsínyli a tápláló ösztön elégtelenségét. Hasonló a helyzet a mozgató ösztönnél, amely lehetővé teszi az egész emberi egység mindennemű mozdulatát; segítségével történik minden – jó vagy gonosz – szándék végrehajtása; általa ölt testet minden szándék s lesz láthatóvá az érzéki szemlélés síkjában; nélküle nincs lehetősége sem a beszédnek; minden tudományos, erkölcsi, művészeti, vallásos, politikai ösztön reá szorul, ha megvalósulni akar a valóság külső síkjában. Ennek az ösztönnek tevékenysége tehát beleterjed az ember társas és műveltségi tevékenységének legmagasabb síkjába is, ahol minden belső lelkiesség ezen ösztön segítségével jelenik meg s nyilatkozik az érzékiség látható síkjában. Helyesen járt el PFÄNDER, amikor minden ösztön mellé társul, a teljesítmény ösztönét adta, hogy a mozgató ösztönt az illető ösztön megvalósulására serkentse. Az ösztönök tökéletes együttműködése a lélek kifejlésének elengedhetetlen feltétele, záloga és biztosítéka, amely egyúttal a lelki egység állandóságának is szilárd alapja.

A lelki egység kialakulására nézve tudnunk kell, hogy az ösztönök középponti jelentősége abban is megnyilatkozik, hogy elöntvén úgy a test, mint a lélek egész területét, ezek képeznek átmenetet a belsőből a külsőbe, a testből a lélekbe és a lélek útján a külső érzékelhető valóságba. Az ösztönök segítségével tudja a lélek megvonni azokat a szálakat, amelyek minket a külső világgal összekötnek és ez által lehetővé teszik azt, hogy a lélek ideális csírájában levő erők a lappangás állapotából a valóság állapotába kerüljenek. Az ösztönök egyetemes tevékenysége a lélek kifejlését biztosítja az által, hogy a külső világ a róla alkotott képek segítségével belső világ lesz, azaz az én életmezőm s egy magasabb fokon az én világom lesz; de megfordítva is az, ami belső volt, az ösztönök által külsővé válik, hogy a mi életmezőnknek látható, érzékelhető vonásai keletkezhessenek. Az ember egész rendszeres egysége, tehát lelki rendszere is azáltal fejlik ki, hogy az ösztönök segítségével képes lesz a belső a külsőhöz alkalmazkodni és a külsőt magához, azaz a belsőhöz alkalmazni.

A lélek teljes kifejlése ezen az úton megy végbe akként, hogy mind erőteljesebben fejti ki és teszi tudatossá a maga számára azt a rejtett tartalmat, amely eleddig ideális csírájában ébredésre várva lappangott. Ez a lappangó ösztön voltaképpen nem-tudatos, tudattalan ösztön, amely azonban megnyilatkozása során minden körülmények között az emberi tudat, illetve az emberi öntudat fényébe kerül s válik lassanként a szellemiség alkotórészeként a maga finomult és szublimisebb alakjában. Tudat és öntudat nélkül az ember rendszeres egysége meg nem érthető és az ösztön-lélektanok legnagyobb hiánya az

öntudat és az Én szerepének merő elhanyagolása, amely kétségkívül még mindig mechanisztikus maradvány a régi, jó időkből.

13. §. Tudat és öntudat.

Előző fejtegetéseinkben sejtettük azt a fontosságot, amelyel az emberi egység organikus rendszere megismerésére, de fennmaradására és kifejlésére a tudat ténye bír. Láttuk már azt is, hogy az öntudat, mint a legmagasabb ösztön az összes ösztönök tevékenységére kisugárzik és az ösztönök végső szervezését, rendszerezését teremti meg az által, hogy az ösztönöket a maga nemes céljai szolgálatába kényszeríti és fölöttük uralmat nyer. Itt hát az ideje, hogy a tudat és öntudat tevékenységét közelebbről vizsgáljuk s tisztába jöjjünk az emberi egység rendszerében való értelmükkel, vizsgálván a kérdést: mit jelentenek ezek az emberi egység organikus rendszerére nézve? Miben járul hozzá a tudat és öntudat az ember eszméjéhez s mi teszi szerepüket nélkülözhetetlenné? – ez tehát a kérdés. A kérdésre annyival is inkább feleletet kell keresnünk, mert e két fogalom körül a legnagyobb határozatlanság uralkodik s még maguk a terminusok is misztikus homályban lebegnek szemeink előtt.

Fejtegetéseink közben mindenekelőtt azt kell állandóan szemeink előtt tartani, hogy más a tudat és más az öntudat. Hogyha a különbséget a két terminus között is meg akarnók tenni, leghelyesebben talán akkor járnánk el, ha a tudatot a tárgytudat szóval jelöljük. Tudatról beszélünk ugyanis mindenütt, ahol lelkünk körében egy belső, vagy külső tárgy képe jelentkezik. Öntudatról pedig ott beszélünk, ahol már nem csupán a kép jelenik meg lelkünkben, hanem tudomására jutunk magunknak is, mint erről a képről tudónak. A két terminus között levő különbség tehát már az első pillantásra is egészen világos, ha egy kissé lelkivilágunk mélyére tekinteni és reflektálni tudunk. A két tény lényegével azonban tisztába csak akkor jövünk, ha a kettőt tüzetesen elemezzük.

Az öntudat illetve a tudat kérdése a maga teljes fontosságában jelenik meg és jut szerephez KANT kritikizmusában. KANT gyökeres különbséget tesz a tudat és öntudat között. Az öntudat jellemzője az, hogy transzcendentális feltétele és alapja a tudatnak. Az öntudat KANTnál az ismerés sine qua nonja lesz. Tanát azután FICHTE fejti ki tovább, akinél az öntudatban vagy Én-ben fejlődik ki az egész szellemiség s az Én maga nem is más, mint a szellemiség kialakulása a Nem-Én-nel való szembenállás folyamán és alapján. FICHTE-nek az Én-ről való tana termékenyíti meg BÖHM KÁROLY tanát, amelynek kapujában ott áll az öntudat, amely minden tudat feltétele és alapja. Ott áll az Én, amely ma már a pszichiátriai irodalomban is polgárjogot nyert és így fogalma nálunk is hamar el fog terjedni.

Fejtegetéseink menete a következő lesz. Először megvizsgáljuk és elemezzük a tudat tényét s azután térünk reá az öntudat tényének fejtegetésére, hogy világosan lássuk nemcsak azt a szerepet, amelyet ez a két tény az ember rendszeres egységében bír, hanem azt a viszonyt is, amely kettőjük között fennáll.

A tudat jelentésének tisztába hozatala megköveteli, hogy a tudat tényét a maga elkülönöttségében vizsgáljuk. Általában tudnunk kell azt, hogy a tudat szóval két dolgot szoktunk jelölni: 1. jelenti a tudat azt a viszonyt, amely a tudott tárgy és a tudó Én között van; 2. jelenti azt a tevékenységet, amely által én a tárgy tudatának birtokába jutok. Első értelemben szoktak beszélni ennek vagy annak a tárgynak tudatáról; második értelemben x vagy y tudatoló tevékenységéről. Minket főként a második értelemben vett tudat érdekel, az a lelki tevékenység, amely által valamely dolog vagy tárgy tudatunkba jut.

Ha a tudatot mint ősi lelki tevékenységet tekintjük, azt kell mondanunk, hogy ezt az őstevékenységet kénytelen mindenki ő maga saját tevékenységei által megismerni: minden tudat ismerete elsősorban az én tudatom ismerete. A tudat közvetlen lelki tevékenység, közvetlenül megadott lelki élmény, amely minden lelki ténynek elmaradhatatlan kísérője s ezért éppen úgy nevezhető lelki ősténynek, amint annak nevezhető transzcendentális feltétele, az öntudat is. Az emberi lélek csak azt képes megismerni, csak arról fog magának tudomást szerezni, ami benne a tudat által kísértetik. Ha a tudattalanról valamiképpen tudomást szerezhetünk, ezt is csak a tudat útján tehetjük. A tudat minden élményt kísér; ezért nevezhető őselménynek. Ha pedig a lelki tények összefüggését lét-összefüggésnek valljuk, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a tudat ennek a lét-összefüggésnek is feltétele. Éppen ezért a tudatot így is jellemezhetjük: őslétező. Ha valamely képünket a tudat nem kíséri, akkor ez a kép reánk nézve elveszíti minden jelentését s a képeink között levő összefüggés is azonnal megszakad. Ahol tehát akármilyen okból a tudat folyamata nem szakadatlan, ott az ismerés lehetetlen.

Úgy látszik azonban, hogy a lét-összefüggésnek a tudat mégsem feltétele, csupán a lét megismerésének feltétele az. Ez, úgy látszik t.i. abból az egyetlen esetből, amelyet G. E. STÖRRING közölt az 1936-ban Jénában tartott német lélektani kongresszuson elhangzott előadások «Bericht»-jében.¹ STÖRRING a kongresszuson olyan egyént mutatott be, aki gázmérgezés által elvesztette emlékezőképességét. Elveszván emlékezőképessége, az idő is állva maradt felette. Ez az elvesztés oly nagyfokú, hogy az élmények körülbelül egy másodpercig őriztetnek meg általa: a mondat végén már nem tudja, hogy mit mondott a mondat elején. Minden élmény csak addig tart tehát nála, amíg el nem hangzik a tudatban. És itt egy igen fontos tényt lehetett megfigyelni, ennél a különben testileg és lelkileg egészséges embernél.

Azt a tényt, hogy az ösztönök tevékenysége még ezen másodpercnyi tudatnál is továbbtart éppen úgy, mintha az egyén megjegyzési és emlékezési képessége sértetlen lenne. Az illető egyén minden ösztönös cselekedetét kifogástalanul hajtja végre: amikor megéhezik, magától és önkényt megy haza és eszik. Így tehát az ösztönös cselekedet mintegy hidat ver az egyik másodpercnyi tudattól a másik másodpercnyi tudathoz, nyilván azért, mert ezekre az ösztönös cselekedetekre való ismeretét már a gázmérgezés előtt megszerezte. Hasonló az eset az affektusokra és az érzésekre nézve is: ezek átnyúlnak az egyik másodperctudattól a másikig. Amíg az észrevételek, érzékletek, képek, ítéletek csak addig maradnak meg lelkében, amíg a másodpercnyi tudatban folyamatuk tart, addig az ezekkel összekötött affektusok, ösztönök, érzések megmaradnak az egyik másodpercig tartó tudattól a másik másodpercig tartó tudatig s így bizonyos összeköttetéseket létesítvén, a lelki élet kontinuitását biztosítják.

Ez az eset kétségtől bizonyítja azt, hogy a lelki élet egységének és kifejlésének az ösztönök képezik elengedhetetlen és szilárd alapját, s utánuk az érzelmi jelenségek azok, amelyek a lélek legmélyére hatolva alá, az egyéniség szakadat nélkül való egységét biztosítják. Ez az eset arra indított, hogy a tudatot az ismereti élet folytonosságára korlátozzuk és tanunkat akként módosítsuk, hogy a tudat őslétező ugyan, amely nélkül az ismerés által nyert képek szakadatlan folyamatossága nem biztosítható, de nélküle a lélek ösztöni és emocionális egysége mégis fennállhat.

De STÖRRING bemutatott esetéből le kell vonnunk azt a következtetést is, hogy a lelki élet mélyén az érzések és affektusok tartósabb életet élnek, mint a képek és a kognitív elemek, amelyek a tudat elvesztésével irgalmatlanul elvesznek, míg az érzelmi, affektív és ösztöni elemek megmaradva, biztosítják a lelki élet folyamatosságát. A kognitív és az emlékezési elemek ezek szerint csak az emberi egység továbbfejlése, kialakulása szempontjából nélkülözhetetlenek; a fennmaradást már az ösztönök és az emocionális elemek is kellőképpen biztosítják. Persze, kíváncsi lenné, hogy ilyenmő esetek nagyobb számmal álljanak a tudomány rendelkezésére. Beteg állapotok megfigyeléséből így származik előny az emberi egység egész rendszerének és kifejlésének ismeretére.

Az ösztönök ismerete szempontjából – hogy még egyszer rátérjünk a STÖRRING tapasztalatára – fontos ez az eset azért is, mert azt mutatja, hogy az egyszer megvalósított ösztön megmarad a maga hatékonyságában, de – s ezt nagyon meg kell jegyezni – új ösztönök elé állani aligha fognak. Ha a tudat csak másodpercnyi terjedelemmel bír, akkor nincs meg az összefüggés az ismeret terén, s az, amit egy másodpercben megfigyelt és megjegyzett, a másodperccel tova is tűnik. Azaz: a tudat a külső és belső világban való tájékozódásnak feltétlen alapja és eszköze.

Minden, ami előttünk lelki tényül jelentkezik, a tudat tényévé válik s a tudattal tűnik is tova. Ebből az következik, hogy minden lelki tartalom a legegyszerűbb érzéklettől a legmagasabb tevékenységekig mind a tudat tartalma lesz; másként róluk a lélek tudomást nem szerezhethet. Ami tudatom tartalmává lett, az helyet foglalhat ugyan az ember organizált rendszerében, - ezt tagadnunk nem lehet - lehet a nagy lelki összefüggésnek is része, de mi arról tudomással nem bírunk, amíg a mi tudatunk tartalmává nem lett.

Ha pedig a tudatnak és a lelki élet minden más tényének viszonyát a forma és a tartalom viszonyában szemléltetem, akkor azt kell mondanunk, hogy a tudat minden más formát megelőző forma, amelyre nézve minden lelki tény, tartalom, azaz a tudat az ősfoma. Ez az ősfoma ad tulajdonképpen határozottságot, sőt létet is minden lelki ténynek, mert hiszen minden lelki tény csak a tudat által lesz számunkra lelki tény, különben pedig ismeretlen előttünk; legfennebb bizonytalan sejtés tárgya lehet az ilyen sejtésekre hajlandó lelkeknél. Ez az ősfoma a legközvetlenebbül megismerhető lelki tény, amely ott áll a lelkiség kifejlésének kapujában, hogy a maga birtokává tegyen mindent, amit egyszer megragadott és a

¹ Gefühl und Wille. Bericht über den XV. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie in Jena vom 5 – 8. Juli 1936. Jena, 1937. STÖRRING dolgozatának címe: Gedächtnisverlust durch Gasvergiftung. A kötet 208. sk. I.

lélek rendszerébe iktatott. A lelki tény tehát valójában akkor válik az én lelke tényévé, amikor az én tudatom tartalma lett. Az én tudatomtól állandó és határozott formát nyert. A tudatnak ezt a forma-jellegét emeli ki BRENTANO¹, aki szerint tulajdonképpen minden lelki jelenség tudat, amennyiben tartalommal bír. A tapasztalat által adott tartalomhoz járul tehát a tudat, mint előre megadott, készenlevő forma, amely által lesz minden lelki tény tudatténnyé.

Eddigi fejtegetéseink a tudatot izoláltan, minden máshoz való viszonyától függetlenül tekintették. Ámde ezen izoláltságának vizsgálata által a tudat még nincs kellőképpen jellemezve. A tudat legsajátosabb és legélesebb jellemvonása, amiként ezt már kiemeltük - az, hogy mindig az én tudatom. Ámde ez a jellemvonás szükségképpen párosul másik jellevonással: a tudat ugyan mindig az én tudatom, de mindig egy más-ról való tudatom. Ez a más az, amit tárgy-nak szoktunk nevezni, s amelyet éppen az jellemez meghatározottabban, hogy mindig velem szemben áll. Vizsgálunk kell hát most a tudatot a Más-hoz való viszonyában, hogy ezáltal teljesen tisztába jöjjünk – már amennyiben erőnkben áll tisztábjönnünk - azzal a jelentéssel, amellyel a tudat az egész ember egységének organizált rendszerére bír. Mert bizony hiábavaló minden metafizikai mesterkedés, a tudat egyfelől Én-tudat, másfelől pedig Más-tudat. A tudatban az Én tud magáról és tud a Más-ról. Azaz: a tudatban megtörténik az élet legnagyobb szintézise, amelyben az Én egyesül a Nem-Én-nel. De megtörténik a legnagyobb szétválasztás is: a tudat tényében az Én szétválasztatik a Nem-Én-től, azaz a Más-tól, de a Más is szétválasztatik az Én-től. Ha ez a szintézis nem tudna megtörténni és ha ez a szétválasztás elmaradna, akkor lehetetlen lenne nekünk a világban való élés, mert arról tájékozódni nem tudnánk.

Ha mindezt szemelőtt tartjuk, akkor könnyen megkülönböztethetjük a tudat viszonyának három mozzanatát. E három mozzanat a következő: 1. Én, aki tudok valamiről, azaz a tudó alany; 2. az a Más vagy Nem-Én, amelyről Én, a tudó alany tud; és végül 3. az Én és Nem-Én, az Én és a Más, a tudó alany és a tudott tárgy között levő viszony. Az első mozzanatban tehát a tudat alanya nyer kifejezést, a másodikban a tudat tárgya, a harmadikban pedig maga a tárgyról való tudomás. Világos, hogy a tudat súlypontja a harmadik mozzanaton van, mert ebben a mozzanatban megy végbe tulajdonképpen az, ami a tudatnak lényegét képezi, t.i. a tudomásulvétel és a tudomásvétel által az Én azon megnyugvása, amely a tudat viszonyának alakulásában kifejezést nyer. Ez a pont még világosabb lesz a következő fejtegetések által. Vegyük az egyes mozzanatokat rendre és vizsgáljuk meg azokat.

Lássuk a három mozzanatot egy egyszerű példán. «Látok egy fenyőfát», - ez a mondat egy tudattényt foglal magában: egy fenyőfa látásának s tehát érzékelés által való tudomásul vételét. Az egész tudattényben ez a három mozzanat különböztető meg: 1. Én, aki látom a fenyőfát; 2. a fenyőfa, amelyet látok; 3. a fenyőfának látása és tudomásulvétele. A fenyőfát látó Én a tudat alanya; a látott fenyőfa a tudat tárgya; a fenyőfa látottsága végül a tudattény tudottságának mozzanata. E három mozzanat nélkül nincs tudat; de viszont ezen három mozzanaton túl a tudat sohasem terjed. Mindezek alapján azt mondhatjuk tehát, hogy minden tudat három mozzanattól áll: az Én és a Más, a Nem-Én, vagy az alany és a tárgy, s a kettő között levő tudottsági viszony mozzanataiból. Az Én (alany) + Nem-Én (Más) a tudat.

A tudat első mozzanatáról vagy az Én-ről a következőket kell tudnunk. Nem vesszük itt azt sem metafizikai, sem ismeretelméleti értelemben, hanem pusztán a lélektani Én-t értjük alatta, azt az Én-t amelyhez a lelken belül minden adott tény egyformán tartozik, mint olyan állandó ponthoz, amely az egyén minden változásán keresztül megmarad. Ez a lélektani Én lelki adottság, amelyet mindenki maga tapasztalhat és éppen ezért bővebb magyarázatra nem szorul. «Látok», «hallok», «érezek», «ítélek» stb. lelki tények, amelyeknek tapasztalatilag megadott alanya az Én, tehát a tudatténynek első mozzanata. Erre az Én-re vonatkozik a látás, hallás, érzés, ítélet, azaz minden lelki tény. Minden lelki tény tulajdonképpen ennek az Én-nem egy mozzanata s éppen ezért nem érthetünk alatta valami olyant, ami szakadatlan változáson megy át. Azt, hogy nincs érzés Én nélkül, már LIPPS erőteljesen hangsúlyozta. LIPPS felfogását ki kell azonban terjesztenünk és azt kell mondanunk, hogy a léleknek minden ténye egy állandó és változhatatlan Én-hez van kötve. Az így felfogott Én azután természetesen minden egyénben különböző és egészen sajátos vonásokat mutat, különben minden egyéniség előállása lehetetlen volna. Amint PAUL SCHILDER, a kiváló pszichiáter reá mutat, a deperszonalizáció eseteiben éppen az történik, hogy az egyénben olyan állapot támad, amelyben az egyén magát az előbbi állapottal szemben merőben megváltozottnak érzi. Ez a változás pedig vonatkozik úgy az Énre, mint a külvilágra s arra vezet, hogy az egyén nem ismeri el magát személyiségként. Mint szemlélő nézi a maga tevékenységeit. A külső világ pedig újnak és idegennek tűnik fel előtte s a maga realitás-jellegét elveszti. Itt is azonban nem arról van szó, -

¹ Psychologie vom empirischen Standpunkte. Leipzig, 1874. 181. sk. I.

úgymond SCHILDER – mintha a centrális Én változott volna meg. A centrális Én, a tulajdonképpeni értelemben vett Én nem változott meg, de nem képes valami okból eléggé behatolni a maga élményeibe. Mi azt mondanók, hogy az Én nem képes a maga élményeit kellőképpen megszerezni s így a maga által készített rendszert magától idegennek érzi és idegen gyanánt is szemléli. SCHILDERnek igaza van: nem elég, hogy a képek, érzetek, gondolatok stb. a tudatfolyamat integráns részei legyenek, még az sem elég, hogy a centrális Én által felfogassanak, sőt inkább szükség, hogy a tartalom felfogásában az Én minden aktuális tendenciája, egységesítve és minden ellenmondás nélkül, benne legyen.¹

A tudattény második mozzanata a tárgy: a látott, hallott, érzett stb. dolog. Mindaz, ami a külső vagy belső világ hatásaként a lélekben az Én előtt jelentkezik a tudat számára adott tárgy. Természetesen a lélek belső világának jelenségei éppen úgy tárgyai a tudatnak, mint a külső világ jelenségei. Törekvés, kép, vágy, érzés, érzéklet, sóvárgás, affektusok stb. egytől egyig a tudat tárgyai lehetnek. Az a sokféle adottság, amelynek száma végtelen, csak úgy válhatik a lélek részévé, ha a tudat által az emberi lélek organizált egységének részévé válik. Tudat nélkül nincs megszerezés. Miután pedig a lélekre nézve minden adottság élmény, azért azt mondhatjuk, hogy minden élmény, amely minket a külső és belső világ jelenségeiről értesít, a tudatnak tárgyát képezi. Minden élmény tudattárgy.

A tudattény harmadik mozzanata az Én-alany és a Más-tárgy között levő viszony, amelyet fennebb a tudottság szóval jelöltünk. Ez a mozzanat képezi voltaképpen a tudat östényének lényegét és velejét. A tudat nem egyéb, mint éppen tudottság. Ezt a viszonyt különben, amely az Én-alany és a Más-tárgy között fennáll, legjobban talán a feszülés formájában lehet szemléltetni. Az Én, mihelyt a világ végtelen szövedékébe beállítatik, azaz izoláltsága az ösztönök jóvoltából megszűnik, a világ reá rohanó ingerei által megtámadtatván, magát és nyugalma veszélyeztetve érzi, s igyekszik régi nyugalma az ingerek támadásának visszaverésével, ismét helyreállítani, önmagát megvédeni. Így azután állandó feszültség áll elő az Én és a Más, az alany és a tárgy között. Az Én teljes erejével feszül neki a világnak és a világ felől jövő ingereket visszaverni akarja: ámde a Más is igyekezik önmagát fenntartani a maga ingerei által a ezért ő is teljes erővel feszül neki az Én-nek. Ez a kölcsönös nekifeszülés az, amit tudatnak szoktunk nevezni s amelyet már a skolasztika jól ismert, mint mentális vagy inexistenciális intenciót. Az intenció kifejezést vette át újabban BRENTANO s az ő nyomán a skolasztikával rokonszenvező pszichológusok nagy száma.

Ez a mentális intenció nem egyéb, mint valamely tárgyra vagy tartalomra való viszonyulás. Nincsen olyan lelki jelenség, amely a tudat által ne feszülne valamely tárgy felé s tehát nincs olyan lelki jelenség, amelyiknek tárgya vagy tartalma ne lenne. Az élv érzésében valamit élvezek; a gondolatban valamit gondolok; a látási érzetben valamit látok; a tapintási érzetben valamit tapintok; az ítéletben valamit megítélek. Szóval: minden lelki tény az Én-más egymásra való viszonyulása jellemző.

Mindezek után az a kérdés merülhet fel, hogy voltaképpen hát mit kell értenünk ezen feszülés alatt közelebből? A kérdésre adott felelet felelni fog arra a kérdésre is, hogy mit kell értenünk közelebből tudaton. Meg kell azonban vallanunk, hogy e ponton az értelem minden bölcsessége véget ér: fogalmak segítségével erre a kérdésre feleletet adni nem lehet. Ez a viszony ugyanis már semmiféle elemzés számára hozzá nem férhető, mert hiszen östény, mint amilyen östény az élet, az érték, az érzés stb. Ezt a viszonyt csak közvetlenül megélni és szemlélni lehet, de logikai formálása lehetetlen. Itt eljutott a filozófia oda, ahol csak képekben lehet beszélni és analógiákkal lehet kísérletezni, de minden a viszony elemzésére irányuló logikai kísérlet csődöt mond. Ott áll az Én a maga világának végtelen gazdagságában és a nekifeszülés éteri szálaival fűzi magát a világ milliárdnyi jelenségéhez, hogy újabb anyagot nyervén tevékenységei számára, kifejtse magát és minél teljesebbé tegye a maga életmezejét. De egyúttal mereven és makacsul megőrzi a maga egységét is, állandóan hű marad magához, mindig élesen megkülönbözteti magát ettől a világtól, amelyre szüksége van ugyan, hogy tevékeny lehessen és magát kialakítsa, de amelytől tudnia kell magát meg is különböztetni, hogy egységét és állandóságát megőrizhesse. Ennek a ténynek nagy biológiai és lélektani fontosságát a pszichológusok nagy része minden vonakodás nélkül ismeri el és emeli ki.² E tény elismerése nélkül lehetetlen a lélektani magyarázat.

További kérdés az, hogy mit kell értenünk a tudat egysége alatt? A lelki jelenségek, amelyek az én tudatomat betöltik vagy annak tényei voltak, egyetlen tudatnak, az én tudatomnak képezik tartalmát és az én tudatomhoz vannak kötve. Minden tárgy, amely az én tudatom tartalmát teszi, egy és ugyanazon Én-nek a tárgya és tartalma, egy és ugyanazon Én-hez van kötve, egy és ugyanazon Én-re irányul, mint középpontra,

¹ Selbstbewusstsein und Persönlichkeitsbewusstsein. Berlin, 1914. 54. sk. I.

² Például W. STERN, DELACROIX.

ehhez kapcsolódik, ami által egy reális egység jön létre az Én és a Más, a tudat és tartalma között. Az egység tehát funkcionális egység, vagy ha jobban tetszik a szó, dinamikus egység. Ha nem funkcionális vagy dinamikus egység lenne, akkor azt kellene vallanunk, hogy a tudat szubsztanciális létező; ez pedig merőben indokolatlan metafizika. A hallási, látási, tapintási, szaglási képek, az érzések, az affektusok, a gondolatok, észrevételek, vágyak, óhajítások stb. az Én-nel szoros egységbe szerveződnek és vele egységes rendszert alkotnak. Így tehát egység áll fenn a tudat és tartalma között, de egység áll fenn maguk a tudattartalmak között is, mert hiszen mindegyik egy és ugyanazon tudatban létezik és mindenik felett egy és ugyanaz az Én dominál. A tudatnak ez az egysége akármiféle okból, ha megszűnik, azonnal felbomlik a tudat és tartalmi között való egység, de megszűnik az egység a tudat egyes tartalmi között is.

14. §. A tudat szerepe az emberi egység kifejlésében.

Ha némiképpen tisztába jöttünk a tudat jelentésével, azt kell megvizsgálnunk, hogy miféle szerep jut a tudatnak az emberi egység organizált rendszerében? Amint fennebb rámutattunk, az ösztönös tevékenységek magyarázata sem vezet eredményre, ha nem vesszük fel azt, hogy a tudat már az ösztönök életében is fontos szerepet visz. Azt is láttuk, hogy WOLFF szerint az ösztönös tevékenységek megértésére szükség van a tudat jelenlétére is, mert különben az organizmus a maga egészében nem lenne egyéb, mint reflexmasina. Ahol van célszerűség, ott van tudat. A tudat némi fénye még a reflexmozdulatokban is ott dereng, mert ahol tudomásulvétel van, ott kell lennie tudatnak is.

Az ösztönös tevékenységeknél a tudat már a tevékenység elején fellépik. Az ösztön és a külvilág tárgyai között a tárgyak képei közvetítenek. Tagadhatatlan, hogy ezek a képek nem-tudatos kényszerűséggel keletkeznek, de azt sem lehet tagadni, hogy az elkészült kép azonnal tudatossá válik, mert különben az ösztönzés és az ösztön között semminemű kapocs nincs. A hiányérzet keletkezése is a tudatra utal. Én megtámadtatásomat hiálynak érzem s ez az érzés a tudat fényében jelenik meg még az állatnál is. Nincs az az állat, amely ne tudna a maga fájdalmáról. A tudatban megjelenő kép és a tudatban fellépő hiányérzet mind a kettő magán túl utal, egy rajta kívül létező valamire, ami őt a maga egységében és nyugalmában zavarja. Az Én a maga tudatával képei útján értesül arról a Másról, amely által ösztönei köttetnek. Minél erőteljesebb ez az Én, annál gyorsabb az értesülés és annál energikusabb az ösztön tevékenysége a maga megszabadulása érdekében. Ebből az is világos, hogy a fejlődés folyamán szüntelenül erősödő Én hatalma is szüntelenül erősödik az ösztönök felett, míg a fejlődésnek bizonyos magas fokán az ösztönök mind az Én szabályozó hatalma alá kerülnek és az Én azokat a maga terve és céljai szolgálatába állítja. Ezen szabályozó munkának köszönhető, hogy az ösztönök természete folytonosan nemesedik, erejük magasabb célok elérésére használtatik, míg végül az Én a maga tartalmának minősége szerint önti őket megfelelő rendszerbe.

Ezekből bizonyára az következik, hogy a tudat ösztöne minden ösztönös tevékenység kísérője s a tudatos Én fejlődésével fejlenek tovább az ösztönök, míg a szociális, emberi környezetben eléri a fejlődés megmagasabb fokát. A tudatnak ez a fejlődése – amint nagyon szépen mutat rá PFÄNDER – a különböző egyének és fajok között igen különböző lehet, de ha elmarad, a tudat szerepe nem nő, akkor sem az egyének, sem a fajok nem emelkedhetnek a vegetatív élet felé. A tudat szüntelen fejlődése tehát a lelki élet fejlődésének elengedhetetlen feltétele. Ha nincs ösztöni tevékenység, akkor az emberi egységben lappangó erők, tendenciák, képességek soha valósággá nem lesznek. A tudat ösztöne ezzel szemben az a funkció, amely nélkül az ösztönök tevékenysége meg nem indulhat, nem nemesedhetik és finomabb sem lehet. Ahol a tudat fénye nem hatja át az egész lelki egységet, ott az ösztön megmarad a maga eredeti merevségében, nyers és durva állapotában. Haldokló fajok, elesett egyének sorsa ezt a képet mutatja. A tudat elvesztette a maga szabályozó erejét, nem képes uralkodni az ösztönök nyers erején s az ösztönök vad túlekedésében az ösztönök célja is elhomályosul: az igazi, természetes célok helyett az ösztönök álcélok szolgálatába kerülnek. Az «egykezők»-nél a nemi aktus nem a faj szaporodásának lesz eszköze, hanem az egyén kéjelgő vágyait szolgálja. Az anyai ösztönből kivész a tartalom s a test üdeségének megtartása lesz a feladat, hogy annál csábítóbb legyen a testi kielégítésére.

A tudat első nevezetes lépését ezek után abban kell látnunk, hogy a primitív élőlényre lehetővé teszi a külső világot, mint számára már megadott valamit. Amíg az egyén ugyanis ezt a számára megadott külső világot a szép és mély magyar kifejezés szerint «ész-re» nem veszi és arról nem értesül, addig reánézve minden kifejlés és gyarapodás lehetetlen. A tudat éppen azt mutatja meg, ami nem ő és azt teszi sajátjává, ami eredet szerint nem az övé. A tudat révén az egyén lelki egysége a külvilágot rendre-rendre asszimilálja s

ezáltal uralkodik rajta, a maga céljai szolgálatába állítja. A tudat ekként teszi lehetővé, hogy a lélek tudjon mindent, amit tudnia lehet, értesüljön mindenről, amiről a maga érdekében értesülnie kell, tegye magáévá azt, ami nélkül magát fenn nem tarthatja.

A tudat rendszerező és kifejtő ereje még világosabbá fog előttünk válni, ha a tudattalan fogalmával és jelentésével is tisztába jövünk majd fejtegetéseink további folyamán.

15. §. Az öntudat szerepe és jelentése.

A tudat tényének vizsgálatánál nem volt számunkra megadva csak az Én és a Más. Az Én, amely tud a Más-ról, és a Más, amely az Én ezen tudásának tárgya. Ámde jogosan merül fel a kérdés, hogy az Én, amely a Más-ról tud, honnan meríti ezt a tudását, honnan tudja, hogy az a Más, amelyről tud, csakugyan nem ő, hanem tőle különböző valami, honnan tudja, hogy ez a Más valóban Nem-Én? Nyilvánvaló, hogy a Más-ról, mint Más-ról tudó Én-nek előbb önmagáról kell tudnia, mert csak ennek az önmagáról való tudásának alapján tudhatja, hogy a Más igazán Más és nem ő. E tényt röviden így fejezhetjük ki: Az Én-nek önmagáról való tudata, azaz az öntudat, megelőzi a tudatot, amely a más tudatát fejezi ki.

Az öntudatnak ezt a jelentőségét már a régi indus bölcsélet jól látta, amikor minden létezésnek forrásául és alapjául az öntudatot tartotta, amely a bölcs előtt akkor is kiolthatatlan és örök fénnel fog világítani, amikor már minden fény, a csillagok, a hold, a nap, a tűz fénye kihúnyt. Újabban különös világossággal és nagyon tömören fejezi ki az öntudat végtelen fontosságát az ember filozófiai eszméje szempontjából a korán elhunyt DELACROIX, aki azt tanítja, hogy az öntudat fejleszt ki mindent és az öntudat feltétele mindennek.¹ Nem létezik semmi, ami ne benne és ne általa léteznék. Ő minden dolog feltétele, de ő nem vezethető le semmiből. Az általa adott ismeret magának a létnek szíve. Az öntudat mindent megelőző tény, amelyben egyesül a Világ és az Én, de oly módon egyesül, hogy azért szétválva marad egymástól, mint két különböző létező. Az öntudat engem a világegyetem közepébe állít, jóllehet csak egy töredéke a világegyetemnek. Innen van, hogy soha a magam Én-jét észre nem venném, hogyha nem venném észre a világot a maga nyers valóságában; de nem venném észre a világot sem, ha nem állana rendelkezésre az öntudat mindent megvilágító fénye. Ezért az, aki az öntudatot megvalósította, megvalósította önmagát: az öntudaton át látja a világ végtelen terjedtségét és a szellem kikutathatatlan mélységeit.

Ha az öntudat fogalmát részletesen akarjuk jellemezni, akkor tudnunk kell, hogy a tudat és öntudat között lényeges különbség van. Amint láttuk, a tudat a tárgyról való tudat, azaz tárgytudat, az öntudat ellenben önmagunknak többé-kevésbé világos tudata. A tudat és az öntudat között levő különbség egészen világosan jelentkezik LEIBNIZ tanában. LEIBNIZ szigorú különbséget tesz percepció és appercepció között. A «perceptio» nem egyéb, mint a külső tárgyról képet alkotó monadnak belső állapota – état interieur –; az «apperceptio» ellenben ennek a belső állapotnak reflexív tudata: «...apperception, qui est la conscience, où la connaissance de cet état interieur.» Az öntudat ezen lényeges vonásának tüzetes kifejtésével azonban LEIBNIZ-nél sem találkozunk.

Az öntudat lényegét és nagy fontosságát az emberi egység organikus rendszerében világosan felismeri és ezt a felismerést bölcséletében termékenyen érvényesíti is KANT, aki egyenesen a LEIBNIZ terminológiájához csatlakozva a «Kritik der reinen Vernunft» 16-ik §-ában «az apperceptió eredeti synthetikus egysége» címen fejtegeti az öntudat szerepét a tiszta ész rendszerében. E tárgyalások szerint a szemlélet által szolgáltatott adatok sokfélesége csak akkor fog egységbe szövődni, ha az szükségképpen az öntudatra fog vonatkozni, amely öntudat KANT kifejezése szerint ebben a tételben jut kifejezésre: «Ich denke.» Ez a kép: «Ich denke» már nem tartozik sem a szemlélethez, sem az érzékiséghez, hanem a spontaneitásnak, az önkéntes tevékenységnek egy aktusa, amelyet KANT tiszta appercepciónak nevez és szigorúan megkülönböztet az empirikus appercepciótól. Nevezi eredeti appercepciónak is, mert az appercepció voltaképpen az öntudat, amely amikor az «Ich denke» képzetét létrehozta, ugyanakkor minden más képzetet is kísér és minden tudatban – in allem Bewusstsein – egy és ugyanaz. Ennek a tiszta öntudatnak vagy szintetikus appercepciónak egységét nevezi KANT az öntudat transcendentális egységének is, hogy ezáltal a belőle folyó a priori ismeretnek lehetőségét jelezze. Az öntudatnak egysége teszi lehetővé, hogy a különböző képek, amelyek bizonyos szemléletben adva vannak, az én képzeteim.

¹ Les grandes Formes de la vie mentale. Paris, 1934. 1. sk. lapjain.

A tapasztalati tudatból, tehát abból a tényből, hogy én minden képet tudattal kísérek, még nem következik az, hogy ezeket a képeket mind az alany azonosságára viszonyítom, azaz hogy az Én-hez kötöm. Ez a viszony csak akkor fog létesülni, hogyha az egyik képet a másikhoz hozzáteszem és a képek között ily módon szintézist létesítek s erről a szintézisről tudomásom van. A sokféleről alkotott tudatos képeket tehát az öntudatban egyesítem; ezen egyesítés által a képek az én képeim lesznek.

Ezekben a fejtegetésekben KANT a tudat és az öntudat között levő különbséget nemcsak megállapítja, hanem azt, mint az emberi szellemben gyökerezőt, meg is magyarázza. Amit a tapasztalati tudatnak vagy egyszerűen tudatnak nevez, nem egyéb, mint az a lelki tény, amelyet mi tudatnak vagy tárgy tudatnak nevezünk; jellemző sajátága pedig az, hogy mindig csak az egyes képeket vagy szemléleteket kíséri. Az öntudat, vagy, amint KANT gyakran nevezi, az appercepció szintétikus egysége, abban különbözik a tapasztalati tudattól, hogy nem az egyes képeknek, hanem a képek kapcsolódásának, a képek szintézisének tudata, amely tudat nélkül tulajdonképpen a tapasztalati tudat is lehetetlen. A képek az én képeim csak az öntudat által lesznek.

Még világosabb kifejezésre jut az öntudat FICHTE bölcseletében. FICHTE tudvalevően egész bölcseletének alapjává az öntudat tényét teszi és tagadhatatlan, hogy az öntudat mélységes lényege sehol olyan világos kifejezésre nem jut, mint az ő Tudománytanában. Az öntudat minden bölcseletnek alapja, mert a legabszolútabb és semmiféle feltételnek alávetve nincs. A tapasztalati tudatnak alapja az a tény, hogy minden tényállítás előtt már állítatott maga az Én vagy az öntudat. Az Én ugyanis a FICHTE szóhasználatában nem más, mint a tiszta tudat vagy az öntudat. A lélek minden tevékenységének is tehát az Én, vagy az öntudat az alapja és feltétele. Ez az Én a maga lényege szerint tiszta tevékenység, s ezen tevékenység különböző mozzanatain keresztül fejtik ki.

FICHTE tana meggyőző arról, hogy az öntudat tényében valósággal a világ és a lélek egyesül egymással, de akként, hogy a kettőnek különbsége is híven megőriztetik. Ha az öntudat ezen ténye az emberi egység organizált rendszeréből hiányozna, vagy valami katasztrófa következtében megszűnnék, az ember és a világ között semmiféle kapcsolat nem állhatna fenn és a lélek egymástól elkülönült képek tolongásának lenne siralmas színtere. A világ, mint világ csak az öntudat fényében tárul fel előttünk és mi ezen fény nélkül csak képek értelmetlen sorozatával állanánk szemben.

Ha már most azt kérjük: mit jelent az öntudat a lelki életre nézve és miként megy végbe az öntudat? – FICHTE válaszával tovább aligha tudunk eljutni. Fogalmi elemzéssel éppen nem. Egyetlen út, amely az öntudat lényegéhez vezethet, a magunk lelki életébe való beleélés, vagyis intuíció. Ez a beleélés képessé tesz minket arra, hogy öntudatunk belső szemlélete által az öntudat lényegét megragadjuk. Aki erre a beleélésre képtelen, az nem fogja az öntudat tényét megérteni, hanem csak értelmetlen fikciókat lát az öntudat tényében. Ez a beleélés elsősorban azt fogja mutatni természetesen, hogy az öntudat olyan belső tevékenység, amelyben az öntudat alanya önmagát mint tárgyat hirtelen megragadja s ezen megragadás által tudomására jut az, hogy ő maga nem tárgy, hanem a tárgy felett és a tárggyal szembenálló Én.

Az a tevékenység, amely által az Én tudomására jut annak, hogy ő nem tárgy, hanem Én s ezáltal tehát tud önmagáról, mint tiszta Én-ről, ez a tevékenység alapja és feltétele minden tudattevékenységnek, amelyben az Én szembehelyezkedik a Mással és arról tudomást szerez. Ez az alaptevékenység a lélekre nézve azt is jelenti, hogy az ismerő lélekre nézve csak az van és csak az létezik, ami ebben az Én-ben benne van, ebben az Én-ben részt vesz. Ezen alaptevékenység által válik az Én két tényezőre: Én-re és Nem-Én-re s lesz ezáltal lehetségessé minden ismeret.

Ha mindezt jól figyelembe vesszük és az öntudat szemlélése által annak lényegéhez közelebb férközünk, akkor nem lesz számunkra paradoxon BÖHMnek az a megjegyzése, hogy az Én ismeret által fejti ki magát, sem DELACROIX megállapítása: «Le connaître est le coeur même de l'être.»¹ Ez az alaptevékenység magyarázza meg azt is, hogy az indus bölcselet miért kereste egyenesen a lét forrását az öntudatban. Valóban igazat kell adnunk DELACROIXnak: az öntudat fejleszt ki mindent és az öntudat feltétele mindennek. Az öntudat igazán szembeállít, de egyszersmind el is választ egymástól két tényezőt, amely nélkül nincs semmiféle emberi lét: az embert és a világot, az alanyt és tárgyat, az Én-t és a Nem-Én-t. E két tényezőnek egybeszövésével és elválasztásával teremti meg az öntudat a nagy világösszefüggést, amelyben ott áll mint eltávolíthatatlan középpont az Én, hogy adjon értelmet és jelentést ennek a végtelenül gazdag és elemezhetetlenül szövevényes világösszefüggésnek. Az öntudat tevékenysége folyamán ez a két

¹ I.m. 1. l.

tényező egymáson fejlődik ki és ez az egymáson s egymás által való kifejlés teszi lehetővé az ismerést, az ismerés kifejlése által az Én, az Én kifejlése által a szellem kifejlését.

Az öntudat ezen tevékenységét kíséreljük meg egy példán – úgyahogy – bemutatni. «Én hallok a Psalmus Hungaricust.» Ebben a tételben minden nehézség nélkül meg tudjuk különböztetni a következő három mozzanatot: 1. Én, aki hallok; 2. a hallást magát; 3. és végül a Psalmus Hungaricust, amely ennek a hallásnak tárgya. E három mozzanatban az öntudat jelentése a következőképpen fejlődik ki.

Mindenekelőtt bizonyos az, hogy a Psalmus Hungaricust hallgató Én megkülönbözteti magát a «hallás»-tól, amely az ő funkciója. E lépésnél azonban az öntudatos Én nem állapodik meg, hanem ismét visszatekint önmagára és észreveszi, hogy ez a «hallás», amelyet az imént megkülönböztetett önmagától, voltaképpen hozzátartozik, mert hiszen az ő tevékenysége s így tőle nem idegen. Az Én először csak «hallja» a Psalmus Hungaricust, azután ezt a hallást megkülönbözteti önmagától, hogy azonnal rá is döbbenjen arra, hogy hiszen ez a «hallás» az ő hallása, azaz tudomást szerez önmagáról, mint hallóról. Ezen a végső fokon, ahol tulajdonképpen az öntudat megszületik, nemcsak hallok a Psalmus Hungaricust, hanem tudom, hogy hallok a Psalmus Hungaricust, sőt még tovább emelkedem tevékenységemben, amikor nemcsak tudom, hogy hallok a Psalmus Hungaricust, hanem tudom azt is, hogy aki tudja azt, hogy hallja a Psalmus Hungaricust, az Én vagyok.

Ez a három mozzanat egyébiránt így is kifejezhető:

1. «hallok»,
2. tudom, hogy «hallok»,
3. tudom, hogy aki hall és tud erről a tudásáról, az Én vagyok.

A halló és a hallásáról tudó és ezen tudásáról halló Én az Én vagyok. Azt hiszem, hogy elég világos kifejezésre jut itt az a tény, hogy Én annyi, mint Én: Én = Én, azaz világos az öntudat ténye, az Én-nek önmagáról, mint Én-ről való tudata. E tényben éppen az jut kifejezésre, hogy az Én nemcsak önmagáról tud – ez még az öntudat tényéhez elég nem lenne –, hanem tud erről az ő tudásáról is.

LEIBNIZ ezt a tényt is nagyon világosan és pontosan fejezi ki, amikor ezt írja: «mens quando reflectitur in se ipsam, est id, quod intelligit et id, quod intelligitur.»

Talán szabad remélnünk, hogy az eddigi fejtegetések során elég világos lett az a különbség, amely van a tudat és az öntudat között. Talán világos lett az is, hogy az öntudat a lelki élet egységének alapja és biztosítója éppen azért, hogy minden tárgytudat ehhez az öntudathoz van kötve. A tiszta Én, vagy az öntudat, vagy a Myself, illetve Self, az appercepció szintetikus egysége az a szilárd pont, amelyhez kell kötnünk minden lelki tényt, ha a lélek egységét biztosítani akarjuk. Ezt a tényt fejezi ki KANT, amikor azt követeli, hogy az én ismeretemben minden tudatnak egy öntudathoz kell köttetnie. «Énünk zárt egyénisége» nélkül nincs organizált rendszere sem a lelki, sem az egész emberi egységnek.

Az öntudat kikapcsolásával ezek szerint semmiféle bölcséleti ismeret nem lehetséges, mert az ember filozófiai eszméjének középpontját az öntudat képezi. Aki az öntudat kikapcsolásával akar célt érni, az előbb-utóbb, éppen kutatásai során, lesz kénytelen bevallani, hogy ez az út nem az «exakt filozófia» útja. Kénytelen lesz bevallani, hogy az öntudat tényének elismerése és megismerése az első fundamentális tény minden olyan bölcseletben, amely az ember filozófiai eszméjének tisztázását vállalja.

Az öntudat jelentését és rendszerező szerepét ott kell látnunk a lelki egység minden terén: az öntudat a maga ösztönös erejével ad jelentést mindennek, ami az ő fényében megjelenik és ezeket a jelentéseket rendszeres egységbe fűzi. Az öntudat jelentésadó és rendszerező tevékenysége az emberi egységnek. E tételt bővebben megvilágítja a következő paragrafus.

16. §. Az élményről általában.

A jelentés fogalmával akarunk tisztába jönni, hogy ezáltal a lelki tények lényege és a lélek élete is világosságban álljon előttünk. A jelentés értelméhez az élmény magyarázatán keresztül szeretnénk eljutni. A lelki tények mind élmények. Mi hát az élmény?

A lélektanok nagy része az élmény szót minden lelki jelenség jelzésére használja. Ezen szóhasználat szerint élmények a képek, érzetek, érzések, vágyak, szenvedélyek, szóval minden jelenség, amely tudatunkban felbukkan és a tudathoz van kötve. KÜLPE meghatározása is ezt a szóhasználatot követi: «tapasztalatunk eredeti adatai tudniillik az élmények, amelyek a reflexió tárgyát képezik, a nélkül, hogy maguk az lennének.»¹ Nem akarjuk a meglevő definíciók számát szaporítani s csak azt mondjuk, hogy élménynek nevezzük mindazt, ami a tudat előtt mint közvetlenül megadott tárggy jelentkezik.

BÖHM tana alapján megkülönböztethetjük az élményeknek két fajtáját: a közvetett és közvetlen élményt.² Közvetlen vagy a legszűkebb értelemben vett élmény az, amelyet az Én, mint a maga aktusát és elváltságát tapasztal. Ebben az értelemben közvetlen élmény az Én-nek minden öntudatos tevékenysége vagy aktusa, így a kívánság, érzés, helyeslés, tagadás stb. Közvetett élmény pedig mind az, ami a közvetlen élménnyel valamiféle kapcsolatban van, arra vonatkozik vagy azzal viszonyban áll. Ilyen értelemben közvetett viszony az is, ha például a vágyakozás célját fixirozzuk, ha az érzés létrehozó okát az érzéssel kapcsoljuk; élmény a helyeslésnek vagy a tagadásnak tartalma, az asszociációs és emlékezeti adatok. Az élmény tehát átfogja a lelkinék egész birodalmát; lelki jelenségek minden fajtája az élmények osztályába tartozik. Élmény csak az, ami a tudat tartalma, de a tudat tartalma minden tekintetben élmény.

Az élményt azt jelenti, hogy minden vonásában szubjektív természetű s ez a szubjektív jelleg eredeti, tovább már nem magyarázható, miután az Én-nek valamely elváltságával s annak legmélyebb lényegével, függ össze. Az élmény valamely dolognak, jelenségnek, történésnek a lélekre gyakorolt hatásaként jön létre. Jól meg kell hát különböztetnünk úgy magától a dologtól, jelenségtől, történéstől, mint azoknak egymásra gyakorolt hatásától. Ebből a jellemvonásból következik, hogy minden élmény a lélek produktuma, s azért merőben egyéni. A külső vagy belső világ hatására a lélek elváltságot szenved s ez az elváltság, mint élmény kerül az öntudat fényébe.

Az élményeknek különböző fajtáját kell megkülönböztetnünk, az élmények tartalma, minősége szerint. Már PLATON három fajtáját különbözteti meg a tudat előtt megjelenő lelki tartalmaknak, vagy mai terminussal élményeknek: a vágyó törekvést, az érzést és a gondolkozást. A filozófia története folyamán ez a hármas felosztás állandósult s végül a német TETENS, de még inkább TETENS felfogását elfogadó KANT hatására a modern lélektanban is egészen elfogadott lett a lelki jelenségeknek az ismerés, akarás, érzés osztályaiba való sorolása.

Kétségtelen dolog, hogy ez a hármas felosztás részekre tépi a lélek egységét és alapjául szolgálnak annak a felfogásnak, amely az ismerés, akarás, érzés szubsztanciális természetű képességeiről beszél, ami nem egyéb, mint elfogadhatatlan mitizálása a léleknek. De kétségtelen az is, hogy ez az osztályozás megkönnyíti a lelki jelenségek, az élmények terén való tályékozódást és jó eszközül szolgál arra, hogy a lelki jelenségek között bizonyos különbségeket fixirozzunk. A felosztásnak azonban a lélek megismerése és felfogása szempontjából semmiféle elvi jelentősége nincs. Ezért elég gyakran találkozunk olyan kísérletekkel, amelyek ennek az osztályzásnak az elvetésével új osztályzást kísérelnek meg. Nem lehet feledatunk ezeknek a kísérleteknek felsorolása, de a kérdés lényegének megvilágítása kedvéért röviden megemlítiük az egyik legérdekesebb kísérletet, amelyet a nagyhatású német pszichológus BRENTANO közölt lélektani művében.³ BRENTANO a következő felosztást nyújtja: a képzet, az ítélet és a szeretet. Képzetről beszélünk ott, ahol tudatunk előtt valami megjelenik. BRENTANO tehát a képzet szót itt a lehető legszélesebb értelemben használja: a lelki tevékenység sohasem vonatkozik valami olyanra, ami nem a mi képzetünk, azaz ami tudatunkban meg nem jelenik. Ítélet alatt érti valaminek az elfogadását – Annehmen - vagy elvetését - Verwerfen. Miután az elfogadás nemcsak tulajdonképpen ítéleteknél fordul elő, hanem a lelki aktusok észrevételénél, vagy az emlékezésnél is, azért BRENTANO ezeket is az ítélet csoportjába sorozza. Végül a szeretet osztályába tartoznak a kedély mozgalmak, s azok a lelki tevékenységek, amelyek a két első osztályban nem foglalnak helyet. Amíg az ítéletek osztályában a dolgok elfogadásáról vagy elvetéséről van szó, addig a harmadik osztályban a dolgok értéke vagy nem-értéke forog szóban. Az egyes osztályok összefüggésére vonatkozóan azt állapítja meg BRENTANO, hogy az első a képzeteket illeti, mert a háromfajta lelki jelenség között ez a legegyszerűbb, míg az ítélet és a szeretet jelenségei mindig egy képzetet zárnak magukba. A képzet különben is a legfüggetlenebb közöttük, mert minden lelki jelenségnek alapja s ezért a legegyszerűbb lelki jelenség is.

¹ V.ö. Vorlesungen über Psychologie. 1920. 1. lap.

² V.ö. «A megértés, mint megismerés központi mozzanata» c. akadémiai értekezésével. 26. sk. I.

³ V.ö. i.m. 117. sk. lapjain közölt fejtegetésekkel.

BRENTANO ezen felosztása azért bír jelentőséggel, mert a képzetnek a lelki életben való helyét és a lelki élet egysége szempontjából való fontosságát szépen emeli ki. Valóban nincs olyan élmény, amely képet ne foglalna magában, miután nincs olyan élmény, amely nem az Én-nek valamely elváltozását jelentené. Ez az elváltozás mindig a képek által jön tudomásunkra, amint ezt az ösztönök tárgyalása során tüzetesen vizsgáltuk. A kép tehát minden lelki jelenségnek alapja. Éppen ez a közösség biztosítja minden lelki jelenség egységes rendjét, vagy helyesebben, éppen ezért a kép a lelki egységek egyik biztosítéka, ha ezt az egységet a lelki jelenségek tartalma és minősége szempontjából tekintjük. Eddig a pontig teljesen egyetértünk BRENTANÓVAL. De az ítélet és a szeretet osztályának egész konstituálásával nem egyezünk. Nem tudjuk, miért kell a vágy, akarat, törekvés jelenségeit a szeretet osztályába sorolni, s egyáltalán nem látunk semmi alapot arra, hogy a szeretet jelenségei egy egészen különálló osztályt képeznek. Az ítélet osztályának felállítását sem tartjuk kellőképpen indokoltnak.

Akármelyik felosztást fogadjuk is el, tudnunk kell, hogy az élmények összetett képletek s tehát egyik osztály sem foglal magában elemi élményeket. Minden élmény élmény-rendszer, amely a lélek egészének részvételével alakul ki és jelenik meg a tudat előtt. Még kevésbé szabad azt hinnünk, hogy akár az ismerés, akár az érzés, akár az akarat sajátos, szubsztanciális jellegű képességek lennének, amelyek a lélek egységén mint szubsztanciális létezők lépnének fel. Ha fentebb figyelemmel voltunk arra a megállapításra, hogy a közvetlen élmény az Én változásával jár együtt, akkor az élmények különböző fajtája sem lehet egyéb, mint az Én elváltozása éspedig természetesen az egész Én elváltozása, mert hiszen a lélek egysége organizált rendszer. Van tehát akaró, érző, tudó Én: van az Én-nek olyan tevékenysége, amely akarathoz és van olyan, amely érzéshez vezet. Az akarat, érzés, ismerés ezek szerint az Én-nek különböző irányú tevékenységei. Nem különálló, szubsztanciális jellegű «tehetségek»-ről van tehát itt szó, hanem az egységes Én-nek különböző irányú tevékenységeiről.

Az élménynek ez a jellege és a lelki életben való helye mind azt mutatják, hogyha van jelentés a lelki jelenségekben, akkor ennek a jelenségnek a hordozója az élmény, amely az Én előtt megjelenve éppen azzal a funkcióval bír, hogy neki jelent valamit. Az élmény közvetíti az Én s külvilág között, mégpedig az által, hogy az Ént a benne okozott változásról értesíti, és ezt az okozott változást előtte kifejezésre juttatja. Ha például valami színérzet támad bennem valamely külső tárgy ingerlésére, ez az érzet reám nézve jelent valamit, valami olyant, ami kétségtelenül nem én vagyok, de éppen ez által tudomásomra hozza azt is, hogy az Én-em a külső inger hatása alatt változást szenvedett. Ezt a tényt már ARISTOTELES jól megfigyelte, amikor az érzeteket úgy fogja fel, mint a lélek meghatározott változását, - alloiosis és pszichés. A megváltozott Én ekként az élményben a maga változását és a maga változásában a Mászt éli meg, amely az ő számára jelent valamit.

17. §. Az észrevétel, mint alaptevékenység.

Ha a hagyományos lélektanok bármelyikét is kezünkbe vesszük, azt fogjuk látni, hogy ezek az érzékletek vagy érzetek tárgyalásával kezdik fejtegetéseiket s az érzeteket úgy tekintik, mint a lelki élet elemeit, amelyekből minden lelki jelenség, a legmagasabb és a legösszetettebb is felépül. E felfogás szerint az érzetek a lelki élet elemei lévén, tüzetes ismeretük nélkül a lelki életnek egyetlen mozdulata meg nem érthető. Ez a felfogás már régebben a CONDILLAC tanában talált erős támaszra, aki azt szerette volna, hogy a lelki életet a természettudomány alapján értse meg és a természettudományok sémái szerint rajzolja. Ez a törekvés azonban nála s az utána következő pszichológusoknál is csődöt mondott s most ismét a közvetlen tapasztalathoz, a belső megfigyeléshez kell folyamodnunk, ha helyes képet akarunk magunknak a lélekről szerezni. A lelki életet a maga közvetlenségében kell szemlélnünk, a maga tevékenységében kell vizsgálnunk, mert közvetlenül adott tényeket csak úgy lehet megérteni, hogyha azokat nem idegen konstrukció keretében akarjuk megmagyarázni, mert ezáltal éppen jellemüket hamisítjuk meg, hanem a maguk közvetlenségében, öneszmélés segítségével iparkodunk lényegük szerint megmagyarázni. Nekünk először a lelket a maga sajátos mivoltában kell látnunk, amint az egész emberi egység organikus rendszerének szolgálatában áll és megvalósítandó célok irányában tevékeny. Amíg teleológikus jelleme előttünk homályban marad, hiába próbálkozunk az egyes lelki tények s jelenségek megismerésével.

Ha a közvetlenül adott lelki életet vizsgálom, úgy fogom találni, hogy külön-külön megadott, elkülönített és mechanikus úton előállított érzeteim nincsenek. Az érzéklet vagy érzet absztrakció csupán, amely a tudomány műhelyében készült s ösztövről melegségében a lelki élet mozgalmasságából semmit sem magyaráz. A legnagyobb erőfeszítés és a lelki élet legnagyobb tényétől való elkülönítés sem

tesz minket képessé arra, hogy akármely érzékszervünk segítségével akármily kicsiny és jelentéktelen érzetet lelkemben izoláltan teremteni tudjunk. Ha az asztalomon levő virágból a piros színt akarom mint különálló és magában vett érzetet előállítani, kénytelen vagyok bevallani, hogy erre vonatkozó minden kísérletem csődöt mond: ilyen izolált és magában álló piros érzetet produkálni képtelen vagyok. Ezt az elkülönítést és rögzítést már maga a lelki élet természete lehetetlenné teszi; a lelki élet ugyanis örök mozgás, létesülés, szintézis és felbontás, összetevés és szétválasztás. Az ilyen örökös mozgásban egyetlen érzetnél való maradás merő lehetetlenség. De ha meg is tudnám állítani a lelket ebben az örök mozgásban, mégsem lennék képes egy izolált érzetet életrehívni, mert nem izolált maga az inger sem, amelynek nyomán lelkemben az érzet keletkezik. Mert a külső világ sohasem küld lelkem felé csak egyetlen ingert, hanem az ingerek egész seregével támad az Én-re s mozdtítja ki azt nyugalmából. Az élmény tárgyalásánál is láttuk, hogy elemi inger nincs, hanem minden élmény összetett jellemű. A szemhártyán például a kívülről jövő ingerek egész serege lép fel és okoz ott érzeteket, illetve ingerli azt, hogy az idegrendszer többi részeinek segítségével érzeteket hozzon létre a lélekben. Az ingert tehát úgy kell tekintenünk, hogy az mintegy csak alkalmul szolgál arra, hogy a lélek észrevegye azt az egész látási vagy más érzékelési mezőt, amelyen ez az inger létrejött. Mi tehát sohasem egy ingert érzékelünk, hanem egy egész érzéki mezőt, amely köröskörül az ingereken terjed el. Lehet, hogy például egy nagyon ríktó színérzet a tárgyak egész seregének kényszerű képpé alakulását indítja meg, mint ahogyan legtöbbször meg is indítja. Ezirányú kísérletek mindenki számára könnyen végrehajthatók. A korreláció ezek szerint nem egy inger és egy idegvégződés között áll fenn, hanem egy érzékelési mező és az idegrendszer egy folyamatos összefüggése között. Ezekből bátran vonhatjuk le azt a végső következtetést: Mi nem egyenes vonásokat, egyes pontokat és színeket látunk, nem egyes izolált hangokat hallunk, nem egyes magában vett szagokat szagolunk, nem izolált ízeket érzünk; mi a mindenség nagy részleteit vesszük észre és az érzékeknek egész mezeje hat ránk, hogy a felőlők jövő ingereket elfogadva, érzeteket, képeket alakítsunk és ezek segítségével felépítsük azt az első életmezőt, amely nélkül a további fejlődés lehetetlen.

Mi következik ebből? Ebből az következik, hogy érzetkből, mint mozaikokból kialakított érzetek nincsenek és nincs izolált egyszerű érzet sem. Nincs egyetlen lelki tény, amelyet egyszerűnek mondhatnánk; mindenik jelentések komplexuma s gyakran elemezhetetlenül vannak benne a jelentések egybeszöve. Még az úgynevezett reflexjelenségek is összetett jelenségek, komplexumok, amelyeknek elemzése nem mindig könnyű feledat, amint ezt a reflexjelenségekkel foglalkozó művek elég világosan bizonyítják. A genetikus lélektan egyik legkitűnőbb ismerője, PIERRE JANET, nemrég megjelent művében - «Les debuts de l'intelligence» Paris, 1935 - nagyon nyomatékosan mutat rá arra, hogy éppen a CONDILLAC által hirdetett tan mennyire elégtelen a lélek tényeinek megismerésére.¹ JANET még a vélt elemet is igen komplikáltnak találja, mert már feltételezi a külső és a belső között tett különbséget. Ilyen elemszerű érzeteket megállapítani nem lehet. Lehetetlen - úgy mond JANET - kimutatni, hogy a csecsemő, mikor szopik, izoláltan érzi a tej ízét, mert hiszen ugyanakkor azt konstatáljuk, hogy a csecsemő egy sereg mozdulatot végez. Csak az egészen felserdült egyéneknek találkozzhatunk olyanokkal, akik ezt mondják: «én kéket látok és nem látok egyebet, csak azt». Az érzetet tehát, mint egy komplexumból teljesen izoláltat, csak egy bizonyos művelet által lehet szemlélni, amely művelet folyamán képesek vagyunk ezt az «elemet» a komplexum minden részétől merőben elkülöníteni s azok közül kiemelni. Az érzetet, mint a lelki élet elemét ez a mesterséges izoláció teremtette.

Fennebb említettük a reflexeket, mint a lelki élet legegyszerűbb funkcióit. Említettük azt is, hogy ezek a «legegyszerűbb funkciók is meglehetősen komplikált és összetett tevékenységek. Itt az észrevétel egy külső ösztönző tényező hatására történik ugyan, de ezen hatásra keletkező visszahatás az alany részéről komplikált mozdulatok során történik. Én észreveszem mindenekelőtt a külső világnak rám hatását, például valami forró tárgynak a bőrfelület valamely részére s azután az izmok bizonyos számának a segítségével igyekezem védekezni ezen inger támadásával szemben. Itt a megoldásnak semmi szerepe nincs, de annál nagyobb azoknak az izmoknak száma, amelyek velük született tendenciával sietnek elhárítani a megtámadott helyről a fenyegető veszélyt. Mihelyt a támadó inger a szervezet tudomására jut, a mozdulatok reflex munkája azonnal megindul és a reflexmozgás a maga határozottságában minden más segítség bevétele nélkül azonnal végbemegy. Mihelyt szemünket valamely fényinger bántja, a szemizmok azonnal megteszik azt a sok mozdulatot, amely a szem összehúzóódásához szükséges, hogy ily módon a külső ingerrel szemben kellő ellenállás fejtsék ki. Minden értelmi munka közbejötté nélkül mintegy kirobban a tevékenység és a maga útját elvégezve célhoz ér. Egészen világos a reflexmozdulat hirtelen és

¹ I.m. 32. sk. I.

akarata nélkül való kirobbanása az úgynevezett patellar-ingernél, ahol a megütött láb azonnal a magasba ugrik.

Hogy az ilyen reflexmozgásoknál a lélek tulajdonképpen valamit «észrevesz», egészen világos. Világos az is, hogy ezen észrevétel alapján végzi azután a szükséges mozdulatokat. Ha nem lenne észrevétel, nem lenne mozdulat. Csak hogy itt az észrevétel és a reá következő mozdulat olyan szorosan vannak egymáshoz fűzve, hogy a reflexmozdulatot további elemeire bontani nem tudjuk. Látjuk, hogy összetett és komplikált, de a szálat tovább-bontására képtelenek vagyunk. Ha ki is tudnánk fejteni további szálat, magát a reflexmozdulatot elemekből összeállítani még sem tudnók, mert a reflexmozdulat is rendszer és így több, mint az alkotó részek pusztá összege.

A reflexmozdulat ekként már maga is kellő bizonyosságot tesz a mellett, hogy a lélek csupa tevékenység, amely tevékenység által rendszerek keletkeznek, olyan organikus egységek, amelyek segítségével az emberi egység egész organikus rendszere kialakul és fennáll.

A lélek észrevevő tevékenysége tehát már erőteljesen mutatkozik a reflextevékenységeknél is. Igaz ugyan, hogy itt csak egyetlen külső támadás csalja ki a mozdulatok egész sorát és a támadás csak a szervezet egyetlen pontján történik, de ennek a támadásnak mégis észre kell vétetnie, hogy hatására a mozdulatok sora leperegjen.

Sokkal nagyobb szerepe van az észrevételnek azokban az egyszerű tevékenységekben, amelyeket JANET nyomán bátran nevezhetünk perceptív aktusoknak.¹ Ezeket az aktusokat elsősorban az jellemzi, hogy itt már a külső tárgyak lépnek fel inger gyanánt, nem pedig egyetlen külső inger, mint a reflexmozdulatoknál; és továbbá itt a mozdulat nem áll meg, ha a külső inger támadását a fiziológiai organizmus felületéről visszaverte, hanem kiterjed magára vagy magukra a tárgyakra is, amelyek az ingert támasztották s ezeken a tárgyakon változást végez, ha sikere van, vagy változatlanul hagyja azokat, ha sikere nem volt. Perceptív aktusokról van tehát szó mindenütt, ahol a támadás tárgy vagy tárgyak részéről történik, nem marad meg az organizmus felületén s az azt elhárító mozdulatok magát a tárgyat vagy a tárgyakat is megváltoztatják, ha sikerük volt.

Egy példa talán megvilágosítja az eddig elmondottakat. Egy mezőn vadászó macska egész valójával készen áll az előtte gondatlanul szemelgető madárka zsákmányolására. A madár megpillantása és az ugró mozdulat felvétele kétségen kívül reflextermészetű. A madárnak képe azonban itt a maga egész totalitásában szolgál ingerül és a támadás nem csupán az organizmus egyetlen pontjára irányul, hanem az egész organizmusra s azt tette serkenti. Az az elhárító mozdulat azonban, amelynek célja a madárka elejtése, nem reflexmozdulat, mert itt nem egyetlen inger elhárításáról van szó, hanem arról, hogy a madár egészében ejtessék foglyul és szűnjön meg az egész organizmus ingereltetése. Ide tehát a reflexmozdulat nem elég. Sőt felmerülhet a mezőn egy arra sétáló ember alakja, akinek megpillantása percnyire megállíthatja a macska kitörni készülő támadását.

E példa eléggé mutatja, hogy a perceptív mozdulatnál, amelynek kitűnő leírását és fontosságának felismerését JANETnak köszönhetjük, a reflexmozdulat további észrevételi képekkel bővül, a mozdulatok szintetikus egysége gazdagodik, ami már magábanvéve lehetetlenné teszi a mozdulatnak azt a heves kirobbanását, amelyet a reflexmozdulatoknál észleltünk és ami a reflexmozdulatok lényegéhez tartozik. Természetes dolog, hogy az egység kibővülésével és gazdagodásával kibővül és gazdagodik az egész lélek rendszere, amelynek szolgálatába most már az egész organizmus jelentkezik. A reflexmozdulat az organizmusnak csak egy részét veszi igénybe, a perceptív mozdulat ezzel ellentétben az ember egész egységére fordul és a támadó tárgyat is a maga létében érinti.

De tapasztalhatunk egy másik nagyon lényeges különbséget is a reflexmozdulat és a perceptív tevékenység között. Amíg ugyanis a reflexmozdulatban csak a magam teste képezi az egész lelki és testi történés színterét, addig a perceptív tevékenységnél testemmel szemben állanak idegen testek, amelyeket szigorúan megkülönböztetek a magam testétől, sőt amelyeket szigorúan meg kell különböztetnem egyiket a másiktól is, például a madarat a járókelőtől.

A perceptív tevékenységek még nagyobb és határozottabb egységet mutatnak, mint a reflexmozdulatok és összefüggésük organikusabb, mint a kirobbanó reflexmozdulatoké. A perceptív tevékenységeknél éppen ezért még világosabban bontakozik ki az a tény, hogy az emberi egység minden ízében organizált rendszer, amely ismét csak azáltal tudja magát kifejezteni, hogy mindenféle tevékenysége

¹ I.m. 42. sk. I.

által ismét organikus rendszereket teremt, amelyekben magát fenn is tartja. Ezekben a tevékenységekben bővül az ingerek területe, a hatások területe, a testi és lelki tevékenységek területe és ezekkel együtt bővül az az életmező is, amelyet az Én a maga rendszerének kifejtése és fenntartása érdekében teremt. Természetes, hogy ha bővül maga az észrevétel mezeje, akkor erősödik a lélek tevékenysége is, mert a perceptív tevékenységek által, amelyek egészen az ösztönök szolgálatában állanak, mind magasabb fokára hág a tudatnak. Végül az akarati tevékenységek már az öntudat teljes fényében jelennek meg és nemes célok szolgálatában állanak.

Ha úgy a reflexmozgásokat, mint a perceptív tevékenységeket a maguk belső alkata szerint vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy mindkettőben ott van a törekvés az emberi egység fenntartására és megővésére s mindkettőnél ott van az érzés, mint az egység állapotának jelzője. Az érzés szerepe már a reflexmozdulatoknál határozott és világos. Az ismerési jelleg hiányzik a reflexmozdulatoknál, ahol a mozdulat kirobbanása az inger támadását azonnal követi és kell is követnie, mert hiszen a veszély már jelen van az organizmus megtámadott pontján. A perceptív tevékenységeknél azonban nem tagadhatjuk meg az ismerési jellem bizonyos fokát. A tárgyaknak egymástól és a saját maguktól való megkülönböztetése már olyan ismerési mozzanatot tételez fel, amely a fejlődés későbbi folyamán megerősödve a határozott ítélethez vezet. Az ismerési tevékenységnek ez az alacsony foka szükséges is ahhoz, hogy ezen az alapon a lélek fejlődése tovább haladjon az öntudatos ismerés és gondolkodás fokozata felé. Ez a tudomásulvétel már ott szunnyad valamiképpen a reflexmozgásoknál is, mert ha az inger támadásáról valami úton-módon nem értesülnénk, a reflexmozdulatokat végrehajtani nem tudnánk. Persze ez az értesülés tudattalan, mert hiszen reflexmozdulatokat nagyon határozottan és sikeresen hajtunk végre álmunkban is, de kell is végrehajtanunk, mert ha erre képesek nem lennénk, egész emberi létezésünk örökös pusztulásnak lenne kitéve. Az értesülésnek valamely egészen homályos formájától emelkedünk fel a perceptív tevékenységekben jelentkező «megpillantás», különbségtétel mozzanataig, amely már a fejlődésnek egy magasabb fokát jelzi és még magasabb fokát teszi lehetővé. Ha ezeket az értesülési, megpillantási, konstataciós mozzanatok nem tételeznénk fel a tevékenység legalsóbb fokán is, nem tudnánk a későbbi fejlődést egészen fel az öntudatos gondolkodásig megmagyarázni. De nem lennénk képesek egyáltalában megmagyarázni az emberi egység organikus rendszerének kialakulását és benne a szellem munkáját megérteni. A genetikus lélektan majd kétségkívül meg fogja mutatni azokat az aktusokat, amelyeknek segítségével ez a fejlődés megtörténik. Nekünk itt meg kell elégednünk annak konstataciójával, hogy az észrevétel a léleknek olyan alaptevékenysége, amely nélkül az emberi egység kifejlődése és megmaradása érthetetlen.

A reflexmozdulatokban és a perceptív tevékenységekben adva van az a szilárd keret, amelyben az észrevétel tevékenysége mind magasabb fokra hág. Ezeknek a tevékenységeknek keretében nő az organizmus rendszere, nő az érzékek által szolgáltatott képek száma, nő az érzés gazdagsága, mind több és több lappangó tendencia ébred föl és lesz valósággá: bővül, fejlődik, gazdagodik az emberi egység organikus rendszere is.

Mindezek közben azonban nem szabad felejtünk, hogy ezt a gazdagodást a társak között való élet, a társaknak egymásra való hatása teszi lehetővé. Ha az ember erre a társaséletre szert tenni nem tudna, akkor talán sohasem lenne képes felülemelkedni a fejlődésnek azon a fokán, amelyet a perceptív tevékenységek jeleznek. Éppen a magasrendű lelki lehetőségek kifejlődésénél van szükség az emberi társaséletre, amelynek légköre teremt kedvező talajt a magasabbrendű tehetségek, tendenciák megvalósulására. Amiként a fizikai életben való tagozódás kényszeríti az emberi egységet arra, hogy minden testi és lelki erejét ebben a fizikai környezetben való önfenntartására fordítsa és ebből a célból életmezejét tisztán a fizikai világ anyagából építse ki, éppen olyan elemi erővel kényszeríti a társasélet arra, hogy magasabbrendű lelki erőinket hatóvá tévén önfenntartásunk szolgálatába állítsa. Sőt azt kell mondanunk, hogy az alsóbbrendű lelki élet is csak ekkor tud nemesebb célokat maga elé tűzni és ezáltal nemesebb tartalomra szert tenni. Társasélet nélkül nincs emelkedés és nemesülés a lélek számára és nincs természetesen semmi fejlődése a szellemnek, amely csak sok alsóbbrendű fokozat legyőzése, de HEGEL értelmében vett megtartása által lesz az ember elidegeníthetetlen sajátja.

A lélek teljes organizáltsága tehát csak a társas életben megy végbe s a társasélet kedvező légköre teremti meg számára azokat a feltételeket, amelyek mellett a szellem valósággá lesz. Amíg nincs teljesen kialakult rendszere a léleknek, addig nem lehet kialakultsága a szellemnek sem, amely maga is rendszer lévén, értékek rendszerét alakítja ki. Az észrevétel is a társasélet körében lesz teljessé és alakul ki a maga finomultságában, amely által képes a léleknek legcsekélyebb mozgulásáról értesülni s ezáltal a lélek kincsét gyarapítani.

Az észrevétel fejlődése tehát éppen olyan tény, mint amilyen tény a lelki egységnek kifejlődése abból az ideális csírából, amely a különböző lelki tevékenységeket lehetőség szerint, potentialiter rejtje magában és

amelyek a lappangás állapotából felébresztetvén, valóságokká válnak. Az észrevétel tevékenysége is ott van már a reflexmozgásokban valami módon és számunkra kielemezhetetlenül; a perceptív tevékenységekben már mint megpillantás, konstatació, értesülés jelenik meg, hogy azután innen kezdve a teljes kifejlés felé haladjon. Ezen folyton erősödő és minduntalan tágasabb körre terjeszkedő észrevétel által mind jobban fejlik ki, mind nagyobb kiterjedésre tesz szert maga a lélek rendszere is, amíg a fejlődés legmagasabb fokán az észrevétel szinte szellemi uralom alá kerül: céljai és útja a szellem célja és útja lesz. Természetes dolog, hogy az észrevétel érzéki vonásai megmaradnak, hiszen ezek nélkül nem tudnánk tájékozódni a világmindenségben, de ezek az érzéki vonások is megnemesednek, szublimisebbek lesznek, értékesség színét és illatát veszik fel s mi szinte úgy érezzük az ilyenemű észrevételnél, hogy az érzéki vonások, csak azért vannak, hogy általuk láthatóvá legyen maga az érték, amelynek megvalósítása szolgálatában áll most már az egész emberi egység a maga organizált rendszerével. E fokon igazán megvalósul, - SEUSE tétele: «Der Sinnenuntergang ist der Warheitaufgang» - azaz meg kell szűnnie az érzékek uralmának, hogyha azt akarjuk, hogy megnyíljon előttünk az igazság és a szellem világa.

Mi következik mindebből az észrevétel fogalmára nézve? Mindenekelőtt az következik, hogy amíg a reflexben felteendő értesülés a maga primitív formájában csak egy ingerre vonatkozván, merőben egy pontú és pusztán az organizmus felszínére vonatkozik, addig a kifejlett észrevétel egy tárgyat, vagy a tárgyak sokaságát emeli ki környezetükből s azt mondhatjuk róla, hogy nem egy pontú, hanem egysíkú, amely síkban a világ tárgyainak egész serege helyezkedhetik el egymás mellett.

A reflexmozdulatokra nézve mégcsak tárgy sem létezik, hanem csak a külső világ felől jövő inger, amely az organizmust felületén és egy ponton támadja; az észrevétel részére azonban már tárgyak jelentkeznek s az egész organizmus léte forog kockán. Ebből következőleg, amíg a reflexmozdulatoknál az organizmusnak sokszor csak egészen kis része van igénybe véve, - pl. a szem összehúzódnásánál csak a szem izmai és idegei – addig a kifejlesztett észrevételnél az élettani mechanizmus a maga teljességében vesz részt s az organizmus egész egysége van lekötve. Innen van, hogy a perceptív tevékenységnél, ahol már az észrevétel a fejlődésnek aránylag magas fokára ért, a figyelem fontos szerepet játszik és kiterjed a maga energiájával az egész szervezetre. Az egészen kifejlett egyén észrevételénél «kiül a lélek az arcra» és az organizmus minden kis része ezen észrevétel által befolyásoltatik. Nagyterjedelmű és intenzív észrevételi tevékenységnél az ember egész szervezet-rendszere foglalkoztatva van, akár mint eszköz, akár mint az észrevétel hatásának hordozója. Innen magyarázható az ilyenfajta észrevételeknek és szemléleteknek nemcsak lélektani, hanem nagy élettani fontosságuk is. Ezt a fontosságot az orvostudomány manapság nemcsak az idegrendszer gyógyítása, hanem a sejtek vagy szervek megbetegedése és kifáradásuk ellensúlyozása terén is készségesen ismeri el. Semmiképpen sem közönyös az ember egész egységének vitalitása szempontjából, hogy milyen természetű életmezők felé irányul az egyén észrevevése és szemlélete s ez a tevékenység energikus-e vagy csak immel-ámmal történik. Ez nem is lehet másként, hiszen az ember egy s ennek az egységnek a környezet felé fordulása, vagy a maga belsejének szemlélete nem lehet közönyös, mert hiszen éppen ezáltal fejt ki és gazdagítja magát.

Mindezek azt is bizonyítják, hogy az észrevétel is nagyon tagolt és szintetikus egység azaz organizált rendszer, amelynek egyúttal az emberi organikus rendszer kialakulása szempontjából is gyökeres szerep jutott. Minél több észrevételben rendszeresedik a lélek, annál tömörebb, gazdagabb, kiterjedtebb lesz organizált rendszere is.

Az észrevétel fontosságát ekként megismervén, belátjuk annak igazságát is, hogy minél erőteljesebb az észrevétel, annál erőteljesebb a lélek, annál erőteljesebb az öntudat s tehát e három között állandó és meg nem szakítható viszony áll fenn. E három viszonyának vizsgálatából hát sok világosság eshetik az egész lélek életének, sőt az egész emberi egység életének megismerésére. Itt azonban nem lehet célunk ezt a viszonyt a maga lélektani terjedelmében felmutatni; csak azokat a szálatokat emeljük ki, amelyek az egész emberi egység eszméjének ismerete szempontjából fontosak.

Az észrevétel, a lélek és az öntudat viszonyából következik az, hogy minél tagoltabb és erősebb az öntudat, annál erősebb a lélek észrevevő, szemlélő képessége, tehát annál erőteljesebbek lesznek észrevételei is. Minél magasabb az öntudat, annál több tárgyra terjed ki a lélek szemlélő munkája, tehát annál több tárgyat tehet a tudat birtokává, hogy azután e tárgyak képei az öntudat tevékenysége alapján a lélek rendszerének váljanak szerves részeivé. A három között levő viszony ezek szerint merőben kölcsönös, ami ismét a lélek és az emberi egység rendszer-volta mellett tanúskodik.

E hármasszorzat kialakulása folyamán a lelki egység folytonosan alakul és fejlődik. Gazdagodik a külső világ, mert az észrevétel a világnak mind nagyobb szelvényeit hatja át és teszi azt a tudat segítségével a lélek birtokává, ami által a belső egység és a belső világ gazdagodik és nő terjedelmében. De gazdagodik

ez a belső világ a maga szerkezetében is, mert amint a folyton erősödő szemlélet útján a belső világ tartalma szaporodik, mind több lappangó tehetség, tendencia és törekvés, lehetőség lesz valósággá, lesz aktív tényezője a lelki egység organikus rendszerének. A fejlődés során pedig a szemlélés segítségével mind teljesebbé válik ez a párhuzam: szemlélés gazdagodása — ható világ gazdagodása — a lelki, belső világ gazdagodása — potenciák valórválása — az öntudat gyarapodása. Miután ez a gazdagodás mindig párhuzamos, minden tényező gazdagodása a többi tényező gazdagodásával jár együtt.

Ezen párhuzamosság maga már mutatja az öntudat folytonos gyarapodásának tényét, de azért nem árt egy kissé tüzetesebben megtekinteni, hogy a szemlélés gyarapodása miként hozza magával az öntudat gyarapodását. Hogy az ösztöntermészetű öntudat csiraként benne van az emberi egység organikus rendszerében, — ezt tüzetesebben nincs miért fejtegetnünk: ez már éppen ösztöni természetéből következik. Benne kell hát lennie az öntudatnak a reflexmozdulatokban is, csakhogy itt azt mondhatnók, hogy nem mint öntudat van jelen, hanem mint önérzet. De még ez az önérzet is egészen homályos lehet, olyan homályos, hogy talán beszélni is alig lehet róla. De, hogy ott kell lennie, — ezt fel kell tételeznünk, mert különben éppen az öntudatnak fejlődését nem tudnók megmagyarázni; már pedig az öntudat tényének megértése nélkül az ember filozófiai eszméje sem érthető és magyarázható meg. Ha az öntudat valami homályos önérzet formájában nem lenne ott már a reflexmozdulatokban, akkor a fejlődés magasabb fokain is hiába keresnők, mert nem találnók meg. A perceptív tevékenységeknél, amelyek voltaképpen ösztöni tevékenységek, az öntudat már határozottan jelentkezik. A perceptív tevékenységeknek sokszor egészen bonyolult szálat csak az öntudat képes egységbe fogni össze és szabályozni ezt a tevékenységet a maga célja felé. Minél határozottabb a lélek szemlélő, észrevevő tevékenysége, annál biztosabb az ösztöni tevékenység is, amely a fejlődésnek igen magas fokára utal. Az bizonyos, hogy a perceptív tevékenység is hosszú fejlődés folyamán jut az öntudat fényére, de oda kell jutnia: az ösztöni életnek és vele együtt a perceptív cselekedetnek nemesednie kell az öntudat szabályozó munkájának hatása alatt.

Nyilvánvaló ezekből, hogy a tudat és öntudat éppen olyan kevésbé kész már eleve megadott és lezárt valóság, mint a lélek többi tevékenységei. Növekedése a szemléléshez van kötve és annak gazdagodásával jár együtt. Egy majd kialakuló szellemnek legelső kötelessége annak kimutatása, hogy a szemlélés kifejlésének kimutatásával párhuzamosan a tapasztalat megfigyelése alapján az öntudat kifejlésének útját pontosan mutassa ki.

Talán nem szükség bővebben magyaráznunk, hogy az az észrevétel vagy az a szemlélet, amelyről mi itt beszélünk, különbözik attól az észrevételtől, amelyről a divatos lélektani munkák beszélni szoktak. Ez a szemlélés, vagy észrevétel — a magyar észrevétel szó mélyebben fejezi ki az általa jelölt tény — a lélek azon alapvető tevékenysége, amellyel az Én a külső- és belső világot maga elé állítja, hogy annak jelenségeit megismerje. Az észrevétel tevékenysége által az Én a maga eszére veszi, annak tudomására hozza a vele szemben feszülő valóságot s tehát a lélek minden mozdulatának alapja ez a tevékenység: a lélek szakadatlanul szemlél. Ennek a szemlélő és észrevevő tevékenységnek köszönhetjük, hogy bennünk is előáll egy új világ, amely minden ízében a mi alkotásunk és amely a fejlődés folyamán minduntalan a szellem kincseivel telik meg, hogy végül kialakuljon bennünk és általunk a szellem csodálatos világa. A szemlélés és észrevétel a maga legmagasabb fokát is éppen a szellemnek ebben a világában éri el, amikor az Én nemcsak a külső és belső világ tárgyait, jelenségeit és nemcsak a maga képeit szemléli, hanem szemléli és észreveszi ezen szemléletét is, amely aktus által ébred életre az emberi egység organikus rendszerében szunnyadó szellem, hogy a maga fényével új világot teremtsen. Az ember filozófiai eszméje a szemlélésnek és észrevételnek ezen a legmagasabb fokán teljesedik be és valósul meg. Amíg az Én, a maga fejlettségének immár magas fokán, képessé nem válik arra, hogy a maga szemlélő tevékenységét is szemlélete tárgyává tegye, addig nem is képes a világ felé emelkedni a szabadság erejével, hanem hozzá van kötve a vele szembemeredő tárgyakhoz és azok szemléletéhez. A szellem abban a percben születik meg, amikor az Én-ben a maga szemléletének fénye villan fel és ezen fény mellett ezt az ő szemléletét is szemlélet tárgyává tenni tudja. A közvetlen szemlélet által az Én voltaképpen megtekintve a dolgot, ki van szolgáltatva a maga belső és a körülötte elterülő külső világnak s rabja annak az életmezőnek, amelyet érzékszervei segítségével megalkot. A felszabadulás és az életmező fölé egy új életmezőnek kialakítása csak akkor történhetik meg, hogyha az Én ezt a maga szemléletét is tárgyává teszi; ezáltal a tárgyak nyűge alól felszabadul, mert hiszen ez a mostani tárgy éppen a saját maga szemlélő tehetsége, azaz az Én a maga szemléletének szemlélete által önmagát szemléli, önmagának a tárgya s így szabad. Az Én a szellem által lesz úrrá.

Az Én szemlélő tevékenységének eredménye az, amit képzetnek szoktak nevezni, de amelyet elég röviden így nevezünk: kép. A szemlélés tevékenysége által készített kép természetesen távolról sem bír azzal a világossággal, határozottsággal, amellyel maga az észrevétel a szemlélésnek pillanatában, de ez a

bágyadtabb, homályosabb, kevésbé élénk kép mégis csak az a voltaképpeni közvetítő az Én és a külvilág között, mert a lélek rendszerébe ez a kép fonódik bele az emlékezet számára. A külső világ a kép által évdik bele a lélek rendszerébe, míg az a közvetlen kép, amely az észrevétel pillanatában keletkezik, elillan s lelkünkben csak azon kép által éleszthető fel, amelyet mi róla magunknak megalkottunk és emlékezetünkben megőriztünk.

A képről tehát jó tudnunk, hogy a szemlélet következtében jön létre de a lélekben úgy őriztetik meg, mint az eredeti szemlélésnek és észrevételnek a lélek rendszerébe iktatott halovány, kevésbé élénk eredménye. Ezeknek a képeknek mindig van bizonyos egyéni vonásuk s igen különbözőek a szerint, hogy a szemlélő Én miként felel a külső vagy belső világ ingerlésére. A különböző egyének képei éppen ezért fognak egymástól, sokszor még a lényeges vonásokban is, különbözni, mert hiszen nincsen két egyén, aki a maga lelki egységére nézve tökéletesen megegyeznék. Itt valóban észre kell vennünk, hogy minden ember maga alkotja világát: ki amilyen kiállással szemléli a világot, olyan képet alkot magának róla. Ez a kiállítás pedig függ az egyén biológiai és lélektani sajátosságaitól. Minden észrevételben benne van maga az egyén egészen és gyakran az egyén lappangó tulajdonságai az alkotott képben tetszenek ki.

Kedves olvasóm bizonyára nehezen várja már ezeknek a kissé hosszúra nyúlt fejtegetéseknek végét, de még kis időre kénytelen vagyok türelmét igénybe venni, mielőtt e cikkely tárgyalását befejezném. Ugyanis meg kell még felelnünk arra a kérdésre, hogy vajon az így értelmezett észrevételben az Én csak azokat a vonásokat rendszerezi-e és szövi organikus egészbe, amelyek éppen ebben a pillanatban lettek a szemlélet részeivé, vagy pedig más elemek is helyet foglalnak a szemlélés nyomán keletkezett képben? Ez a felelet világossá fogja tenni azt a különbséget, amely van a közvetlen észrevételi kép és az észrevét nyomán keletkezett kép között. A pontos és elfogulatlan megfigyelés azt mutatja, hogy az észrevétel nyomában keletkezett kép igen sok olyan vonást tartalmaz, amely az előbbi észrevételek nyomán került bele a képbe. Ebből az következik, hogy ezek az emlékezeti képek már magát az észrevétel tevékenységét is befolyásolják: az ablakom alatt virágzó bokorról való szemléleteimet és észrevételeimet már nagy mértékben befolyásolják az előző észrevételek s minden újabb észrevételbe tudattalanul beleolvadnak olyan vonások, amelyek az előbbi észrevételekből kerülnek oda.

E ténynek a szemléltetésével az észrevételek és szemléletek kialakulására jegyezzük meg a következőket. Az észrevétel és szemlélet adatait elsősorban az érzékek szolgáltatják azáltal, hogy a belső és külső világból jövő ingereket felfogják, az idegrendszer segítségével az agyba közvetítik, ahol egységbe foglaltatván, képpé lesznek. A kép tehát szemlélet nélkül létre nem jöhet, de a pusztá szemlélet még a képet, hogy úgymondjuk, hangzóvá nem teszi: annak értelmet, jelentést az öntudatos Én ad. Erről a jelentésről, mint az emberi egység rendszerének elengedhetetlen feltételéről később lesz szó. Az érzékszervek reakciói azonban nem jelentkeznek abban az absztrakt tisztaságban, amint ezt a hagyományos lélektanok állítani szokták. Minden érzékszervnek minden adata elegyedik azokkal az adatokkal, amelyek az emlékezet által őriztetek meg a lélek számára, hogy ezáltal a külső világban való tájékozódása lehetővé váljék. Ez az elegyülés természetesen éppen olyan tudattalan és kényszerű, mint amilyen tudattalan és kényszerű maga a képalkotás az érzékszervek és a szemlélet útján. Az a munka, amelyet a lélek a maga rendszerező munkája folyamán a képeken végez, kétségtelenül tudattalan. Innen van, hogy szemléleteinkben igen gyakran olyan vonások bukkannak fel, amelyek a tudattalanban húzódtak meg s most alkalmas pillanatban ismét a tudat fényébe kerültek. Mi tudatával bírnak annak, hogy érzékelünk, akkor, amikor egy virágzó fát szemlélünk; tudjuk azt is, hogy a kép a mi szemléletünk eredménye, tehát annak a képnek tudatával bírnak, de nem bírnak tudatával annak a rendszerező és érlelő tevékenységnek, amely valamelyes módon a tudat «mélyén» megy végbe a képalkotó ösztön segítségével.

Minden észrevételben tehát ott van az előző észrevételeknek vagy szemléleteknek nyoma s ezek a nyomok organikusan szövődnek be az új szemléletbe. A lélek egységének organikus rendszere ezen az úton is szüntelenül épül, gazdagodik, módosul, erősödik, szóval az örök mozgás és élet állapotában van. Ha a szemléletnek ez a sajátos vonása hiányoznék, akkor a lélek rendszere egyszerre megmerevedne, megkövesedne s a lélek élete megszűnnék. A gyenge és laza lélek új szemléletekre képtelen lévén, élete nem is teremtő, hanem csak vegetáló élet, mint igen sok esetben a fáradt öregeké, vagy olyanoké, akiket nagy csapások az újabb hatások befogadására képtelenné tettek. Az ilyenekre nézve valóban az idő is megállott, mert lelkünknek nincs továtűnő folyamata.

Az észrevétel és szemlélet adatainak sora azonban ezzel még nem zárul. Az észrevétel rendszeréhez ugyanis nem csupán az érzékszervek adatai és az emlékezeti képek által szolgáltatott és már ismert vonások tartoznak, hanem szolgáltató számukra adatokat a léleknek más tevékenysége is. Elsősorban és nagyon elhatározóan az affektív és érzelmi tevékenységek. Azt hiszem, minden habozás nélkül mondhatjuk: minden szemléletre és észrevételre nézve döntő szerepe van annak, hogy ez a szemlélet és

észrevétel a léleknek milyen állapotában történik. Minden észrevételnek megvan a maga hangulati és affektív színezete, amely azután a közvetlen képet mintegy színes fátyollal borítja be és az emlékezeti képet is befolyásolja. Ez a fátyol pedig annál színesebb, minél gazdagabban járult hozzá a lélek affektív és érzésszerű állapota a szemlélés és észrevezés szerkesztéséhez. Ez a hangulati velejáró az, ami az észrevétel által okozott közvetlen képnek esztétikai jelleget kölcsönöz és ebben keresendő a forrása annak az értéknek is, amely az észrevét és szemlélet struktúrájában benne van. Milyen egészen más szemlélet alakul ki bennem a tavaszi élet ébredésekor egy dús rügyekkel duzzadó fa láttán és milyen más lesz ez a szemlélet, ha őszi időben látom meg és szemlélem azt a fát. Milyen más szemléletem alakul ki, ha lelkeim túlradó örömeiben köszöntök egy most először látott tájat, és ismét milyen lesz erről a tájról való szemléletem, ha nyomott hangulatban pillantom meg azt. Kísérjük meg ezt a tényt példával megvilágítani.

Klinger Beethoven-szobra előtt állok. Ott ül bronzba öntött trónján Beethoven márványba faragott alakja. Lábainál hatalmas sas tekint a csupa erőt és fenséget kifejező alakra. Ebben az észrevételben és szemléletben benne vannak a különböző színek, fényhatások, amelyek a bronzról és márványról sugároznak le; benne vannak a különböző vonalak által alkotott ritmikus alakképződmények, ezeket az alakokat elválasztó terek; benne vannak az arc kifejezései, szóval benne van mindaz, amit érzékszerveink csak élénk tudnak állítani. De van benne bizonyos nem-érzéki velejáró is; ha nem több, annyi bizonyosan benne van, hogy itt a márványalak és a reá tekintő szobor között valami jelentős viszony áll fenn, mert én azonnal észlelem, hogy a sas mereven tekint a márványszoborra. Ámde ez a gondolati velejáró bizonyosan bővülni fog még más vonásokkal is, a szemlélő lelki fejlettsége és lelki alkata szerint. Mikor sok évekkal az első szemlélés után ismét csodálkozva szemlélem Klinger halhatatlan alkotását, rajta kapom magam, hogy az első szemléletből is sok-sok vonás szövődik ebbe az új szemléletembe, különösen olyan hangulati vonások, amelyek kétségkívül az ifjúkor és az öregedés kora közötti különbség tudatából fakadnak és valami édes bánat vonását lopják mostani szemléletembe. Szándékosan választottam ezt a meglehetősen szövevényes szemléletet feltüntető példát, hogy némi mértékben reámutassak azoknak a szálaknak sokféleségére, amelyből az észrevétel gyakran egybeszővődik egy rendszeres egésszé. Azonban csalódná, aki azt hinné, hogy az egyszerűbbnek mutatkozó mindennapi észrevétel és szemlélet sokkal kevesebb szálból állana össze ritkább szövődékké. A legegyszerűbb, a külső világ kicsiny szelvényeire vonatkozó szemlélet is bonyolult és a lélek belső alkata szerint változó egyénenként. Minden attól függ, hogy milyen a szemlélő egyén lelki alkata: fejlett-é, vagy fejletlen, gazdag-é vagy szegény, egyszerű vagy összetett, enged-é az affektusoknak, vagy sivárságra hajlik, könnyen ihletődik magasabb hangulatokra, vagy a mindennapi józanság filiszteriuma áll lelkének középpontjába, mindezen különbségek meglátszanak szemléleteinkben és észrevételeinkben, ami ismét azt bizonyítja, hogy a magunk világának alakítói egyéni szemléleteinkkel magunk vagyunk. De ez a tény világosan mutatja, hogy a szemlélés és észrevétel a léleknek alapvető funkciója, amelytől az egész lélek kialakulása és sorsa függ.

Az észrevételnek és szemléletnek ezt a fontos szerepét mutatja az is, hogy az már az állati lélekre nézve is jellemző. Az észrevétel tevékenysége gyakran a maga komplikáltságában jelentkezik a magasrendű állatoknál. Pulikutyám, a Bogár, nemcsak észreveszi a külső világnak bizonyos szeletét, hanem ahhoz emlékezeti képeket is köt, amely képek egy újabb szemléletnél jelentkeznek és azt strukturálják. A körülkerített területen azonnal észreveszi az őzet, izgatottan viselkedik láttára. Egy újabb sétánk alkalmával már visszatérhetetlenül és izgatottan rohan a körülkerített helyre és annak éppen arra a pontjára, hol előző alkalommal az őzet látta. Azt mondhatnám, hogy most már az őz emlékezeti képe módosította s a maga egészében konstruálta is az új szemléletet, amely a körülkerített hely felismerésekor azonnal kezdetét vette a kutya lelkében. A kutya magaviselete semmiképpen sem volt ösztönös tevékenység, hanem egy egészen szabályszerűen végbement és emlékezeti képpel komplikált észrevétel.

Elérkezett végre az ideje, hogy fejtegetéseink eddigi eredményét megállapítsuk. Az észrevétel – összegezhetünk röviden – az az ugrópont, amelyen az ember magának a külső és belső világról tudomást szerez s ennek a tudomásnak alapján az Én a lélek rendszerét lassanként kifejti, magának életmezőt teremt, hogy azután ennek az életmezőnek alapján új, magasabb életmezők teremtését kísérelje meg. Innen van, hogy voltaképpen az észrevételek gazdagságától függ az emberi kultúra gazdagsága és minőségétől kultúránk minősége. Az erőteljes, gazdag, soknemű, mély, színes és hangulatteljes észrevétel az a kincsesbánya, amelyből az emberiség minduntalan merít. Az észrevétel fűzi mindszorosabbra azt a viszonyt, amely az ember és világa, a lélek és természet, a szellem és valóság között fennáll.

18. §. Az érzékelés és az érzéki képek szerepe az emberi egység organizált rendszerében.

Észrevételeink és szemléleteink szövetébe az érzéklek is belefoglalják sokszor nem is nagyon finom szálaikat. Ez a művelet az érzékelés által történik. A képben, mint az egyik rendszerezett lélektani tényben benne vannak az érzékszervek adatai, amelyek érzékszerveink közvetítésével s az idegrendszer útján kerültek bele szemléleteinkbe. Itt azonban minden félreértés elkerüléséért meg kell jegyeznünk, hogy mi kép alatt nemcsak azt értjük, ami az észrevétel tevékenysége nyomán jött létre a lélekben, hanem képnek nevezzük mindazt a benyomást, amely érzékszerveink, esetleg éppen csak egyetlen érzékszervünk útján került tudatunkba. Tehát van hallási képünk például, mikor egy húr elpattanását halom a csendes szobában; van látási képünk, amikor a messzi hegytető fehérségét látom; van szaglási képem, amikor hervadt rózsák illatát hozza felém az őszi szél; van tapintási képem, amikor a bársony símaságát érzékelem; van ízlelési képem, amikor tudatom előtt a szőlő íze jelenik meg stb. Tehát képnek nevezzük mindazt, ami az emberi egységnek külső vagy belső ingerek által való ingereltetése által a tudat előtt, mint ennek tárgya és tartalma jelenik meg. Azok a képek, amelyek érzékszerveink útján jelennek meg előttünk, nevezhetők érzéki képeknek; míg a fogalmat, amelyek a tárgyak jelentését és a közöttük való összefüggését tárja fel előttünk, jelentő képnek nevezzük. Ezúttal csak az érzéki képekkel fogunk foglalkozni.

Az érzéki képeket az jellemzi, amint egyszer már említettük, hogy ezek a képek a tudat előtt megjelenve, valami mást jelentenek neki, mint ami ő. Az érzéki képek – nevezhetjük érzékleknek is – tehát valami olyan érzéki létezőt jelentenek, amely az Én-től merőben különböző, tehát nem Én. A külső világ érzéki dolgait érzékszerveink által ezen dolgok és tárgyak hatásaként vesszük észre: amely dolog reánk valamimódon nem hat, mi azt észre sem vesszük, arról nem értesülünk, az a dolog vagy tárgy reánk nézve voltaképpen nem is létezik. Ezért az érzéki képek vagy érzéklek fontosságát az emberi egység organikus rendszerének fenntartása és kifejlése szempontjából bővebben fejtegetni nincs miért. A lélektan azt is megtanítja, hogy ezeket a képeket miként szerezzük meg az idegrendszer segítségével, amely nélkül érzéklek lehetetlenek. A fiziológia pedig arra tanít meg, hogy az idegrendszerben minő folyamatok és funkciók mennek végbe az érzéklek keletkezésénél. Ezekre a dolgokra itt tehát nincs miért bővebben kitérnünk.¹

Láttuk immár több alkalommal, hogy az érzéklek vagy érzéki képek, amelyeknek keletkezése szigorúan az idegrendszer és az agy tevékenységeihez van kötve, sohasem egyszerű képletek, hanem tényezők rendszere. Tiszta és egyszerű érzéki kép pusztán absztrakció, amelynek segítségével a lélek lényeges vonásaiban egyetlenegy sem tudunk megmagyarázni. Minden érzéklet vagy érzéki kép nagyon összetett alakulat, amely különböző fiziológiai és lélektani folyamat eredménye, éppenúgy, mint az előző §-ban tárgyalt észrevét, amelynek eredményeként alakul az ki a lélekben. Ezt a tényt már nagyon élesen látta és határozottan kiemelte WILLIAM JAMES, aki az érzékelés ismeretben való szerepéről szólva, fejtegetéseinek elejére ezt a tételt állította: «A pure sensation is an abstraction» - azaz a tiszta érzéklet merő absztrakció.² E tétel helyességéről könnyen meggyőzhet minket az önmegfigyelés, amely minden esetben azt fogja bizonyítani, hogy minden érzet egy csomó más vonással van egybeszővődve, amely vonások – ha akarjuk, ha nem – kényszerűen hálózák be minden érzetünket, azt is, amely az első pillantásra a legtisztábbnak és teljesen eleminek látszik. Így például a szín, közelebbről az ibolya kék színe egészen egyszerű érzetnek látszik. De ha ezt az egészen egyszerű kékszínűséget el akarom választani a tárgytól, azaz az ibolyától, kísérletem sikerülni nem fog, elannyira az ibolyának tulajdonsága ez a kék szín, helyesebben: ez a kék szín oly nagy mértékben az ibolya hatásaként keletkezik bennem és oly nagy mértékben van az ibolyához kötve, hogy én azt nem is tudom másként jellemezni, mint hogy azt mondom róla, hogy ibolya-kék. Minden érzéklet vagy érzéki kép egy összetett csomó, amely éppen, mint ilyen összetett csomó bír jelentéssel és értelemmel a lélek organikus rendszere szempontjából.

Az érzéki képek tekintetében tehát ezeket kell jól megjegyeznünk. Van adott tárgy, amelyről ingerek támadnak a lélek felé s ezek alapján az illető tárgyról magamnak képet készítek és elemzés útján ebben a képben megtalálom mindazokat a vonásokat, amelyek abban az érzékszervek útján keletkeztek, amely

¹ Ezekre a kérdésekre nézve v.ö. pl. MARCEL FOUCAULT: «Cours de Psychologie» műve 2. kötetének idevágó fejtegetéseit. Megjelent a könyv Párisban 1928. Továbbá: a G. DUMAS által szerkesztett «Nouveau Traité de Psychologie» II. kötetét.

² The Principles of Psychology (1908. 3-ik kötet 3. sk. I.).

vonások azonban rendszeres összefüggésben állnak egymással és még több, mástermészetű emlékezeti, érzelmi stb. vonással.

Az ily módon keletkezett érzéki képek igen sajátos vonásokat mutatnak. Mindenekelőtt azt kell tudnunk róluk, hogy mindenik érzékszerv csak a neki megfelelő ingereket fogja fel és továbbítja; a neki meg nem felelő ingerek előtt zárva marad. A szem, mint látási ingerek számára van nyitva; a fül csupán hallási ingereket vesz fel és közvetít; a szaglás szerve számára csak a szaglási ingerek hatnak ingerlően. Ez az eset a többi érzékszervekkel is. Az érzékszervek ezen tulajdonságát nevezzük az érzékszervek specifikus energiájának. Ezelőtt mintegy száz évvel fejtette ki az erről szóló tant JOHANNES MÜLLER. E tan szerint minden organikus szubsztancia másként viselkedik a külső hatásokkal szemben, mint ahogyan viselkednek a térben szétosztott anorganikus szubsztanciák. Minden orgánus sejtekből állván, autonóm és nem heteronóm, azaz nem a mások törvényei szerint tevékeny, hanem a maga saját törvénye által szabályoztatik. Ebből az autonóm törvényszerűségből következik, hogy minden organikus szubsztancia-izom, ideg stb. a neki specifikus módon válaszol az ingerlésekre. Az itt említett energia tehát itt egyenesen az életenergiát jelenti s a fizikai energiához nincs semmi köze. Amit J. MÜLLER az organikus szubsztanciákra nézve megállapított, azt alkalmazta az érzékszervekre is. A szem ezek szerint minden ingerre és minden alkalommal fényérzetekkel felel, fényérzetekkel akkor is, ha például az orvos a látóideget átvágja.¹

Az érzékleteknek vagy érzéki képeknek egy másik sajátos vonása az, hogy az érzékszervekben a hatásokat nem mindig a nekik megfelelő, azaz adekvát ingerek váltják ki. Köztudomású dolog, hogy a látás érzékszervére, a szemre gyakorolt nyomás vagy ütés éppenúgy fényérzeteket vált ki, mint a fényingerek.

Harmadik sajátos vonása az érzékleteknek, hogy az érzékszervek nem minden esetben felelnek a nekik megfelelő ingerekre, hanem csak bizonyos határok között. A rendkívül erős hangingerekre értelmetlen zaj váltódik ki a hallás érzékszervéből s túlerős fényingerek sem váltanak ki határozott látási képeket. Amint mondani szoktuk, minden érzékszervre nézve van egy alsó és van egy felső határ, amelyen alul és amelyen felül határozott érzetek nem keletkeznek. Így például tudjuk, hogy a hallásra nézve alsó határ körülbelül 15-19 rezgés másodpercenként, míg a felső határ lehet tízezer rezgésnél is több a hallási szerv alkata szerint. Így azután előáll az az eset, hogy az emberi szervezet a maga érzékszerveivel a rezgésnek csak bizonyos számát tudja érzékelni, a többi rezgések pedig ismeretlenek maradnak számára, tehát az ismeret szempontjából úgy tekinthetők, mint nemlétezők.

Tudnunk kell ugyanis, hogy a minket körülvevő világ tárgyainak távolról reánk gyakorolt hatásai csak úgy lehetségesek, hogyha az anyagi tárgyakon kívül van azok között egy nem-anyagi ágens is, amely azt a távolbahatást lehetővé teszi. Ezt a hipotetikus nem-anyagi ágens, nevezzük éternek amely az egész világűr betölti. Ez az éter állandó hullámzásával juttatja önmagát érvényre, amely hullámmozgások igen különböző hosszúsággal bírnak. Minket itt mindebből csak az érdekel, hogy az ember ezeknek a hullámrezgéseknek csupán elenyésző részét képes a maga érzékszervei útján felfogni; ami csak ismét arra mutat, hogy világunk organizmusunktól függ: csak annyit érzékelünk ebből a világból, amennyit egységünk organikus rendszerébe iktatni tudunk. Így például az ultravörös és az ultraviolet sugárakat semmiképpen sem tudjuk érzékszerveinkkel érzékelni. J. G. KERR angol tudós 1924-ben azt írta, hogy például az emberi szem által érzékelt hullámhosszak az eddig ismert hullámhossz-skálának csak egy negyvenmilliárdnyi részét érzékeltetik. Ehhez RHUMBLER, kinek értekezéséből ezeket az adatokat veszem,² azt teszi hozzá, hogy ez a szám azóta, mióta újabb hullámhosszakat fedeztek fel, még tekintélyesen csökken, ami egyszersmind azt is mutatja, hogy az ember ismerőtehetsége az éterhullámok területén végbemenő folyamatokkal szemben milyen szűk határok közé van szorítva.

És végül az érzéki képek vagy érzékletek sajátos vonásai közül említsük meg azt, hogy egy és ugyanazon minőségű inger, ha erőssége növekedik, egészen más érzékletet eredményez, azaz az intenzitás növekedtével az érzetnek nemcsak ereje nő, hanem milyensége is változik. Így, ha a kék szín intenzitása egy bizonyos fokon felülemelkedik, fehér szín áll elő.

Ezek a sajátos vonásokkal bíró érzéki képek vagy érzékletek, vagy helyesebben ezeket az érzékleteket létrehozó érzékszervek között állandó és szakadatlan összefüggés állapítható meg. Ez az összefüggés minden bizonnyal rendszer-összefüggés, mert csak ily módon érthető meg úgy az észrevétel, mint a nyomában keletkezett érzéki képek rendszeres egysége. Vagy ugyanezt a tényt így is kifejezhetjük: mindig az egész ember érzékel. Ha az érzékszervek ezen rendszer-összefüggése meg nem lenne, nem

¹ V.ö. VON UEXHÜLL fejtegetéseit a «Lebensproblem im Lichte der neueren Forschungen» c. mű 207. sk. l.

² V.ö. Lebensproblem stb. c. könyv 33. sk. l.

lenne meg az észrevétel és szemlélet egysége, nem létesülhetne a képek belső egysége és végső fokon nem létesülhetne sem az ember, sem a világ egysége. Az emberi egység ideális belső csírájában ott szunnyad az érzékszervek rendszeres egysége is s ebből a csírából az egyes érzékszervek rendre-rendre különülnek el úgy, hogy ideális egységüket s összefüggésüket mindig megtartják. Az észrevétel fejlődését éppen az bizonyítja, hogy a fejlődés útján mind több és több érzékszerv differenciálódik és áll az organikus rendszer szolgálatában. Ki tudná megmondani, hogy a fejlődés eljövendő szakaszain nem fognak-e újabb és újabb érzékszervek aktívvá lenni, szunnyadó állapotukból felébredni és nem leszünk-e képesek ezáltal az éter hullámainak még eddig előttünk rejtett rezgéseit is megismerni. A fejlődés nem állott meg, ez bizonyos. Amíg pedig a fejlődés tart, addig végtelen lehetőségek állanak fenn a világ megismerése szempontjából is.

Mindezek előrebocsátása után az érzéki képek vagy érzékletek különböző fajaira kell magunknak világos fogalmat szereznünk azáltal, hogy a különböző érzékleteknek az emberi egység organikus rendszerében elfoglalt helyét és szerepét állapítjuk meg. Rendre kell hát vennünk az egyes érzékszervek által szolgáltatott érzéki képeket és meg kell vizsgálnunk azok sajátos természetét, az emberi egységben elfoglalt helyét és szerepét. A következő cikkelyben az egyes érzékletek magyarázatát kíséreljük meg.

19. §. Érzéki képeink tartalma.

Amikor különböző tartalmú érzékleteinkről akarunk beszélni, mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy érzékszerveink a maguk különbözőségükben hosszú és küzdelemteljes fejlődésnek gyümölcsei. Az emberi, illetve az állati fejlődés legelején az érzékszervek sokféleségével nem találkozunk. A protoplazmák bizonyos homályos mozgást végeznek a megtámadott pont felé és ezen mozdulatok által igyekeznek magukat fenntartani. A fejlődés azután éppen abban mutatkozik meg, hogy az organizmus funkciói rendre-rendre differenciálódnak, az érzékszervek, amelyek a különböző ingerek felfogására teszik képessé az élő organizmust, kialakulnak és ezáltal az egész organizmus egységes rendszerét fokozatosan kifejtik.

A kifejlett érzékszervek között legelőkelőbb helyet a látás érzékszerve foglalja el. Ezt az előkelőségét bizonyítja fiziológiai alkatának szabadsága és könnyedsége. Mintha az élet legtöbb és legfinomabb erőit fejtette volna ki, amikor ezt az érzékszervünket megteremtette, természetesen a fejlődés hosszú folyamán keresztül. Az általa szolgáltatott látási kép úgy jön létre, hogy a szaruhártya és a lencse a külvilág tárgyairól hű és reális, de fordított és kicsinyített képet vetnek a rezechártyának a fény iránt fogékony és érzékeny rétegére.¹ E képeket a retina érzékeny rétegén a fényhullámok hozzák létre, amelyek nélkül tehát látási képeink nem keletkezhetnek. Azonban, amint fenn már említettük, a szem rezechártyája nem reagál mindenféle erősségű fényhullám ingerlésére: a vörösről aluli és a violaszín feletti hullámokkal szemben érzéketlen. Van tehát felső és alsó látási határ, amely két határ nagyon éles s a fiziológia megállapítása szerint minden gerinces állatnál ugyanaz.

A külvilág ingereinek hatása alatt érzékszerveinkben keletkezett kép minden esetben többé-kevésbé tartósan megőriztetik; szemünk a reá történő hatásokat legtovább őrzi meg. Ezeket a megőrzött képeket utóképeknek nevezzük. Az utóképek lehetnek színesek vagy színtelenek, s miután látható sugarak ilyen különböző fajta látási képeket hoznak létre, bátran mondhatjuk, hogy mi színesen vagy színtelenül látunk. Színtelenül látunk, amikor fehér, fekete vagy szürke színt látunk; színesen vagy színes képekben látunk ha piros, sárga, zöld és kék színben jelennek meg képeink. E négy szín a négy alapszín, amelynek azután különböző változatai és tónusai vannak.

Figyelemreméltó tény az úgynevezett szimultán kontraszt - «contraste simultané» névvel jelöli B. BOURDON.² Ez a kontraszt abban a befolyásban áll, amelyet két egymás mellé helyezkedett szín gyakorol egymásra. Így például a fehér szín ereje sokkal nagyobb akkor, ha mellette fekete szín van és megfordítva. A szürke szín sokkal világosabban látszik fekete alapon, mint fehérén. KESTNER figyelmeztet arra, hogy egyszerű önmegfigyelés is megmutatja azt a tényt, amely szerint a fekete és fehér színek egy szürke sorozat szélén foglalnak helyet s úgy állanak egymással szemben, hogy a világosfehér környékén feketét észlelünk; tehát a fehér szín feketét hív elő, s ha a fehér színérzet megszűnt, akkor a fehér helyén feketét érzékelünk.

¹ V.ö. a látásra nézve főként KESTNER értekezését, Lebensproblem 169. sk. I.

² V.ö. a GEORGES DUMAS szerkesztésében megjelenő «Nouveau Traité de Psychologie» c. mű II. kötetét. Paris, 1932. 177. sk. I.

Éppen így a világosszürke szín környékén és annak utóképeként sötétszürke szín áll elő. Természetes dolog, hogy ez a szimultán kontraszt semmiképpen sincs magában a természetben, hanem a mi érzékszerveinkre korlátozott folyamat s tisztán érzékszerveink szerkezetének köszönheti létrejöttét. De ez a kontraszt az emberi látás, sőt az emberi egység fenntartása szempontjából nagyfontosságú. Először is ez teszi valamely világos vagy sötét figura körrajzát élessé s ennél fogva látásunkat erősíti. Másodszor ez a kontraszt magyarázza meg azt a különben érthetetlen tényt, hogy bennünk a világosnak kontrasztjaként a fekete érzete jön létre a nélkül, hogy ezt valamely fizikai folyamat indokolná. Mi feketét csak akkor látunk, hogyha előbb mellette a látótérben valamely fehér vagy világos szín fordul elő. Ha az egész látási tér fénytelen s nincs benne semmi világos, feketét nem fogunk látni, sőt nem fogunk látni semmit. Harmadszor ez a kontraszt bizonyos körülmények között meghamisítja ítéletünket, mert egy és ugyanaz a sík különböző körülmények között különbözőnek látszik.

Nem csupán a fekete és fehér, hanem a többi színek között is bizonyos viszonyok állanak fenn, amelyek mind amellet bizonyítanak, hogy a szemben keletkezett érzetek vagy érzéki képek a szem szerkezetének megfelelő, vagyis alanyi alkotások. A szem szerkezete magyarázza azt, hogy az alapszínek közül a zöld és a piros képeznek egy párt, a sárga és kék ismét egy párt. A piros környezetében és utóképeként zöldet látunk és megfordítva. A sárga környezetében és utóképeként kéket látunk és megfordítva.

A színes és a színtelen képek között való különbség igen fontos a világkép megalkotása szempontjából. Ha a világképünkben megkülönböztetjük a dolgok külső formáit és a közöttük levő viszonyokat egyfelől, másfelől pedig azoknak teltségét, színekben való szegénységét vagy gazdagságát, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a külső világban való tájékozódásunk szempontjából elsősorban a pusztá forma ismerete a fontos; ezt pedig a világos-sötét érzékelés szolgáltatja nekünk. A világ pompájában és színgazdagságában való gyönyörködést ellenben a színes képekben való látás teszi lehetővé számunkra. A sötét-világos látás teszi lehetővé a rajzot: rajzolni senki sem tud, aki a sötét-világos látásra képtelen. A színes képekben való látás ellenben a festést teszi lehetővé.

Az állatok látására nézve azt jegyzi meg KESTNER, hogy a madaraknál a színes képekben való látás megvan, de a halaknál hiányzik.

Az itt elmondottakból következik, hogy mi voltaképpen nem a külső térben elhelyezett tárgyakat látjuk, hanem a saját magunk által elkészített érzéki látási képeket. A látás akként történik, hogy a lélek a maga egyetemes kivetítő projiciáló tevékenységével a szemrekehártyáján készült képeket a külső térbe vetíti és ezeket a kivetített képeket a külső tárgyak gyanánt szemléli. A retinán ugyanis csak kívülről jövő érzéki ingerek tömege lép fel, amelyet először maga az idegrendszer rendez valami, eddig még ismeretlen módon s azután folytatja ezt a munkát a lélek maga, amíg előttünk nem áll az érzéki kép, amely már csak kivetítésre vár. Ha ez a kivetítés nem történne meg, mi a külső világ tárgyait sohasem lennének képesek szemlélni, hanem a kép egyideig mint utóképek rajzolódna a retinán, hogy azután végleg eltűnjék. A projekció egyetemes kivetítő tevékenysége itt látszik meg a legvilágosabban, jóllehet mindenütt jelen van, ahol a lélek a maga érzéki képei által a külső világban tájékozódik. Az ízlés és szaglás érzékleteinél éppen úgy, mint azoknál az érzéki képeknél, amelyek a hallás és a tapintás szervei által létesültek. A projekció mindig a tárgyirányultság mozzanatát fejezi ki s éppen ezért a léleknek egyetemes alapvető tevékenysége, mert ahol nincs projekció, ott a lélekre nézve tárgy sincs. A látás érzéki képei is tehát projiciáltatván, azon külső tárgyak helyett állanak s nekünk azokat a külső tárgyakat jelentik, amelyekről történő ingerhatások alapján készültek el ezek az érzéki képek.

Ez természetesen nem jelenti az érzéki képek szubjektíválását. Erről nem lehet beszélni. Ugyanis láttuk, hogy az érzéki képek mindig külső ingerek kényszerű és nem-tudatos hatása alatt létesülnek a lélekben. Ez a kényszerűség és ez a nem-tudatosság kellőképpen garantálják a látási és általában véve minden érzéki képnek objektív, tárgyias lényegét. A képbe az érzéki vonások egytől-egyig a külső világból kerültek és az ingerek hatása alatt létesültek, tehát egytől-egyig objektív vonások. A projekció tevékenysége által tehát a dolog objektív jellege semmiképpen sincs veszélyeztetve. A projekció tevékenységének felvétele nélkül azonban nem tudunk felelni a lélektan egyik legfontosabb és alapvető kérdésére, arra t.i., hogy a külső tárgyokról készült képek hogyan kerülnek a tárgyak helyére. A projekció alapvető tevékenysége ekként az emberi lélek nélkülözhetetlen funkciója, amely a lélek életét lehetségessé teszi, mert az emberi egységnek a világban való tájékozódásának eszköze.

A hallás érzéki képeiről azt mondhatjuk, amit elmondhatunk a szem érzéki képeiről: ezek a képek rendkívül finomak, nemesek és minden ízükben dinamikus jellegűek, mert a fül dinamikája által jöttek létre. A szem rekehártyájának a fülnek a csigajáratban elhelyezett Corti-féle ívek felelnek meg, amelyeknek száma

felülhaladja a háromezretet. A rendkívül finom íveknek rezgő mozgása okozza a hallási érzéketeket. A levegő periódikus hullámzásai okozzák a hangokat, míg a nem-periódikus hullámok nyomán csak zörejek és zaj keletkezik. Ámde alapjában véve a kettő között nincs sem lélektanilag, sem fizikailag különbség: a zörejeknek – úgymond BOURDON – éppen úgy van intenzitásuk s gyakran magasságuk is, mint a hangoknak s másfelől a hangok is mihelyt gyorsan következtetjük azokat egymásra, például zongorajáték közben, valóságos zörejjé és zajjá lesznek.¹

A hallási érzetek nagyon fontosak az emberi egység fenntartásának szempontjából. Mindenekelőtt nélkülözhetetlenek a külvilág jelenségeinek és tárgyainak képezésénél, gyakran ugyanis a látási képek segítségével nélkül is kialakul bennem az illető tárgy képe, hogyha annak bizonyos érzéki vonásaival ismerős vagyok, azokkal a vonásaival, amelyek éppen a hallási ingereket szolgáltatják. Így például az ugatás hallatára azonnal kialakul lelkemben a kutya képe éppen úgy, mint amikor a kutyát valósággal magam előtt látom. KESTNER szerint kétségtelen azonban, hogy a látási képek iránt több bizalommal viseltetünk. Mert pl. az ugatás származhatik egy grammofon hanglemeztől is.

Nélkülözhetetlen a hallás az emberi beszéd szempontjából is: a hallott szavak által értesülünk azokról a jelentésekről, amelyekből az egyes jelenségek és az egész világ egybeszővődik és amelyek a szó hallatán azonnal rendelkezésünkre állanak, hogy a világban való tájékozódásunkat szolgálják. Abban a pillanatban, amikor hallom e szót: «bal», már előttem áll az egész külső helyzet, amely a «bal» szó által jelöltetik. És mihelyt előttem áll az a külső helyzet, azonnal úgy alakul egész testi kiállásom is, azaz a szó jelentése által tájékozódok az adott helyzetben.

Igen fontosak továbbá a hallási képek a kedélyvilág kialakulása szempontjából. Az emberi hangok és általában a hangok olyan sorozatát, amelynek rezgési számai bizonyos egyszerű viszonyban áll egymással, az emberi fül összhangnak érzi és hallja s ez az összhang nagy hatással van egész lelkünk kialakulására, amint ezt igen jól tudják azok az egyszerű emberek, akik gyermekeiket mesék mondása mellett kellemes énekekkel mulattatják. Azt kell mondanunk hát, hogy a lélek emocionális tevékenységére és hangulatának kialakulására egyetlen érzékletünk sem bír oly nagy befolyással, mint a hallási képek. Ennek okát KESTNER abban találja,² hogy a hangok közvetlenül viszonyulnak a kedélyre a nélkül, hogy valamely tárgyképzésre lenne szükség, amint ez a többi érzéknél történik. Ebben a tekintetben talán azt is mondhatjuk, hogy a hallás szabadabb, mint a látás s ehhez járul még az is, hogy a hallás szerve egyszerre több irányból jövő ingerek felvételére alkalmas, mint a látási szerve: egyetlen kiállással én csak a velem szemben álló tárgyat látom, hallani azonban képes vagyok azt a hangot is, amely hátam mögől jövő ingerek hatása alatt keletkezik, azt is, amely szemközti ingerek hatása alatt támad. Innen van, hogy a szó által adott jel minden irányban észlelhető; a látási úton adott jel azonban legtöbb esetben csak kis mezejét hatja át valóságnak. De viszont a hang éppen ezért sokkal nagyobb mértékben lehet megtévesztő, mint a látási kép. Amit láttam, arról sokkal biztosabb vagyok, mint arról, amit hallottam, mert a hallás útján többféle csalódásnak, tévedésnek eshetem áldozatul. Ehhez kell vennünk még azt is hogy a hallás merőben az időhöz van kötve, míg a látás a maga tárgyaihoz ismételtén visszatérhet, azokat jobban szemügyre veheti, estleges tévedéseit kiigazíthatja stb. De viszont az időbeliség lehetővé teszi a melódiát, ritmust és a szavaknak azt az egymásutánját, amely nélkül beszéd nem lehetséges.

A hallás érzékszervének s az általa létrejött hallási képeknek az a sajátos vonása is észlelhető, hogy nagyon közeli viszony áll fenn közöttük és a hangszervek között. Ennek a viszonynak köszönhető, hogy az ember egyfelől a legtökéletesebb hangok felfogására képes, másfelől azonban ő maga is képes tökéletes hangokat adni s ez által a szellemnek jeles szolgálatokat tenni. Az ember ekként a hangokat a maga hangszerveivel visszaadni tudván, sőt képes lévén maga is új hangok teremtésére, a zene művészete által kialakítja a szellemet a maga legbensőbb alakában. Ezáltal szellemének legdrágább kincseit teszi az emberiség közös tulajdonává és nemesíti meg a lelket. Innen van, hogy a zene nemesítő hatása minden időkben elismert tény vala: még a primitív népek életében is tudjuk ezt a hatást észlelni. A hangképek a szellem közlekedésének és közlésének leghatalmasabb és könnyen érthető eszközei.

Nem lehet figyelmen kívül hagynunk azonban azt a hatást sem, amelyet a hangok viszonyain alapuló zene az ember egész lelki életének kialakulására gyakorol és arra a nagy szerepre, amelyet a zene az emberi affektusok keletkezése terén visz. A gyászos akkordok elhangzása a gyász és fájdalom affektusait hívják életre és az indulók pattogó ritmusai hősi érzéseket keltenek a katona lelkében. Az egyenletesen

¹ V.ö. Traité de Psychologie c. mű I. kötet 345. lapján. A mű GEORGES DUMAS szerkesztésében jelent meg. Paris, 1923.

² Lebensproblem 179. I.

tovahömpölygő melódia a maga csendes kifejlésében és ismétléseiben nyugtatólag hat az izgatott és felbolygatott idegrendszerre; de a csárdás pattogó hangjai nemcsak az idegrendszert élénkítik, hanem az izmokat is legott mozgásba hozzák. Ha ebből a szempontból tekintjük a hallási képeket, akkor azt is lehet állítanunk, hogy a hallás által szerzett képek legközvetlenebbül alakítják a lélek belső világát s ebben a tekintetben az összes érzékek között az első hely illeti meg őket.

Ha a látás és hallás dinamikus természetű érzékszervei után a tapintás érzékleteinek tárgyalására térünk, azt kell mondanunk, hogy ez az érzékszervünk voltaképpen a bőr felületén elhelyezett idegekben található s az általa szolgáltatott érzetek arra valók, hogy segítségükkel megismerjük a dolgok formáját, szilárdságát, súlyát. Az emberi törzson, s kivált a gerinc mentén levő idegekre a tapintási ingereknek igen csekély hatása van s ezért e helyeken nem tudjuk világosan megkülönböztetni, hogy vajon az illető inger a bőr felületének éppen melyik pontjára esett. A nyelv felületén és az ujjak hegyén elhelyezett bőrfelületek azonban igen nagy mértékben finom tapintásúak s ezért a tapintási ingerek hatásai e helyeken jól megkülönböztethetők. Itt képesek vagyunk az inger hatásainak már két oly különböző helyét is megkülönböztetni, amely két hely egymástól csak 1-2 mm távolságra esik. A tapintási érzékben azonban több érzéklet van egyesítve s azt mondhatjuk, hogy a bőrfelületen elhelyezett idegvégződésekben kell keresnünk az érintkezés és nyomás, a hideg és meleg, a fájdalom és a csiklandás szerveit is. A nyelv felületén és az ujjak hegyén elhelyezett idegvégződéseken kívül tapintási érzeteket szolgáltatnak a szájüreg bőre és az állkapocs bőrének azon helyei, ahol a fogak elhelyezve vannak. A fogak körül elhelyezett állkapocs bőrének megfelelő helyei s a nyelv hegyén elhelyezett idegek különösen a rágás szempontjából fontosak, mert ezek szabályozzák a rágáshoz szükséges nagyon komplikált mozgulatokat. Különösen az érintkezés érzetei nagyon finomak, míg testünk többi részei éppen az érintkezés érzeteivel szemben elég közönyösek. Így például a szívnek, beleknek, gyomornak mozgásait éppen olyan kevésbé érezzük, mint a vér áramlását az ereken vagy a vizelet kiválasztását. Amíg tehát az étel rágása közben egészen világosan érzékelhetem a rágás közben történő érintkezéseket a bőrfelületek között, addig testem többi részén ezek az érintkezések számomra nem érzékelhetők. Talán azért van ez, mert a rágás közben már minden kártékony alkatrész eltávolított éppen a folytonos érintkezés, illetve annak érzékelése kapcsán s így a további érintkezési érzékelésekre nincs szükség az emésztés folyamataiban?

Ami a nyomás érzékelését illeti, az voltaképpen nem egyéb, mint az érintkezésnek nagyobb intenzitása: amíg az érintkezés érzékelése felszínesebben történik, addig a nyomás mélyrehatóbb és erőteljesebb. Nyilvánvaló, hogy úgy az érintkezés, mint a nyomás érzékelése a test felületén megy végbe s a testet hozza a külvilággal szorosabb kapcsolatba a maga képeivel.

A meleg és a hideg érzékelésénél is a bőr felülete van elsősorban érdekelve. Azonban sem az érintkezésre, sem a nyomásra itt szükség nincs a végből, hogy az érzéki képek előálljanak: a temperatura adatai azáltal jönnek létre, hogy a bőr temperaturája csökken vagy növekedik. Kísérletek azt mutatják, hogy a hideg érzetei nemcsak azáltal jönnek létre, hogy hideg ingerek hatnak a bőrre, hanem azáltal is létrejönnek, hogy nagyon durva hősségi ingerek hatnak. Ennek fordítottját nem tartja bizonyítottnak BOURDON.¹ Én azonban a málnási szénsavgyárban tapasztaltam ezt az esetet is. A fagyasztott szénsav a tenyerem bőrét annyira égette, hogy azonnal kénytelen voltam kezemről ledobni.

A fájdalom érzetei is létrejöhetnek azáltal, hogy a bőrfelületet valami erős nyomás, energikus és éles érintkezés, szúrás vagy tépés éri bizonyos pontokon. Ha egy vékony pálcával érintem a bőr felületét, először létrejön az érintkezés érzete, azután ha tartós ez az érintkezés, előáll a nyomás érzete, ha még tartósabb és hevesebb, előáll a fájdalom érzete; és ez a pálca igen meleg volt, ezeken felül a meleg érzete is előáll s ez a meleg talán már önmagában képes a fájdalom érzetét kelteni.

A csiklandás érzete közelebbi magyarázatra nem szorul; rokon azzal az érzettel, amely akkor jön létre, ha testünk valamely részét vakarjuk. Egész alkatában nem magyarázható meg és nem is elemezhető. De közönséges voltánál fogva, ilyen elemzésre nem is szorul.

Ha most ezeket az érzeteket az emberi egység önfenntartása szempontjából tekintjük, azt kell mondanunk, hogy tapintási s vele rokonérzet a többi érzettel mind bizonyos szoros viszonyban áll, mert hiszen ahol ideg van, ott ezen tapintásféle érzetek gyakran keletkeznek. A hideg és meleg, az érintkezés és nyomás, a fájdalom érzetei mindenütt ott találhatók az idegrendszer működésében. És ha fennebb azt mondtuk, hogy a látás érzéklete egyetlen egyenes irányhoz van kötve, a hallás érzete ellenben már több irányú lehet, akkor is azt kell megállapítanunk, hogy a tapintás-féle érzetek az ember mindennemű

¹ V.ö. Traité de Psychologie 329. I.

elhelyezkedésében és minden irányban létrejöhetnek. Akár ülünk, akár állunk, akár fekszünk akár guggolunk akár nyugszunk, ezek az érzetek megfelelő ingerek hatása alatt létrejönnek. Ezek az érzetek nem mondhatók túlságosan finomaknak – habár a csiklandás érzete igen raffinált is lehet – de éppen ezért nagyon közvetlenek és meggyőzőek. Magukra vonatkozóan nem sok kételyt hagynak fenn és nem sok bizonytalanságot. A valóság nyers vonásait minden szépítgetés nélkül állítják eléink s hatékonyan figyelmeztetnek arra, hogy mit kell tennünk bizonyos esetekben a magunk tájékozódása, sőt fenntartása érdekében. Ha csalnának és jelentésükre nézve kételkednünk is lehetne, a világba való első lépéseink már kudarccal járnának és mi életmezőnknek még csak alapjait sem tudnók megvetni. Ha például a meleg és hideg érzetei nem keletkeznének a bőr felületén oly sűrűn, hogy átlagban egy négyzetcentiméterre 6–23 hidegségi és 0–3 melegségi pont esik, akkor a temperatura szabályozása egész más alakulatot venne s az emberi egység kialakulása éppen úgy, mint életmezőnké, más vonásokat tüntetne fel. Hasonló az eset a fájdalomérzetekre vonatkozóan is, amelyek határozottan és félre nem ismerhető módon figyelmeztetnek arra, hogy egységünk organikus rendszere veszélyben forog. A fájdalompontok is nagyon sűrűn vannak a bőr felületén elhelyezve, ami lehetővé teszi testünk és egész egységünk megvédelmezését. Ezt teszi még nagyobb mértékben lehetővé a fájdalomnak az a sajátos vonása, amelyről KESTNER már többször idézett tanulmányában beszél, az a sajátos vonása, hogy a fájdalomérzetben mindig a magunk testét érezzük és sohasem vonatkoztatjuk azt valamely tárgyra. De talán ezzel a ténnyel függ össze az is, hogy a fájdalomérzet már a bőr külső felületén jelentkezik, s nem hatol bennebb, hanem már itt mindjárt az első lehetőséget megragadja, hogy figyelmeztető szavát hallassa. Emellett a nagy fontosság mellett még számtalan bizonytságot hozhatnánk fel, de meg kell elégednünk azzal, hogy ennek az érzetnek célszerűségi jellemére is reámutatunk.

Az érzeteknek igen fontos csoportját képezik az úgynevezett izomérzetek, amelyekről azonban nincsenek még olyan pontos ismereteink, mint például a látás és hallás érzeteiről. Ennek az érzetnek az a sajátos vonása, hogy a látási és hallási érzeteket kíséri, ami által ezeknek az érzeteknek is sajátos jelleget kölcsönöz. Az izomérzetek különben az emberi egység organikus rendszerének fenntartására és kifejtésére nélkülözhetetlenek. Ha valamely tárgy formáját megismerni akarjuk, szükségképpen komplikált izommogásokat kell végeznünk. De akkor is, ha valamely tárgy keménységét akarjuk érzékelni, izomérzetek lépnek fel, mert a keménység érzékelésére nem elegendő a bőr felületén képződő ingerhatások érzékelése, hanem szükségünk van olyan izomérzetekre is, amelyek minket izmaink feszüléséről értesítenek. Hasonló a helyzet akkor is, ha valamely tárgy súlyát akarjuk megállapítani. Azt kell mondanunk, hogy a mechanikának minden alapfogalma súly, keménység, elaszticitás, hossz, nyomás, sebesség stb., mind a tapintási és az izomérzetek segítségével történnek. Az ellenállás érzetének keletkezését sem lehet pusztán a tapintási érzetektől magyarázni, mert az ellenállás konstatálásánál az izomfeszültség s tehát az izomérzet nélkülözhetetlen. Éppen így elégtelen a tapintási érzet a kivetítés, projekció tényének magyarázatára. Maga a szó már kellőképpen mutatja, hogy a tapintás érzetének a lélek belsején való kihelyezése bizonyos helyváltoztatással jár s ez a helyváltoztatás nem történhetik meg az izmok közbejötté nélkül, ha az izmok munkája bármily csekély intenzitású is. Magának a fájdalomnak a mankó megfelelő helyére való kivetítése feltétlenül izommunkát igényel, ha ez a munka nem is egyéb, mint az izmok egyszerű megfeszülése.

KESTNER nyomatékosan bizonyítja, hogy a szem munkája sem nélkülözheti az izmok segítségét s tehát a látási képbe mindig izomérzetek is vegyülnek. Az irány, a szög, a hosszúság, sík stb., mérlegelésénél az izomérzetek együtt dolgoznak a szemmel. Ebből világos, hogy az izomérzetekkel összekötött két érzésünk, a tapintás és a látás a térbeli tájékozódás érzékei, amelyeknek segítségével a távolság hosszát, valamely tárgynak súlyát, egy síkot vagy szöveget mérünk. Minden e célra szolgáló eszközünk tulajdonképpen nem egyéb, mint e két érzéknek kifinomítása. Ezeket a tájékozást lehetővé tevő érzékeket – a látási, tapintási és izomérzeteket – az jellemzi, hogy biztosabbnak látszanak előttünk, mint például a hallási érzék s így adataik is inkább megnyugtatók.

Ugyancsak KESTNER figyelmeztet, hogy az izomérzetek nagyon fontos szerepet visznek tudatunk kialakulásánál is. Az izomnak ugyanis minden mozdulata komplikált innerváció uralma alatt áll. Ebből az következik, hogy izmainkat nem mozgathatjuk úgy, ahogy akarjuk, a magunk tetszése szerint. A szigorúan megszabott innerváció éppen az izomérzetek által jut tudomásunkra s ennek következtében úgy érezzük, mintha valamely cselekedetet tetszésünk szerint hajthatnánk végre vagy ha éppen úgy tetszik, mellőzhetnénk. Ez az érzés pedig nagy szerepet visz tudatunk kialakulásánál. Ugyanis az érzékeny izominnerváció bármely okból elveszett és lehetetlenné vált, akkor a cselekedet lehetséges ugyan, de végre nem hajtható. Ha egy kutya gégefőjét a nervus laryngeus átvágásával megbénítottuk, akkor a kutya eleinte ugat ugyan, de hangtalanul, azaz az ugatást végző mozdulatokat megteszi, de miután az ugatást lehetővé tevő ideg átvágatott, a mozdulatok célhoz nem vezetnek. A kutya azután már nem is teszi meg ezeket a mozdulatokat, miután látja, hogy azok sikerre nem vezetnek. De lehet, hogy a gégefő innervációjának még a

lehetősége is eltűnt tudatából. Az izomérzet tehát végső elemzésben annak az érzésnek, tudatnak is alapja, hogy mi valamely mozgulatot önkényesen, tetszésünk szerint is végrehajthatunk.

Az érzéki képek sorában két olyan érzet foglal helyet, amelyet kémiai érzeteknek is nevezhetünk, miután ezeknek a tevékenysége bizonyos kémiai folyamatokon alapul. Ezek az érzetek az íz- és a szagérzetek. E két érzet között belső összefüggés és viszony áll fenn, amiként a neki megfelelő érzékszervek is közel esnek egymáshoz és mindkettő a test bizonyos kémiai kapcsolata révén jön létre és mindkettő a test tápláló ösztönére vonatkozik. Ezért egészen természetes, hogy az íz- és a szagérzetek gyakran együtt lépnek fel s nem egyszer az egyik érzet a másik érzetet hívja életre. Az érzetek székhelye a nyelv felső részén van, de érzékenyek e tekintetben a nyelv szélei is. A nyelv közepe az ízek iránt közömbös. Általában véve azt kell megállapítanunk, hogy a gyermekek érzékelése ebben a tekintetben kiterjedtebb, mint a felnőtteké s talán ezzel jár együtt a gyermekek torkossága is. Van négy ízérzet: édes, keserű, savanyú és sós. A keserű íz, úgy látszik, a nyelv töve felé ingerli a nyelvet, az édes íz ellenben a nyelv hegyén hat. Tapasztalat és kísérletek azt mutatják, hogy az állatok általában véve igen érzékenyek az édes ízzel szemben, de a keserű íz iránt való averzió is igen gyakori. A halakról tudjuk, hogy a chinintartalmú eledelüket kiköpi. Kísérletek azt is bebizonyították, hogy az ízek igen hajlandók egymással vegyülni. Ha két íz vegyül egymással, az a vegyület sajátos jelleget nyer, de azért a két íz külön is kivehető. KIESOW kísérletei azt is mutatják, hogy az ízlelés elfáradhat: ha igen gyakori egymásután akkor az ízlelő szemölcsök érzékenysége csökken. Másfelől azonban az ízérzet iránti érzékenység növelhető is azáltal, hogy a nyelvet a szápadlához nyomjuk. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy némely ember bizonyos ízek iránt nagyon fogékony, éspedig nagyon komplikált ízek iránt, mint például a borszakértők, akkor talán azt is feltehetjük, hogy némely egyéneknek ízlelő idegei egészen sajátosan érzékenyek bizonyos ízek iránt, olyan ízek iránt is, amelyek iránt különben az átlag-embernek nem sok érzéke van. Az ízérzetek objektív értékessége abban nyilatkozik meg, hogy általuk a külvilág tárgyainak nem egy osztályát a magunk táplálása szempontjából határozottan megismerjük.

A szagérzeteknek székhelye az orr legfelső részének egy nagyon kis területe. Ezeket az érzeteket a szag-okozó tárgyakról jövő gáznemű részecskék váltják ki, amelyek diffúzió folytán a szagló érzékszervbe jutnak. Ezeknek a szag-okozó szubsztanciáknak egészen kicsiny mennyisége elégséges ahhoz, hogy szagérzetek jöjjenek létre. BOURDON szerint¹ e célból már egy milligrammnak egy ezredrésze elégséges. Ezekről az érzetekről egyébiránt keveset tudunk, aminek oka talán az, hogy az embernek ez az érzéke nagyon gyöngén van kifejlődve. Az is kétségtelen, hogy a szagérzetek finomabbak, mint az ízérzetek, mert hiszen már előállításukat is finomabb szubsztanciáknak köszönhetik, mint az ízérzetek. Amíg az ízérzeteknél közvetlen érintkezésre van szükség, hogy az érzet előálljon, addig a szagérzeteknél erre a közvetlen érintkezésre szükség nincs, mert a szag-okozó szubsztanciák, amint az előbb láttuk, a levegőn át hatnak a szaglós érzékszervére.

A szagérzeteknek jellemző tulajdonságuk, hogy a szagokat a szag-okozó szubsztanciákról nevezzük el és különböztetjük meg. Amilyen szegény ebben a tekintetben az ízlés, éppen olyan gazdag a szaglós. A közönséges életben éppen ezért semmiképpen sem törekedünk arra, hogy valamiféle elméleti séma szerint tegyünk különbséget a szagok között, hanem egyenesen a szag-okozó tárgyról nevezzük a szagot és ezáltal jellemezzük is azt: van káposztaszag, van rózsaszag, van rezedaszag stb. Az így nem jellemezhető, azaz bizonytalan szagot is valamely ilyen rokon minőségű szaggal jellemezzük: lehet valamely virágnak akácillata, például a szagos bükkönynek. Ez a tény is a szagérzetek gazdagságát és finomságát mutatja s ennek a gazdagságnak okát talán abban találhatjuk meg, hogy amíg az íz olyan anyagokra vonatkozik, amelyek a vízben oldhatók s csak így jönnek az ízlelés szervével kapcsolatba, addig a szagokat valami gázneműség jellemzi, amely gáznemű anyag messziről jut a szaglós szervbe és annak nedvességében oldódik. A kiváló francia zoológus, FABRE szerint megvan annak a lehetősége, hogy a szagok az állatvilágban nemcsak anyagi kontaktus által keletkeznek, hanem hullámmozgás által jutnak el az állat szaglós szervéhez. Csak így lehet megmagyarázni azt a tényt, hogy némely pillangó-fajtáknál a párzó nőstény szaga a bakot olyan nagy távolságról csalja a nőstényhez és olyan biztossággal, hogy ezt az ingerlést tisztán anyagi érintkezés útján megmagyarázni nem lehet.

Ami a szagok iránt való fogékonyságot illeti, az talán még nagyobb mértékben különbözik egyénenként, mint ahogyan különbözik az ízlés érzékelése. E téren is találkozunk egyénnel, akiknek bizonyos szag iránt nagy fogékonyságuk és rokonszenvük vagy ellenszenvük van, ami azután meglátszik egész lelki kiállásukon is, mert ennek a rokonszenvvel, illetve ellenszenvvel érzékelt szagérzetnek alakító és

¹ V.ö. Nouveau Traité de Psychologie II. 201. l.

rendszerző ereje van, amint e sorok írója tapasztalta, az illető egyének érzési és affektív állapota terén. Egy reggel érzékelt kellemetlen vagy utált szag érezte a maga hatását az illetőnek egész napi magatartásán. A szagérzeteknek ez a hatása is élénken bizonyítja azt a tényt, hogy a külvilág a maga ingereivel az emberi test szervein át az egész emberi egység organikus rendszerét alakítani képes és alakítja is. Egy milligrammnyi szagló szubsztancia egy érzékeny egyén lelki rendszerét órákon át befolyásolja, alakítja s ezáltal – akár akarja a szagokat érzékelő alany, akár nem – bizonyos fokig és bizonyos irányban kifejti.

KANT az érzékszervek tanát adván elő Antropológiájában, felveti azt a kérdést, hogy melyik érzékszervünk a leghálátlanabb és a legnékülözhetőbb? és a kérdésre minden habozás nélkül feleli: a szaglás szerve. Nem fizeti ki magát, hogy kultiváljuk vagy éppen finomítsuk, mert több utálatos dolgot tud velünk közölni, mint kellemest, azután meg az általa okozott gyönyörűség nagyon futólagos és tovatűnő. Bármilyen szigorú is ez a bíráló, KANT is kénytelen bevallani legalább annyit, hogy mint jólétünk feltétele bír némi fontossággal: megakadályozza, hogy kártékony és ártalmas levegőt szívjunk, vagy hogy romlott tápszeret fogyasszunk. Ez a fontosság azonban az ízlés érzékleteit is megilleti, csak hogy az ízlés érzékletének van egy nagy előnye a szaglás felett: az ízlés a közösségben való élvezést elősegíti.

Nem zárhatjuk le az érzéki képekről való fejtegetéseinket a nélkül, hogy vázlatosan ne vessünk tekintetet arra az érzékre, amelyet rendszeren közérzetnek szoktak nevezni, vagy közérzék vagy vitális érzék (így nevezi KANT is) névvel azt az érzékünket jelöljük, amelynek segítségével az egész emberi egység rendszerének állapotáról szerzünk tudomást. Azt mondhatnók, hogy a közérzék áthatja egész ösztöni életünket s reá nézve éppen olyan fontos a legalsóbb ösztönnek akadálytalan kielégítése, mint például a legmagasabb művészi tevékenység sikere vagy sikertelensége. Egy tudományos probléma megoldásával való viaskodás kétségtelenül kihat a tudós egész emberi egységének állapotára. Ezért azt kell mondanunk, hogy ebben az érzékletben az emberi egység organikus rendszerének állapota és a külső világgal való viszonya, éppen abban a percben való érintkezéséé, a legteljesebben jut kifejezésre. A közérzék kiterjed hát az összes ösztönökre, az ösztönök szolgálatában álló testi szervekre, a lélek állapotaira és tevékenységeire, a szellemi működések és funkciók egész egyetemére, szóval az ember egész organikus megvalósultságára. A közérzet egyetemes ön-érzet. Megelőzi az összes érzékleteket és vonatkozik az összes érzékletekre, azok felett áll és azoknak sikere vagy sikertelensége is tudomására jut és azokat is a tudat tudomására hozza. Szükségképpen és nemtudatosan működik és tevékenysége alapvető fontossággal bír.

Így állván a dolog, világos, hogy a közérzetben meg fogjuk találni minden ösztönünk adatait: ott vannak az emésztő és tápláló ösztön adatai, ott a vérképzés, az izomtevékenységek, az idegrendszer, a nemi tevékenység, a külvilág reánkhatásának adatai (például a levegő nyomottsága által okozott depresszió; az esős idő homálya és az eső egyhangú zaja által okozott munkaképtelenség; a hegyes vidék üde levegője és szépsége által okozott lelki emelkedettség stb.).

Talán a közérzet ilyen nagymértékű fontossága az oka annak, hogy lélektanaink éppen ezzel foglalkoznak a legkevésbé. Pedig meglete tagadhatatlan; tagadhatatlan fontossága is az egész emberi egység szempontjából. Főként a nevelőnek és a neveléstannak kellene nagyobb figyelmet fordítani erre az érzetre, amely bizonyosan éppen egyetemes jellegéből kifolyólag, abból a jelleméből ugyanis, hogy az ember totalitására vonatkozik, a legegényibb és legváltozatosabb érzet. Jellemét az szabja meg, hogy melyik testi, lelki, szellemi tevékenységünk áll a rendszerünk középpontjában és alakítja azt a maga erejével. Az idevágó vizsgálatok sok érdekes tényt és a személyiség kialakulása szempontjából értékes vonást állapíthatnának meg.

A biológiai kutatások nagy hajlandóságot mutatnak mind nagyobb és nagyobb számú érzékletet állapítani meg. KESTNER például beszél a rövidlégzés érzetéről, amelyet egyenesen a lélekezés középpontja vált ki. Beszél a szomjúság érzetéről, amely a hátsó torokfal egy korlátozott területén jelenik meg, mihelyt az a terület nincs nedvességgel borítva. Ehhez az érzethez járul az éhség érzete, amely csak akkor lép fel, amikor a gyomor nem választ ki gyomorsavat. KESTNER ideszámítja még a vizeleti és ürülési érzeteket is.

Ha ezeknek az érzeteknek tüzetesebb tárgyalását mellőzzük, tesszük azért, mert természetük, lényegük világosan tisztázva nincs; bizonyosak vagyunk azonban arról, hogy ezeknek nagy fontossága minden kétely felett áll.

Ha az érzéki képekről most már általában akarunk mondani egy pár megjegyzést, előre bocsátjuk azt, hogy az állatoknak minden valószínűség szerint vannak olyan érzékeik, amelyek az embereknél hiányzanak, mert az embernek a maga organikus egységének fenntartására ezekre szüksége nem volt s tehát ezek nem is fejlődtek ki. Ilyen szerv a méheknél például az, amelynek izgatása a méheknek nagyon távoli vidékekről való visszatérését szabályozza. (BETHE, WOLFF.) Lehet, hogy ilyen szervvel bírnak a szúnyogok is, amelyek NECHELES szerint a levegőnek bizonyos nedvességi fokára vannak beállítva.

PETERSEN (i.m. 15. l.) részletesen fejt ki, hogy emberi érzék-világunk magában és miben szegényebb, mint az állatoké.

Az érzéki képekről vagy érzetekről már előbb láttuk és most ismét figyelmünkbe hívjuk ezt a tényt, hogy az érzetek maguk sem elkülönöztek, magukban élő elemek, hanem mindenik érzet lelki kép s mint ilyen, a lélek alkotó és rendszerező, kialakító tevékenységének gyümölcse. Ebben a kialakító munkában résztvesz már az idegrendszer és az agy is: amikor érzeteink keletkeznek és kialakulnak, rendszerbe szövődnek, akkor a lélek a maga egész tevékenységével közreműködik és nem olyan passzív magatartást tanúsít, mint azt még KANT is tanította. Az idegrendszer s a lélek rendszerező munkája nélkül az érzékek nem is létesülhetnének; helyüket egy csomó nyers és zűrös adat foglalná el, aminek semmiféle hasznát sem látnók. A szellem teremtő tevékenysége már itt kezdetét veszti: voltaképpen ez a tevékenység teszi az érzéki képet képpé. A lélek maga is egy folytonos tevékenység és dinamikus hatalom, amiből az következik, hogy annak részévé csak az lehet, ami ennek a tevékenységnek alkotó és rendszerező munkáján keresztülment. Ez a rendszerező tevékenység teszi magát az érzéket is olyan rendszerré, amelyben az érzéki vonások voltaképpen egy jelentés által lesznek organikus Egésszé, amely Egész az Én-re nézve jelent valamit, éspedig olyan valamit, ami tőle különböző, azaz ami nem ő.

Az érzékek természetét világosabbá teszi az a különbség, amely az érzéklet és az érzés, érzelem között kétségtelenül fennáll. E különbség megállapítása terén különösen TH. LIPPS végzett mélyreható és türelmes kutatásokat. Elemzései minden kétséget kizáróan kimutatták, hogy az érzéklet és az érzelem vagy érzés között határozott különbséget kell tennünk. A különbség abban jelentkezik, hogy míg az érzés minden ízében az Én-nek közvetlenül megélt minősége, addig az érzet mindig és kivétel nélkül a tárgyaknak reám gyakorolt hatásuk alapján előállt képe. Minden érzéki kép a tárgy érzéki vonásai alapján készült és mindig az illető tárgy jelzésére szolgál, mindig magát a tárgyat vagy annak valamely vonását ábrázolja. Az érzés ellenben az Én-nek valamely szubjektív állapotát minősíti, amint ezt majd később tüzetesen fogjuk látni. Itt elég a lényegbe vágó különbségre figyelmeztetünk.

Az emberi egység organikus rendszerének fenntartása és kifejtése, a rendszer tartalmának gazdagítása még semmiképpen sem volna biztosítva azáltal, hogy mi a külső világ tárgyairól jövő ingerek hatása alatt ezekről a tárgyakról, azoknak részeiről magunknak érzéki képeket készítünk. Ha minden egyes alkalommal új képeket kellene készítenünk s a régi képeink merőben elvesznének, - aminthogy a lélek némely betegsége esetén el is vesznek - akkor minduntalan új képek alkotására lenne szükségünk, ami azt jelentené, hogy a lélek egysége és állandósága menne veszendőbe s a világról alkotott képünk is minden alkalommal újból lenne kialakítandó, ha egyáltalán abban az esetben újjáalakítható lenne. Szükség van tehát arra, hogy érzékeink, azaz érzéki képeink is megőriztessenek, hogy adandó alkalommal feléledvén, ismét rendelkezésünkre álljanak. Ez a megőrzés az emlékezet feladata; a felélesztés pedig a reprodukció útján történik. Ezekről a tevékenységekről és azoknak az emberi egység fennmaradása és kifejtése terén való fontosságukról később külön fogunk szólni. Itt csak azt a kérdést akarjuk felvetni, hogy vajon mindegyik érzet reprodukálható-e a maga sajátos vonásaival? Meg kell vallanunk, hogy az elkülönített és mesterségesen kielemezett egyes érzetek reprodukálása még a gyakorlott pszichológusnak is nehezen sikerül, sok esetben egyáltalában nem sikerül. Legkönnyebben bizonyára a hangot lehet reprodukálni; annak idői jellegéből következik, hogy nincs tárgyhoz kötve, azaz megélésénél valamely rajta kívül fekvő tárgyra utalva nem vagyunk. Valamely hangot a maga izoláltságában is képesek vagyunk reprodukálni. Ez teszi lehetővé a beszédet. És ezért van, hogy a már kiejtett hang reprodukáltatván, a legkönnyebben kezelhető szimbolummá válik. Szimbolumnak, amelynek éppen az a sajátossága, hogy valami olyant jelöl, ami nem ő maga. A nyelv a maga könnyen reprodukálható hangjaival szimbolikus tevékenységet fejt ki.

Már nem ilyen könnyű a helyzet a színek reprodukálásánál. A szín ugyanis minden körülmények között tárgyakhoz van kötve s ezen tárgyakról nehezen választható el. Nekem például sohasem sikerült az úgynevezett ibolya-kék színt az ibolyától elkülönítetten reprodukálni. Az ibolya-kéket csak akkor tudom reprodukálni, ha reprodukálom magát az egész képet, amelyet észrevételem által lelki rendszerembe beillesztettem. De éppen így vagyok a többi színekkel is: csak az őket hordó tárgy képével tudom azokat reprodukálni. Színek iránt nagyon fogékony egyének azonban, főként festők, a színek reprodukálására képesek az őket hordó tárgyak képének reprodukálása nélkül is. Itt természetesen a vele született hajlamon kívül nagy szerepe van a gyakorlatnak és a szokásnak is.

Még nagyobb nehézségeket okoz a kémiai érzetek: a szag és az íz érzeteinek reprodukciója. Úgy látszik, hogy ezeknél az érzeteknél inkább a velük járó érzéseket nem tudjuk reprodukálni, hanem valamiképpen a velük járó örömet vagy fájdalmat mintegy preokkupálni. De vannak bizonyosan olyan egyének is, akik ezeket az érzeteket legalább megközelítőleg reprodukálni tudják; ez azonban, azt hiszem, már nem normális dolog. A többi érzet reprodukációjáról semmit sem tudunk mondani: ezeknek reprodukciója

az emberi egység fenntartása és kifejlése szempontjából szintén nagy fontossággal bír, de reprodukciójukra szükség nincs: amikor szükség lenne erre a reprodukcióra, könnyen és szükségszerűen jelentkezik maga az érzéklet. Kivételt talán csak a kinesztétikus érzékletek képeznek. Idevágó kísérletekkel azonban tudomásunk szerint nem rendelkezünk.

20. §. Az emlékező Én és a képek reprodukálása.

Előző fejtegetéseink folyamán nem egyszer említettük, hogy képeink nem-tudatos kényszerűséggel készülnek s ez a nem-tudatos kényszerűséggel készült kép kerül azután tudatunk elé, mint a tőlünk különböző tárgy képe. Nem tagadhatjuk, hogy a képek a maguk nem-tudatos állapotában is résztvehetnek a lélek egységében, mint ott lappangó elemek, de teljes tevékenységük csak akkor érezhető, ha tudatunk előtt állva, azt gazdagítják és Énünket gyarapítják. A lélek ezt a tudatossá lett képet megőrzi. Tehát az emlékezés feltételezi a képek alkotását az észrevételek alapján és a képek megőrzését. Meg kell vallanunk, hogy ezt a megőrzést magyarázni képesek nem vagyunk. El kell fogadnunk HERING tanát, amely szerint ahol ideg van, ott van emlékezés is, azaz a képek megőrzése. A megőrzés kétségtelenül új mozzanat a lélek életében s idejének tartama az egyének lelki kiállása szerint igen különböző. Már fentebb reámutattunk ennek a megőrzésnek fontosságára: ha a megőrzés lehetetlenné válnék akármi okból, lehetetlenné válnék ezáltal maga a lelki és szellemi élet is. Maga a szokás sem egyéb, mint a képek, megszerzett készségek, ügyességek tartós és mechanikus megőrzése, amely által a lelki élet válik könnyebbé és lelki tevékenységeink gyorsabbá, határozotabbá. A szokás lelki automatizmusokat teremt és ezen automatizmusokkal segíti elő a lélek rendszerező és alkotó munkáját. DELACROIX már említett művében¹ szépen fejti ki azt, hogy minden intelligens gondolatnak és cselekedetnek szokásteremtő hatalma van, mert mechanizmusok és automatizmusok létesítése az erőkké váló gazdálkodást és új munkaeszközök teremtését jelenti. Magának az életnek nagy érdekei szorítják az emberi egységet arra, hogy testi és lelki szokásokat teremtsen a maga számára. Mert vannak testi szokások is; ilyen testi szokás az éghajlathoz való alkalmazkodás már a növényeknél és az állatoknál is.²

Az akklimatizáció minden organikus lényre nézve életszükséglet: ahol ez az akklimatizáció akármi okból lehetetlen, ott lehetetlenné válik maga az élet, amint ezt a tropikus éghajlathoz hozzászokni nem tudó európai emberek sorsa mutatja. Ebből könnyen érthető, hogy a szokást megszabó érdekek mind ösztöni természetűek: ahol nincs ösztön, amely a szokást teremtsen, ott nincs szokás sem. Ez okon a szokás eléggé komplikált folyamatnak köszöni létrejöttét. Mihelyt ugyanis előáll az érdek valamely helyzet, cselekvés vagy tevékenység iránt, ott azonnal előáll az érdek is, hogy ezt a szituációt, cselekedetet, tevékenységet jobban szemügyre vegyünk, jobban megismerjük, jobban megértsük. Azaz minden érdekből van egy intellektuális elem, ami újólapon azt mutatja, hogy az ösztön nem tud megvalósulni az értelem közbejöttével nélkül, de mutatja azt is, hogy a szokás létesülésénél is elmaradhatatlan az értelem szerepe. Az intellektuális elemek szerepe azonban már arra is figyelmeztet, hogy a szokás konstituálja maga az a lelki rendszer, amely felett az illető egyén rendelkezik. De van a szokásban az érzésnek is szerepe, mert hiszen az érdek nem egyéb, mint vonzódás bizonyos szituációhoz, helyzethez, akcióhoz, cselekedethez. A szokás tehát sajátos lelki rendszer, amely ösztöni alapon, értelmi és érzelmi elemek közbejöttével alakul ki a lélekben, hogy ott automatiztikus jellegével az emberi egység organikus rendszerének álljon szolgálatába.

Tudnunk kell azonban, hogy a szokás éppen mert rendszer, nem jelenti a léleknek egy bizonyos állandóságát valamely helyzettel, cselekedettel szemben, hanem jelenti a léleknek egy olyan szerzett diszpozícióját, amely diszpozíció a maga jelleméből következő szükségszerűséggel teremt ismét új lelki szintéziseket, rendszereket, új mechanizmusokat s ezáltal a lelki fejlődésnek új utakat és új eszközöket. Ez a diszpozíció tehát már létezett helyzetek, akciók, tevékenységek hatása alatt áll elő a lélek rendszerében s nem jelent egyebet, mint megtartását valamely jól megértett, megismert cselekvési szabálynak, és pedig olyan cselekvési szabálynak, amely cselekvés iránt bizonyos érdekekkel viseltetem, tehát amelyhez a vonzódás érzése köt. Éppen ez a vonzódás érzése ad erőt ennek a cselekvési, magatartási szabálynak arra, hogy megőriztessék és rendelkezésre álljon a lélek kifejtett diszpozíciójában. A szokás jellemző vonása hát

¹ Les grandes Formes de la vie mentale. 89. sk. I.

² V.ö. A. SPAIER: La nature et les éléments psychiques de l'habitude c. tanulmányos értekezésével. Megjelent a «Journal de Psychologie» XXXII. évf. 3-4. füzetében.

az, hogy benne egy cselekvési és magatartási szabály őriztetik meg. A képeket felelevenítő emlékezettől éppen ebben különbözik.

Az emlékezésnek legegyszerűbb alakja kétségtelenül az, amelyben a tudatnak egy megőrzött ténye ismét felbukkan tudatunk előtt kép alakjában. Minnél többször bukkan fel ez a kép, annál erőteljesebben őriztetik meg, de annál könnyebben is éled fel, bukkan fel, lesz tudatossá újra. Minél többször bukkan fel tudatunkban, mondjuk, egy vers sora, annál erőteljesebben és biztosabban őrizzük meg azt, de annál könnyebben éled is fel és lesz tudatossá más alkalmakkor is. Az emlékezés lényegét élesen emeli ki DELACROIX, amikor azt mondja, hogy az emlékezés önmagát gondolja, amikor megtartja azokat a képeket, amelyek tulajdonképpen az ő képei. Ezért ellensége az emlékezet mindannak, ami életben marad, a nélkül, hogy újraélne, azaz a szokásnak. Ellene van a szokásnak, amelyben az illető tevékenység, magatartás, akció elveszíti a maga életét, hogy helyette megmaradjon az ilyes akciókra, tevékenységekre, magatartásokra való diszpozíció.

A szokás is emlékezés, és pedig motorikus emlékezés, ami azt jelenti, hogy itt azokról a mozgásokról van szó, amelyek az illető akciók, tevékenységek, magatartások megismételéséhez, sőt előállításához szükségesek. Ennek kell tulajdonítanunk azt, hogy azok az érzékeleteink, amelyek sok izommozgást vesznek igénybe keletkezésüknél, sokkal könnyebben reprodukálhatók (a látás és a hallás érzetei ezek), mint azok, amelyeknél izomtevékenységre vajmi kevés szükség volt, mint például az ízlelésnél és szaglásnál. A látási és hallási érzetknél keletkezett izommozgásra való készség bizonyosan hozzájárul ahhoz, hogy ezek az érzetek könnyebben reprodukálhatók. A nyelv-, a gégefe-, az ínyizmaink mozgása a beszéd kialakulásánál nélkülözhetetlen s ezen izmok mozgatására való készség, amely teljesen mechanisztikus és automatikus jellegű, elsősorban teszi lehetővé a beszédnek, mint az érintkezésnek és magunk megértetésének, mások megértésének eszközét. A szokást tehát méltán nevezzük emlékezésnek.

Ha az emlékezést szorosabb értelemben vesszük és a képek feléledésére vonatkoztatjuk, tudnunk kell azt, hogy az emlékezet szót kétféle értelemben szokták használni: 1. értjük rajta a képek megőrzését és megtartását a lélekben; 2. és értjük rajta a tudatnak azon tevékenységét, amellyel a felidézett képet ismét tudomásul veszi. E két használat mellé gyakran járul még egy harmadik is, amely emlékezet alatt a lélek azon tehetségét vagy tevékenységét érti, amely által az a képeket megőrzi és megtartja.

Mi a következőkben az első értelemben vett használatot tartva szem előtt, emlékezet alatt a képeknek a lélek által való megőrzését értjük. Itt emlékeztetünk DELACROIX-nak már említett tételére: az emlékezet önmagát gondolja, azaz az emlékezetet gyakorló Én a saját maga tartalmát őrzi meg, amikor megőrzi már készített képeit. Éppen ezért voltaképpen nem is emlékezetről kellene beszélnünk, hanem emlékező Én-ről, arról az Én-ről, amely a maga önfenntartása érdekében képeit megőrzi. Ezt annyival is inkább kellene tennünk, mert a hagyományos lélektan szóhasználata igen könnyen abba az illúzióba csúszhat, hogy az emlékezet valami különálló, misztikus, szubsztanciális tehetsége és képessége a léleknek, amely tehetségnek más feladata nincs, minthogy képeinket őrizze és megtartsa. Az emlékezet éppen olyan kevésbé tekinthető valamiféle szubsztanciális képességnek, mint ahogyan nem tekinthető annak például a feledés vagy a figyelés. Az emlékezet, amint később részletesebben látni fogjuk, úgy tekintendő, mint a léleknek egy sajátos magatartása, amely a lélek belső alkatából következik és az emberi egység organikus rendszerének szolgálatában áll. Ebből következik, hogy minden olyan felfogás, amely az emlékezetet úgy képzelel el, mint valami csodás és bűvös lelki tartályt, amely a már elkészített képeket megőrzi, hogy azután ismét rendelkezésünkre bocsássa, minden ilyen felfogás természetesen elvetendő. Az emlékezés is merőben dinamikus jellegű tevékenység, amely a képek megőrzésében nyilatkozik meg, illetve a képek feléledésében, mihelyt erre alkalom nyílik, vagy mihelyt arra szükség van. Mi ezért ellene mondunk annak a megkülönböztetésnek is, amely dinamikus és sztatikus emlékezetről beszél. Az emlékezet mindig dinamikus, mert mindig dinamikus maga a lélek is, amely szünetet nem ismer; egyetlen szünet kimúlását jelenti.

Ami a képek megőrzését illeti, az tagadhatatlan ténye a lelki életnek. Azokat a képeket, amelyeket egyszer megalkottunk, meg is kell őriznünk, ha nem akarjuk a lelki életet minden pillanatban és minden mozzanatában újrakezdeni. A képeket természetesen nem őrizzük meg a maguk teljességében, hanem csak jellegzetes és sajátos vonásaik szerint, amely vonásokkal együttjár az egész képnek megőrzése is: egyes vonások megőrzése és feléledése által megőriztetik és feléled az az egész rendszer is, amely a kép maga konstituáltatott keletkezése folyamán. A képek a maguk jelentésében és értelmében maradnak ugyanazok. amint BÖHM KÁROLY mondja: «a megmaradás csak a minőség változatlanságára vonatkozik elsősorban.»¹ A

¹ V.ö. Ember és világa II. kötet 214. lap. (Megjelent elektronikus formában a Mikes International kiadásában 2004-ben: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html; ezen kiadásban az idézet a 91. oldalon található. [Mikes International Szerk.]

kép érzéki vonásai veszítenek élénkségükből vagy teljesen el is vesznek, mint például reám nézve a szagérzetek vagy mások részére esetleg a hangszínek stb. Egyes vonások, más későbbi vonások hozzájárulása által módosulnak; ami megmarad, az voltaképpen a jelentés, amely a kép jellegzetes vonásainak feléledésével szükségképpen jelenik meg ismét a tudat előtt. Bizonyos, hogy valamely szoborról vagy festményről való képemet az illető szoborról vagy festményről alkotott újabb képeim módosíthatják, éppen az érzéki vonások tekintetében, de bármely változáson menjenek át is ezek a vonások, maga a szobor vagy festmény jelentése változni nem fog. A lelki tapasztalás folyamán ilyesfajta módosulások gyakran előfordulnak s ezek a módosulások a megőrzött képben természetesen, mint változások mutatkoznak. E változások a lélek dinamikus jellegéből önként folynak. Az ember lelki egysége is folytonos változásnak van alávetve a kifejlés szüntelen sodrában s ezek a változások az emberi egységen magán is, mint változások jelennek meg: nincs pillanat, amely ezt az egységet ne érintené. A fontos csak az, hogy az egység a maga középpontjának az Én-nek szilárdsága által szilárdságában megmaradjon. Ez a változás azonban rendjén is van. Ha ugyanis minden képünk a maga merevségében és változatlanságában őriztetné meg, megmerevülne és változatlaná válna magának az embernek egész életfolyamata is, ki lenne zárva az egyén fejlődése és rendre megszűnnék az élet, amely csak ott tud létesülni, ahol állandóan kell küzdeni az egyensúly fenntartásáért. Merev és változatlan képek merev és változatlan egyéniségeket formálnak, akikből hiányzik az életnek minden értékes vonása.

Az emlékezés ilyen felfogása mellett megértjük a PIERRE JANET tanát, amely szerint az emlékezet nem közvetlen lelki tehetőség, amely magától az élettől függ, hanem a szellemnek egy ügyes fogása, invenciója, konstrukciója.¹ Az emlékezetet az emberi intelligencia hozta létre, - úgymond JANET – általa küzd az idő ellen, holott éppen maga az emlékezet az, ami számunkra az időt feltalálta. Ezért távol legyen minden olyan felfogás, amely az emlékezetet a mult pusztá reprodukciója gyanánt fogná fel. Amiként a kép nem egyszerű és halvány produkciója a képzeteknek, hanem azoknak konstrukciója, akként maga az emlékezet is konstrukció, amelyben a lélek-atomok mechanisztikus asszociációjáról szó sem lehet. Az emlékezet, - talán helyesebben mondanók így: az emlékező Én - az emlékezet valóban átalakította az emberiséget azáltal, hogy számára az időt feltalálta. Az időt, amelyben oly dolgok foglalnak helyet, amelyeken a mi tagjaink változtatása által hatással nem lehetünk.

Az emlékezet hozza létre az időt és az emlékezet által uralkodunk az időn. Ez az uralkodás mindenekelőtt abban áll, hogy az emlékezet által a multat jelenné tesszük. Ez pedig nemcsak azt jelenti, hogy a magunk folytonosságát biztosítjuk ebben a tekintetben is, hanem azt is, hogy az emlékezet segítségével életmezőnk, amelynek első forrása az észrevétel és szemlélet vala, visszafelé is kitágul és idői méreteket nyer. Most már nemcsak együtt és egymás mellett látjuk a dolgokat, amint a térben elterülnek, hanem egymás után is, amint egyik a másikat követi. Ez az «egyik a másik után» az emlékezet által válik lehetségessé: ha nem tudnók azt a képet megjegyezni emlékezetünk által, amelyet ma, ezelőtt pár pillanattal láttunk, nem tudnánk a dolgok és jelenségek között egymásutánosságát megállapítani, kivált, ha ez az egymásutánosság hosszabb időközben történik. Ha nem lenne emlékezet, nem lenne életmezőnkben történet sem.

De az emlékezet teszi lehetővé a jövőnek sejtését, teszi lehetővé azt, hogy a mult és a jelen alapján bizonyos várakozással és reménységgel, vagy félelemmel és lemondással nézzünk a jövő felé s arra vonatkozólag magunknak tervek készítsünk. Egyedül a jelen nagyon gyenge alap volna s erre csak a könnyelmű és impresszionista ember építhet, azaz szeretne építeni. A francia mondásnak igaza van: jelenünk a multon keresztül rohan a jövőbe. Reánk nézve igazán csak talán egy kis pillanat a jelen s mire én a jelen szót leírom, már a multban vagyok. Az emlékezet bővíti ki ezt a pillanatnyi jelent s teszi ezáltal lehetővé az én szüntelen létesülésemet. Az emlékezet által multamat jelennek érzem s így lehetővé lesz az, hogy multam hasson reám, meghatározza gondolkozásomat, cselekedeteimet, egész érzésszerű és affektív állapotomat. Nincs emlékezés, nincs önfenntartás.

Szabadjon emlékeztetnünk a szíves és türelmes olvasót arra, hogy az emlékezet a képnek érzéki vonásait nem őrzi meg a maguk eredeti élességében és hűségében. De hát most már csakugyan felvetheti valaki: hol őriztetik meg maga a kép? vajjon az agyban-é? vagy az idegrendszerben? vagy az idegrendszer valamelyik erre a célra szolgáló részében? vagy az érzékszervek mindenike megőrzi az őt megillető vonást s azután a képzelet ezeket a vonásokat ismét egységbe foglalja? kétségtelenül sok kérdés, de jogosult kérdés. Ha én állandóan megőrzött vonásokról és képekről beszélek, illő hát meg is mondanom, hogy ez a kép hol, mi módon, mi vagy mi által őriztetik meg. A felelet kötelességét nem is akarom elhárítani, de

¹ V.ö. L'intelligence avant le Langage c. művének 159. sk. I. foglalt fejtegetésekkel. Megjelent a mű Párisban, 1914-ben.

kénytelen vagyok első pillanatra egy bizonyára nem várt és ezért meglepő feleletet adni. A megőrzött kép sehol sem őriztetik meg.

Ezt a tételt azonban meg fogjuk azonnal érteni, ha szem előtt tartjuk azt, hogy minden kép egy organizált, konstituált rendszer, amely öntudat rendszerező munkájának gyümölcse. Minden észrevétel és szemlélet rendszerezés; rendszerezés nélkül csak nyers anyagok vannak nekünk adva a maguk vigasztalan elkülönöttségükben. Képpé ezek az érzéki adatok csak akkor lesznek, hogyha az öntudat vagy az Én a maga rendszerező tevékenységével egy szintetikus rendszerré alakítja azokat és jelentésüket az egység keretében megállapítja, aminek következtében maga a szervezett rendszer t.i. a kép is elnyeri sajátos jelentését. Ha ezt a tényt szem előtt tartjuk, akkor könnyen megértjük, hogy mi nem a képet őriztük meg, hanem megőriztetik az a rendszerező tevékenység, amelynek a kép a gyümölcse.

Ezt a tényt legszembeötlőbben bizonyítja az, hogyha valamire, akár dologra, akár jelenségre, vagy eseményre vissza akarok emlékezni, önkénytelenül ismét visszaállítom azt a szituációt, amelyben akkor voltam, azokat a mozzanatokat, amelyek akkor tudatom elé jutottak, szóval: újra végrehajtom az eredeti rendszerezést, amellyel az illető dolgot, jelenséget vagy eseményt képek útján a magam birtokává tettem. Innen van, hogy a kép érzéki vonásai eltűnhetnek, de nem tűnik el az a jelentés, amelyet a kép a rendszerezés által a lélek egységében nyert. A jelentés, ha felvillan az öntudat fényében, körülötte megindul, mint súlypont körül, a rendszerezés munkája s megnyeri a kép a maga érzéki vonásait is. Ezek azok az esetek, amikor így szoktunk kezdeni elbeszélésünket: «emlékezem, hogy láttam egy állatot» ...és így folytatjuk némi önészlelés után: «igen, tudom már azt is, hogy az egy kutya volt» és ismét tovább: «mégpedig a szomszédék puli-kutyája» és így tovább, míg elérkezünk a teljes rendszer újból-alkotásához. Ezen rendszerező munka, azaz az eredeti rendszerező tevékenység felélesztése természetesen szükségessé teszi elsősorban az Én állandóságát és változatlan egységét, amely megmarad a képek legvadabb játékában is. De feltételezi az időben való erőteljes élest és az abban való határozott tájékozódást. Ha nem volna az Én állandó és változatlan, nyilván nem tudná maga eredeti rendszerező munkáját megtartani, hogy azt alkalomadtán ismét tudatába szólítsa.

Ezekből meg lehet értenünk azt is, hogy az Én először a maga már egyszer tudatos tevékenységét teszi ismét tudatossá s ennek a tudatossá tételnek eredménye a kép. De világos az is, hogy sohasem ugyanazon kép éled fel, hanem az a kép lesz immár tudatos, amelyet most éppen készített az Én a maga ismét tudatossá tett rendszerező tevékenységével. Ezért mondtuk fennebb, hogy az emlékezet helyett mindig sokkal helyesebb - legalább bölcséleti művekben - az emlékező Énről beszélni. Itt is minden az öntudatos Én tevékenységén múlik: ő vesz észre, ő rendszerez, ő őriz meg és ő tesz ismét tudatossá.

Az Én biztosítja tehát képeink életét. Ez az állandóság teszi lehetővé a már tevékeny rendszerező munkának megőrzését s így válik lehetővé az a paradoxon, hogy egy-két perc s eltűnik a kép a nélkül azonban, hogy elveszne. Nem is vesz el, mert tudat alatt ottmarad az a rendszerező akció, amelynek a kép eredménye volt. Innen van, hogy a «feléledt» kép ugyanazt jelenti nekünk, amit az először alakított kép jelentett, de nem ugyanaz a kép. Mi a kép megmaradását másképpen megérteni nem tudjuk. Az emlékezetben csak a képet alakító tevékenységek megőrzéséről van szó s ebben a vonásában az emlékezet teljesen egyezik a szokással; csak abban különbözik tőle, hogy amíg ő az Én belső tevékenységeit őrzi meg és hívja elő a tudatba, addig a szokás a külső megvalósító mozdulatokat őrzi meg s teszi ezáltal azokat mechanikusakká.

Mindezekből az emlékezetre nézve két dolog következik. Az egyik az, hogy minden emlékezet teljesen egyéni és sajátos, az Én-ek különbözősége és sajátossága szerint. Két különböző egyénnél két, egy és ugyanazon körülmények között készült kép már keletkezése során különbözött... és ez a különbözőség megmaradt, sőt fokozódik a kép felélesztésénél. Az emlékezésben az Én elmúlt állapota az Én egyénisége szerint jelenik meg.

A másik dolog, amelyet nyomatékosan kell hangsúlyoznunk az, hogy az emlékképek feléledését az asszociáció törvényei semmiképpen sem magyarázzák. Az emlékezetnél az egész Én igénybe van véve s ha magát a képalkotó tevékenységét, azt a tevékenységet, amellyel az illető képet előzőleg megalkottuk, ismét megeleveníteni nem tudjuk, hiábavaló az asszociáció minden törvénye, a kép fel nem éled.

Az emlékezésnek, azaz a képek megőrzésének és feléledésének ellentéte az elfelejtés, amely szintén a lélek sajátosságai közé tartozik és amelynek jellege kétségtelenül passzív. A felejtésénél éppen az a jellemző, hogy a lélek nem tesz valamit. Ez a passzív jelleg azonban távolról sem jelenti azt, hogy a felejtésnek nincs semmi fontossága sem a lélek sem az egész emberi egység ökonomiájának szempontjából. Ellenkezőleg. A felejtés egyetemes fontossága minden kétségen felül áll. Ha a lélek nem tudna felejtetni, kénytelen lenne olyan elképzelhetetlen terhet cipelni magával, ami egész életét

megbénítaná, sőt bizonyos körülmények között lehetetlenné tenné. Nem fontos, rosszul sikerült, jelenéktelen, jelentésben szűkölködő képeket és azok kapcsolatait nagy készséggel felejtí el a lélek, hogy azok helyett új, megfelelő, jól alkotott, fontos, jelentéses képeket alkosson és ezáltal gazdagítsa a maga állományát, amelyet az előbbi rossz képek megőrzésével csak szegényített és eltorzított volna. A felejtés sok esetben «jótékony». Fontos azonban a felejtés az emberi egység organikus rendszerének erőteljes kifejtése és érvényesítése szempontjából is. Fájdalmak között élő lelkek szüntelenül érezve sebeiket és emlékezve fájdalmaikra, maguk organikus rendszerének erőteljes és gazdag kifejlését lehetetlenné teszik. A feledés írja valóban gyógyít s az emberi egység kiteljesülését teszi lehetővé. Természetesen, éles különbséget kell itt tennünk felejtés és feledékenység között, amely utóbbiról KANT beszél Antropológiájában s azt írja róla, hogy a feledékenység esetében a fej, akárhányszor töltjük is meg, mindig üres marad. Nyilvánvaló, hogy a feledékenység az emberi egység fenntartása szempontjából nagy fogyatkozás, mert az emlékezetnek legnagyobb ellensége.

A feledés figyelemreméltó sajátossága az, hogy azt, amit feledni akarunk, éppen maga az akarás által nem fogjuk elfelejteni. Minden felejtési akarás a felejtés tárgyára való szüntelen emlékezéssel jár s így voltaképpen állandó emlékezés magára a felejtési akart tárgyra. Azt kell hát mondanunk, hogy a felejtés a léleknek tudattalan munkája, amely tudatossá csak a maga eredményeiben lesz, t. i. abban, hogy a felejtés maga egyszer bizonyos körülmények között tudatomba jut.

A feledés tárgyalásánál arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a felejtkezés mindig függ azoktól a körülményektől, amelyekben a lélek találja magát. Sokszor igen könnyen felejtünk; gyakran azonban minden felejtés a legnagyobb kinnal jár. Az önfenntartás szempontjából ártalmas dolgokat könnyen kell elfelejtenünk; az önfenntartás szempontjából fontos dolgokat nem szabad elfelejtenünk. És mégis igen gyakran éppen megfordítva történik a dolog, ami kétségtelenül a lélek fáradtságának a jele. Az emlékezés, amint láttuk, abban áll, hogy a képek felvételnek a lélek organikus rendszerébe és ezáltal meg is őriztetnek. A felejtés tehát abban nyilatkozik meg, hogy bizonyos képek és e képek alkotásánál tett erőfeszítések ebbe a rendszerbe nem vétetnek fel.

Ha visszatekintünk arra, amit az emlékezetről és felejtésről elmondottunk, talán világosan fog előtűnni állni az, hogy a képek megőrzését a lélek sajátos rendszerező tevékenysége teszi lehetővé, amely rendszer által azután az emberi egység organikus rendszere kiépül és gyarapodik. A képnek, azaz képalkotó aktusnak meg kell őriztetnie, hogy a lélek állománya szilárduljon, gyarapodjék, a lélek erői tevékenyvé váljanak. A képeknek fel kell eleveníttetniök, hogy ezáltal az élet és a lélek tevékenységeinek folytonossága biztosíttassék. A megőrzött képek felidézése tehát ismét csak a lélek rendszerező munkájával függ össze. Ezek a tények mind PAULHAN tanát igazolják, azt a tant, amely a rendszerezés egyetemes törvényét hirdeti s ezt a törvényt vallja a lelki élet alap törvényének. De igazolják a szerző felfogását is, amely az emberi egység középpontjába a rendszer fogalmát állítja, mint amely fogalom a szellem lényegét juttatja kifejezésre. Minden szellemi tevékenység csak ennek a fogalomnak segítségével magyarázható meg s tehát csak ezzel magyarázható meg a lélek élete is. A benyomások és aktusok egymás mellé rendelése és kapcsolata csak ezen fogalom segítségével érthető meg. Ezen mellérendelés által keletkezik pedig a lelki élet azon harmónikus tevékenysége, amely rendszert létesít s ezen rendszer által a lélek minden benne rejlő erejét kifejti.

Az emlékezésnek rendszerező tevékenységét szükség közelebbről még egyszer vizsgálat tárgyává tenni, mert ezek a vizsgálatok még világosabbá teszik a lélek rendszerező tevékenységét. Az emlékezés rendszerező munkáját megvilágítja a következő megfigyelés. Ha egy sereg értelmetlen és jelentés nélküli szót akarok megtanulni, azaz emlékezetembe vésni, ez a kísérletem a legnagyobb nehézséggel jár. Ha sikerül is ezeket a szavakat megtanulnom, ez csak ideig-óráig tartó lesz, mert a jelentéstelen szavakat a rendszerbe iktatni nem tudom s tehát könnyen elfelejtem, azokra visszaemlékezni nem tudok. Ennek okát kétségtelenül abban kell keresnünk, hogy ezek az értelmetlen és jelentéstelen szavak vagy helyesebben, betűösszetételek, éppen értelmetlenségüknél és jelentéstelenségüknél fogva a lélek rendszerébe bele nem tagolhatók tartósan s éppen ezért meg sem őrizhetők. Az értelmetlen és jelentéstelen betűösszetételek pedig azért nem tagolhatók be a lélek rendszerébe, mert maguk sem nyertek egységet, azaz nem lettek vonások rendszerébe, amely egységet éppen a jelentés biztosít a szónak, amely jelentés itt egészen hiányzik. Ezzel szemben olyan szövegek megtanulása és emlékezetben tartása, amelyben összefüggő értelem és jelentés valósul meg, ha kell, könyv nélkül is minden nehézség nélkül szóról szóra megtörténhetik. Ilyen esetekben a szöveg felélesztése is könnyű feladat. A felélesztés ugyanis, hogy még egyszer erre a témára ismét visszatérjünk, azáltal történik, hogy a rendszer valamelyik tagjának feléledése magával hozza a rendszer többi tagjának feléledését is, mert az Egésznek részei organikusán függenek össze egymással és az Egésszel. A megtanult és megőrzött értelmes szöveg pedig ilyen

Egésznek tekinthető és ilyen Egész maga a lélek rendszeres alkata is, amelybe a szöveg beleillesztetett. Ez teszi érthetővé azt, hogy sokkal könnyebb egy összefüggő Egészet megtanulni akként, hogy először magát az egész szöveget olvassuk el egymásután többször és nem az egyes részeket tanuljuk meg. E tekintetben számtalan pontosan végzett kísérlet történt, amelyek mind ezt a tényt igazolják. Az értelmes összefüggés tehát az emlékezés igazi talaja. A lélek rendszerező ereje sokkal könnyebben tagol be a maga rendszerébe olyan képeket és kapcsolatokat, amelyek maguk is immár rendszerezve vannak a jelentés egységesítő ereje által.

Ezért egészen helyén való az a megkülönböztetés, amelyet MC DOUGALL tesz az emlékezés és a motorikus megszokás között, amellyel ott találkozunk, ahol pl. kísérleti célból értelmetlen és jelentéskéltű szótagokat s szavakat tanulunk meg. Az emlékezethél főszerepet játszik a szavak és mondatok értelme, a szokásnál ellenben a motorikus mechanizmus, amint ezt fennebb tüzetesen kifejtettük. Sok esetben éppen maga a jelentés könnyíti meg a szavak reprodukcióját, mert hiszen a szó csak eszköze a jelentésnek. A szó tárgyakat jelöl és nagy mentális rendszereket hoz magával, amely rendszernek már meg van a maga helye a lélek organizált alkatában.¹

Az eddig elmondottakból talán elég világosan megmutatkozik, hogy valamely kép vagy kapcsolat annál tartósabban és annál erőteljesebben őriztetik meg, minél erőteljesebb és tömörebb a lélek organizált rendszere. A tömör és energikus lélek világosan és könnyen emlékezik, mert könnyen és tartósan is őrzi meg. A laza és szétmálló lélek emlékezete gyenge, kieső, nem hű és nehezen járó. Van azonban még egy mozzanata az emlékezés problémájában, amelyet éppen nagy biológiai jelentőségénél fogva nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Ez a mozzanat az érdeklődés. Minél inkább fordul érdeklődésünk valamely tárgy, illetve kép felé, annál könnyebben és világosabban emlékezünk arra, mert annál hívebben és tartósabban őriztük azt meg. Az a kérdés, hogy mitől függ ez az érdeklődés? Ez az érdeklődés elsősorban attól függ, hogy a kép első alkotása idején miféle tárgy vagy miféle tárgyak és kapcsolatok állottak az illető egyén öfenntartásának középpontjában azaz mi volt tudatunkban, mint ebben a pillanatban reánk nézve legértékesebb, a legszilárdabban szögezve s mire fódítottunk figyelmünket a legintenzívebben? Ezt a tényt számtalan tapasztalat bizonyítja. Kiki idézhet fel a maga életéből ilyen tapasztalatokat szép számmal. Én most is egészen világosan emlékezem arra az estére, amikor városunk környékén állítólag rablócsapat járt, konyhánkban egy alföldi viseletű ember jelent meg s édesanyám ebben az emberben betyárt sejtve, kétségbeesetten igyekezett minket védelmezni, míg a férfiú mosolyogva fel nem világosította, hogy ő nem betyár s nincsenek rabló szándékai. Ez az eset, mert az egész az én életemmel függött össze, most is minden vonásában világosan kel életre lelkemben, valahányszor reá emlékezem. Az ilyen, többet meg nem ismétlődő tapasztalat különben nemcsak az érdeklődés fontosságát mutatja, hanem mutatja azt is, hogy a lélek milyen mélyen tagolja be rendszerébe a képeket és azok kapcsolatait. De az ilyen tapasztalat és a reá való emlékezés azt is bizonyítja, hogy az emlékezés nem egyéb, mint a multnak megelevenítése azáltal, hogy a rendszerbe tagolt tapasztalat a tudat erőteljes fényébe kerül, azaz tudatossá lesz. Ami egyszer az egyénre nézve értékes volt, azaz amihez egyszer érdeke fűződött, az a lélek rendszerében örökre megőriztetik és alkalomadtán a tudat fényébe kerül ismét, hogy aktualizáltván, javára és hasznára legyen az emberi egység organikus rendszerének.

21. §.A figyelő lélek.

A régi lélektanok – az újabbak is? – figyelem alatt a léleknek azt a tevékenységét értették, amely által a lélek a maga képeit az Én vagyis a tudat középpontjába emeli. Már maga a figyelem ilyen felfogása tévedésekre adhatott alkalmat és adott is bőven, mert a lélek tevékenységeit csak felületesen ismerők a figyelmet úgy fogták fel, mint valamely rejtélyes képességét a léleknek, amely által a lélek misztikus középpontjába helyez el minden képet, amelyet akar vagy amely iránt érdeklődik. Ha a figyelem lényegével tisztába akarunk jönni, azt kell mindenekelett megjegyeznünk, hogy figyelemről mint szubsztantializált képességről beszélni nem lehet. Különösen BRADLEY mutat reá élesen arra, hogy a figyelem nem specifikus lelki tevékenység és nem is sajátos lelki elem, hanem csak derivatio és jelenti a tudatban való dominálást.² Amikor figyelünk – úgymond BRADLEY – bizonyos lelki elemek, érzetek, gondolatok stb. a többi elem felett

¹ An outline of Psychology. 7. kiadás. London, 1936. 302. sk. I.

² V.ö. Collected Essays. I. kötet. Oxford, 1935. 181. sk. I.

uralomra tesznek szert. Hogy a figyelem a tudattal szoros összefüggésben áll, ezt már BÖHM KÁROLY észrevette és magyarázta is. Akármilyen szempontból vizsgáljuk a figyelmet, kétségtelen hogy az Én tevékenysége az, tehát nem a képeknek egymás között levő valamely viszonyán alapul, amint ezt nem egy lélektan tanítja.

A figyelem a léleknek azt a nekifeszülő tevékenységét jelenti, amely által a vele szembenálló tárgyat vagy jelenséget megragadni akarja, hogy arról képet alkotván, a maga organikus rendszerébe beleiktassa. Az Én-t ugyanis a vele szembenálló tárgyak és jelenségek öntudatának nyugalmaiban zavarják, mert hiszen minden tárgy valami olyant jelent, ami nem Ő, azaz nem Én. Az Én megzavart nyugalma csak úgy tudja helyreállítani, hogyha a tárgyat, mint a maga képét fogja fel és ezt a képet magába kebelezi azaz a maga rendszerébe iktatja s ezáltal megszűnteti a tárgy és a közötte lévő ellenkezést. A figyelem tehát megkezdődik már azon a ponton, amelyen az Én a vele szembenálló tárgyat vagy jelenséget észreveszi. Az Én-nek önmaga-szemlélése megszűnik azonnal és minden ereje nekifeszül ennek a tárgynak vagy jelenségnek. Ez a nekifeszülés, ez a szegzés, amely a tárgy vagy jelenség felé irányul, a figyelő Én munkája. Nincs tehát öntudatos tevékenysége az Én-nek ezen szegző munka, azaz a figyelem nélkül. A figyelem a léleknek az a nekifeszülő és szegző munkája, amely által minden erejét a vele szemben álló tárgyra fordítja, hogy azt megragadván rendszerébe iktassa. A figyelemnek tehát az a sajátos jellemvonása, hogy az Én csendes folyamát megszakítja, s ezen megszakítás által az Én egész tevékenységét egy kép megalkotása érdekében köti le. A figyelem megakaszt, hogy koncentráljon. A megakasztás sokszor nem kis erőfeszítéssel jár s éppen ezért a legtöbb esetben nem okoz kellemes érzéseket. A figyelem szegzőmunkája a léleknek minden másnemű tevékenységét felfüggeszti és az Én-t arra kényszeríti, hogy éppen a maga érdekében a szegzett tárgyra fordítsa minden erejét.

A figyelem ezek szerint a következő mozzanatokból áll: a lélek tevékenysége minden más irányban megakasztatik, a lélek minden erejéből a vele szemben álló tárgyra feszül, a feszülésben az illető tárgyat szegzi s ez a szegzés tart mindaddig, amíg a nekifeszülő és szegző tevékenység célját nem érte, azaz amíg a tárgy a róla alkotott kép segítségével a lélek egységének organikus rendszerébe bele nem tagoltatik. Ezek a mozzanatok nyilvánvalóan mutatják, hogy a figyelem nem különálló képessége a léleknek, hanem minden ízében az Én törekvése, conatus, amelyben éppen azáltal érvényesíti magát a lélek, hogy egyenlőre lemond minden tevékenységéről mindaddig, amíg a tárgyat a tárgy képe által a magáévá nem teszi s ezáltal nemcsak visszanyeri a maga nyugalma, hanem a magáévá tett kép által önmagát gazdagítja is és a benne levő rejtett erőket aktualizálja. A figyelemben tehát az Én-nel szembenálló tárgy lesz fontos; a tárgy lép előtérbe, míg az Én háttérbe szorul, de csak azért, hogy a megalkotott kép által ismét a maga eredeti lényegét juttassa érvényre, visszanyerje csendes nyugalma.

A figyelemnek fontossága mindezekből nyilvánvaló: a léleknek minden tevékenysége annál gyorsabban és biztosabban jut célhoz s ezáltal az egész emberi egység organikus rendszere annál nagyobb mértékben fejlik ki és lesz tömörebb, minél nagyobb a léleknek figyelő ereje. Minél erősebben figyelem a tárgyat, annál nagyobb mértékben lesz az reám nézve tudatos és annál világosabb, hűbb lesz a kép, amelyet róla alkotok. Minél erőteljesebb figyelemben részesítem cselekedetem célját, annál több kilátásom lehet arra, hogy ezt meg is valósítom. Minél élesebben figyelek egy melódiát, annál gyorsabb és tartósabb lesz annak felfogása. Ha így áll a dolog, akkor valóban nem szorul tüzetesebb tárgyalásra az, hogy a figyelem a lélek, sőt az egész emberi egység önfenntartása szempontjából a léleknek elengedhetetlen magatartása. Amire figyelni nem tudunk, azt nem is tudjuk lelkünk rendszerébe iktatni. A figyelő magatartás a léleknek veleszületett és a gyakorlat folyamán szüntelenül alakuló tevékenysége, amelyet az öröklés és az egyéni gyakorlat tesz sajátossá s egyénivé.

Az a kérdés merülhet fel, hogy vajon mitől függ az Én figyelő magatartásának ereje és intenzitása? A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a különböző egyének, sőt ugyanazok az egyének is különböző körülmények között, igen különböző intenzitású figyelmet fejtenek ki. Lehet, hogy ma és ebben a pillanatban nagyon erősen figyelek arra, ami a tegnap alig kötötte le figyelmemet. Pedagógiai vizsgára készülvén, egész figyelmemet lekötik azok a filozófiai fejtegetések, amelyek ezelőtt három évvel semmiképpen sem érdekelték. Itt az érdek szón van minden hangsúly. Az Én-t mindig a maga érdeke ösztökéli figyelő magatartásra. Minden dolgot, amely önfenntartásom szempontjából fontossággal bír, érdekel kisérek, tehát figyelmemet arra irányítom s minden olyan dolgot, amely önfenntartásom szempontjából most, vagy egyáltalában fontossággal nem bír, figyelmen kívül hagyok. Menekülés közben kit érdekelne ruhájának szépsége és épsége, ki szentelne hát annak bár pillanatnyi figyelmet is, amikor itt sokkal fontosabb dolog forog kockán, maga önfenntartásunk egésze. Az érdeklődésben tehát benne van az értéknek egy eltörülhetetlen vonása: én csak azíránt érdeklődöm, ami reám nézve valamely vonatkozásban értékkel bír. Az értéknek ez a vonása az érdeklődésből a figyelembé is átmegy s azt bizonyos szempontból konstituálja,

rendszerézi is. A figyelem által lesznek aktívvá bizonyos erők, amelyek alkalmasak az érdeklődés középpontjába álló, reám értékkel bíró dolgok megvalósítására. A figyelem az a csatorna, amelyen keresztül az intelligencia segítségével az Én tevékenységei szempontjából fontos erők az Én tudatának középpontjába áramlanak. Éspedig minél nagyobb az érdek, amely életre kel a lélekben, annál erőteljesebb és intenzívebb lesz maga a figyelő magatartás is, hogy meggyorsítsa az érzékek munkáját, könnyítse az észrevételt, siettesse a képalkotást és távol tartson a lélektől mindent, ami károsan befolyásolhatná.

A figyelem sajátos jellemvonásai éppen az érdeklődés alapjáról tekintve állapíthatók meg. Kinek minél terjedelmesebb az érdeklődési köre, annál terjedelmesebb a figyelme is. A túlságosan terjedelmes érdeklődési kör túlságos terjedelmű figyelésre is vezet s ez a túlságos terjedelem legtöbbször a figyelem erejének rovására esik. A nagy terjedelmű érdeklődési kör minden tárgyára és jelenségére esik egy kis figyelem, de a figyelő magatartás teljes erőre nem emelkedik még akkor sem, ha az illető egyén ereje minden megfeszítésével iparkodik figyelmét intenzívvé tenni. Ez a kísérlet legtöbbször azért mond csütörtököt, mert az Én ezen figyelő magatartásában kifárad és energiáit elpazarolja. A nagyterjedelmű figyelem igen könnyen elfáradván, szorakozottá válik és felületesen teljesíti munkáját.

A figyelem legerőteljesebb akkor, amikor érdeklődésünk tárgyának elérése a legnagyobb nehézségekbe ütközik. A lélek jól rendezett ökonomiája egyenesen kényszeríti az Én-t a maga figyelő magatartásának teljes kifejtésére. Minél nagyobb érdek fűződik valamely tárgyhöz, annál nagyobb és erőteljesebb lesz a reáfordított figyelem is. E tényt bővebben nincs miért magyaráznunk; bizonyára mindenikünk tapasztalta már azt életében elég gyakorta.

A figyelem terjedelmének és erejének viszonyát megvilágíthatjuk a következő példa által. Egy terjedelmében is hatalmas alkotást például egy gótikus templomot megfigyelhetek a maga egészében s ha igazán élvezni akarom, először valóban a maga egészében is kell megszemlélnem. De fordíthatom figyelmemet csak az egyik toronyra, vagy különösen díszített pillérére. De még tovább is megszoríthatom lelkem szegző tevékenységét; fordíthatom figyelmemet csak valamely pillér díszítésére. Ezen különböző terjedelmű figyelem lehet azután erő dolgában is igen különböző. Lehet, hogy akkor legerőteljesebb, amikor a templom egészét figyelem s legkisebb, amikor a pillérek díszítését szemlélem. Ideálisnak természetesen azt a figyelő magatartást mondjuk, amelyben a terjedelem nagyságával a figyelem ereje párosul. Mind a kettőnek nagyságát azonban az érdeklődés nagysága szabja meg, amely ismét az egyén belső alkatától és lelki kiállásától függ. A botanikus a növény botanikai alkatát kíséri figyelemmel, a festő annak esztétikai hatásait figyeli. Ha azonban a botanikus a virág szépségei iránt is fogékony, akkor figyelmének terjedelme is nagyobb, mint a festőé, aki a növény botanikai alkata iránt nem érdeklődik.

A figyelemnek ezek a sajátosságai s különösen az érdeklődéssel való kapcsolódás jól megérthető s magyarázható, ha meggondoljuk, hogy a mindenre válogatás nélkül figyelő lélek magát sok felesleges képpel duzzasztaná meg s így erejét idő előtt elpazarolná. A mindenre figyelő ember alapjában véve semmire sem figyel. Az érdeklődés és az érdeklődés által vezetett figyelem egyúttal biológiai szükségszerűség is s éppen ezért mindkettőt biológiai-lelki mozzanatok szabályozzák. Az érdeklődésen keresztül az önfenntartás szempontjából értékes dologra terelődik az Én figyelme s a figyelem által a lélek intelligens tevékenysége érvényesíti magát az emberi egység organikus rendszerében. A lélek figyelő magatartása az érdeklődés egészen sajátos kategóriájának segítségével a lelket és az egész emberi egységet képessé teszi arra, hogy a lélek minden erejét a szóban levő cél szolgálatára kösse le. Ezért jár minden figyelem, még az is, amelyet maga a tárgy szügerál, s amely tehát nem én akaratomtól függ, többkevesebb erőfeszítéssel, amely annál nagyobb, minél nagyobb az érdek és a cél megvalósítását gátló nehézség. Ez az erőfeszítés azonban éppen azt mutatja, hogy a figyelő Én új energiákat teremt a lélek számára és annak gazdagságát, tömörségét növeli.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a figyelem egészen sajátos és egyéni tevékenysége lévén, annak terjedelme és ereje nemcsak az érdeklődés erejétől és terjedelmétől függ, hanem függ a figyelő egyén lelki alkatától és lelki kiállásától is. Laza rendszerű és lomha alkatú lelkek figyelő tevékenysége is lanya és kisterjedelmű. A tömör rendszerrel bíró és energikus kiállású lelkek figyelme kiterjedt és energikus. Gyenge lelkeknél a figyelem tétovázó és az egész magatartás a szórakozottság minden bélyegét hordja magán; az ilyeneknek az emberi közösségek nem sok hasznát veszik, sőt örülniök kell, ha nem szolgálnak neki akadályul. Az erős lelkek figyelő magatartásában lelkük egész ereje és tömörsége nyilatkozik meg s akik jól figyelnek és sokat figyelnek, azok sokat is használnak.

22. §. A képzelő lélek.

A figyelem a léleknek az a magatartása, amely által az Én-nel szemben álló tárgyat a tudat előterébe állítja és ott tartósan szögzi. Az emlékezet a léleknek az a magatartása, amely által a lélek a múlt képeit s azok kapcsolatait megőrzi és ismét a tudat fényébe emeli, mielőtt arra a lélek önfenntartása céljából szükség van. Van azonban a léleknek még egy harmadik veleszületett magatartása is, amely nélkül semmiféle tevékenysége sem lenne lehetséges. Ez a magatartás a képzelőerő kifejezéssel szokott jelölteni, de talán immár figyelmeztetnünk sem kell, hogy az «erő» szó alatt itt sem szabad valamelyes misztikus és szubsztancializált képességet értenünk. A képzelet a léleknek veleszületett, tehát nélkülözhetetlen magatartása s így voltaképpen «képzelő lélekről, illetve Én-ről» kellene beszélnünk. A képzelőerő a léleknek belső, alakító, képező magatartása, amely nélkül már az észrevétel és a perceptív magatartás sem lenne érthető. A perceptív gondolkodás ugyanis a keletkezett képet egy tárgyra vonatkoztatja és annak a tárgynak képül adja. Ez a tárgyra vonatkoztatás már a képzelet műve. A különböző érzéki adatokat, amelyeket érzékszerveink adnak, az asszociáció törvényei egységbe nem fűzhetik, amint ezt BÖHM KÁROLY élesen látta, mert hiszen ez az egység nincs magukban az érzéki vonásokban. Már pedig asszociáció csak ott létesülhet, ahol ezt képekben meglévő bizonyos vonások lehetővé teszik. Ha így áll a dolog, akkor az érzéki vonásoknak egységbe való foglalását a lélek egy egészen sajátos magatartásának kell tulajdonítanunk. Ez a magatartás a képzelet. A képzelet tevékenysége nélkül ismeretünk számára külső világ sincs, mert nem lehetnek arról képeink.

De tovább kell mennünk a dolgok felfogásának mentén. A képzelet egységbefoglaló munkája nélkül nincs értelem és jelentés sem, tehát nincs a dolgoknak jelentése és értelme. Azt kell hát mondanunk, hogy a tárgy tárggyá a lélek előtt a képzelő magatartás által válik, mert az érzéki vonások egységbe való ragadása által nyer jelentést és értelmet a kép, amely most már jelent is valami olyant, ami nem Én vagyok, azaz tárgyat. A dolog tehát így áll. A képzelet az érzéki vonásokat egybeköti s ezen egybekötés által születik meg a tárgy, mint jelentések csomója. Az semmit sem változtat a dolgon, hogy ez a tárgy a mi számunkra mint kép jelentkezik, amely voltaképpen a jelentés hordozója. Akinek nincs képzelőereje, az előtt a jelentés örök titok marad. Az érzéki vonásokon kell ugyanis a tárgy jelentésébe hatolnunk s ezek az érzéki vonások külön-külön a tárgy jelentését nem adják; csak az az egység adja, amelyet a képzelet teremt meg. Ebben az értelemben a képzelőerő anyagát valóban az érzékek adják s a képzelőerő az egység megteremtésével az érzéki adatokban szunnyadó jelentést mintegy életre hívja.

A képzelet ezen munkája azonban még távolról sem jelenti a dolgok jelentésének megragadását, sőt a jelentés csak halványan, mondhatnók, mintegy sejdítési homályban jelentkezik a képzeletben, amiből következik a képzeletnek az a misztikus sejtetése, amely annyira ismeretes az ifjú lélek előtt. Ez a «sejdítési homály» azonban nemcsak az ifjú lélekben jelentkezik, hanem a képzelet minden alkotásában.

A képzelet tevékenysége nélkül tehát nincs «tárgy», mert annak a képnek, amely előttünk a tárgyat «jelenti», egységet a fantázia ad. Ahol nem működik a fantázia, ott nincs tárgy s következésképpen nincs ismeret sem. Ezért jól meg kell jegyeznünk, hogy az ismerés alapfeltételei közé tartozik az egységet létesítő fantázia. Aki az érzéki vonásokat egységbe foglalni nem tudja, arra nézve nem létezik a jelentés, jelentés híján pedig nincs ismeret. Vissza kell hát utasítanunk azt a felfogást, amely a fantázia tevékenységét csak a műalkotások terén hajlandó elismerni s a fantázia működését az ismeret terén egyenesen károsnak tartja. Arról nincs mit vitatkozni, hogy vajon ez a fantáziatevékenység diszkurzív jellegű-e, vagy intuitív? - mert hiszen egyetlen pillantás a fantázia lényegébe, meggyőzhet arról, hogy minden képzeleti magatartás diszkurzív folyamatokhoz van ugyan kötve, de maga merőben intuitív jellegű. Ez az intuitív jellegű tevékenység pedig, hű és türelmes elemzés azt bizonyítja, minden ismereti folyamatnál nélkülözhetetlen, mert éppen azt a vonást teszi hozzá a képhez, amely vonást a tapasztalat nem adhat: a jelentést adó egységet.

Felmerülhet itt a kérdés, hogy vajon minden szintetikus alkotás a képzelet alkotása-e? – Kétségtelen és tüzetes magyarázatra nem szorul, hogy például a történelmi szintézisek, amelyek nélkül semmiféle szellemtudományi vizsgálat nem lehetséges, mind a képzelet tevékenységének öntudatos alkotásai. Minden történelmi esemény és folyamat konstruálása egyenesen a képzelőerő eredménye, s minél erőteljesebb és élénkebb az Én képező működése, annál erőteljesebb és határozottabb lesz a történelmi események rekonstruálása is. A történetíró munkája a fantázia működése nélkül eredményre nem vezet: műve csak adatok pusztája marad, de ezekből az adatokból hiányzik az éltető erő.

Azt sem kell talán tüzetesebben magyaráznunk, hogy a matematikai kutatásokban is nagy fontossággal bír a fantázia tevékenysége. Ezen tevékenység nélkül az absztrakt és elvont viszonyokat sem megállapítani, sem azokat étellel megtölteni nem lehet. Sőt azt is mondhatjuk, hogy a fantázia tevékenysége nélkül a matematikus munkája már a kezdet kezdetén megakad: a matematikai szimbólumok egytől-egyig a fantázia tevékenységének köszönhetőek s aki ezen szimbólumokon keresztül nem képes a matematikai viszonyokat megpillantani, az nem is lesz képes soha semmiféle matematikai munkára.

Amikor azonban a képzeletnek a tudományokban való nagy fontosságát tanítjuk, figyelemmel kell lennünk arra is, hogy a nagy tudományos szintézisek alkotásánál s általában véve minden tudományos alkotásnál a képzelőerőt egy előre feltett cél vezérli, az a cél tudniillik, amelyik egész tudományos tevékenységünkben annak a problémának megfejtésében irányt szab s amely tehát az egész tudományos folyamat konstruálásának főtényezője. A képzelőerőnek tehát nem szabad szerte csapongnia és elmerülnie az ábrándok és chimerák világában: az a csapongás még a művészeti alkotásoknak sem szolgál javára. A képzelőerő munkájának itt a fontoló értelem munkájához kell köttetnie, hogy működése korlátok között maradjon. A meg nem kötött és irányba nem terelt fantázia könnyen tudományos álmodozásra vezet s elfecsérel olyan erőket, amelyek különben jeles alkotások forrásaivá lehettek volna.

A fantáziának jellemző sajátossága, hogy mindig már meglevőből alkot újat azáltal, hogy ezeket a meglevő elemeket új viszonylatokba hozza. A legszilajabb és legcsapongóbb fantázia sem tesz egyebet, minthogy új egységeket, új viszonyokat, új képeket, új formákat teremtsen és lát el étellel. A legerősebb fantázia sem képes arra tehát, hogy valamely új érzékletet hozzon létre vagy olyan érzékletekből készítsen új egységet, amelyek nekem azelőtt soha nem voltak. Az aranyos csikó képét sohasem tudnám elképzelni, ha azelőtt nem lett volna előttem ismeretes úgy az arany, mint a csikó képe. Sőt KANT egészen helyesen figyelmeztet arra, hogy például a piros színt nem tudja elképzelni az, aki még soha piros színt nem látott. Azok számára, akikre nézve csak a fehér és fekete színek léteznek, a világ úgy jelenne meg, mint egy rézmetszet s azt nem is tudnák másként elképzelni. Aki nincs régi elemek és érzékletek birtokában, akinek nincsenek jól megalkotott fogalmai, aki megveti azt, amiye van, nem is lesz képes soha a fantázia olyan alkotásait megteremteni, amelyek az emberi egység organikus rendszerének és az emberi kultúrának javát szolgálják.

Mindezekből világos, hogy az a világ, amelyet fantáziám segítségével megalkotok, legszorosabb összefüggésben van Én-em belső alkatával és minden ízben lelkem tevékenységeitől függ. A lélek a képzelő erő segítségével a tapasztalat világa fölé emelkedik és ott terem magának sajátos világot. Ámde ezt a világot csak akkor teremti meg, ha a tapasztalat talaján veti meg lábait és a tapasztalati világ fölé, de a tapasztalati világ alapján teremti. Az én képzeleti világom tehát függ az én tapasztalati világomtól s ha nem függ, akkor csak olyan fellegekben járás, amely az Én organikus rendszerének legnagyobb kártevője.

A képzelet által a tapasztalat pusztá adatai fölé emelkedem. Ezt legfényesebben a művészetek világa mutatja. Ami a fantáziának a művészetekben való szerepét illeti, ennek a tevékenységnek egészen speciális területe a művészetek világa, amely új életmezővel bővíti az ember világát. A képzelőerő tevékenysége legerőteljesebb, legszabadabb és lényegével legadequátabb a művészetek mezején. Itt ugyanis arról van szó, hogy a művész valamely jelentést külső, érzéki vonások által juttat erőteljes és megragadó kifejezésre. Olyan jelentéseket és olyan módon, amilyen jelentéseket az ember másféle módon kifejezésre juttatni nem tud. A művésznek tehát adva van a jelentés – ha ez a jelentés sokszor nem is egyéb, mint a formák játéka – s ő ehhez a jelentéshez keresi a neki megfelelő érzéki formát. Amikor ezt az érzéki formát kialakítja, akkor a jelentést szólaltatja meg előttünk. Éspedig azáltal szólaltatja meg, hogy ezen a külső érzéki formán az ő képzelőereje szól a mi képzelőerőnkhez. Ezért van, hogy a művészi alkotáshoz csak a képzelőerőn keresztül tudunk hozzájutni: sem az értelem, sem az érzés, sem az akarat célra nem vezet. Akár a szó, akár a márvány vagy a bronz, akár a festett vászon, akár a rajz szolgálnak a képzelőerő eszközéül, mindig jentés ölt testet előttünk, éspedig a képzelőerő segítségével, hogy képzelőerőnk játékát megindítsa s minket is a jelentés megragadására kényszerítsen. A jelentést is a képzelőerő ragadja meg és a formát is a képzelőerő alakítja ki. És mind a kettőben, úgy a jelentés megragadásában, mint a jelentés formájának a kialakításában a művész teljes szabadsággal jár el. Ez a tény emeli a képzelőerő tevékenységét a szellemiség legmagasabb fokára. Az emberi egység organikus rendszere a maga kiteljesülésére akkor jut el, ha a maga jelentéseit szabadon megragadva a maga törvényei szerint szabadon alakíthatja ki.

A művészi alkotásoknak nagy a fontossága s ezen alkotások szemléletének óriási szerepe éppen ezen a ponton válik láthatóvá. Az ember eszméje a művészeti tevékenységek nélkül soha megvalósulni nem fog. A képzelőerő szabad teremtséke tud csak felemelni minket abba a világba, ahol a jelentések lenyűgöző fénye és gazdagsága, a szellem végtelensége és mélysége mintegy szemeink által láthatóvá, tapinthatóvá

lesz. A művészi alkotások a nagy rendszerezés utolsó és nélkülözhetetlen munkáját végzik el; bevezetnek minket a szabadság és az érték világába, a szellemet szemtől szembe elének varázsolják és olyan életmezőt teremtenek nekünk, amelyben érvényre jut minden érték, ami bennünk rejtve van. A művész lángesze a legnagyobb világalkító.

Van az imaginatív léleknek még egy nevezetes tevékenysége. Amikor a lélek a multat eleveníti fel a maga képei által, amelyek multunknak horozói vagy a jövő előrevetített, anticipált képeit rajzolja, voltaképpen a lélek imaginatív tevékenysége érvényesül. A képzelőerő szabad tevékenysége nemcsak arra képesít, hogy szemlélni tudom képzeletben azt a fenyőfát, amely kolozsvári kertem kapuja mögött állott s azután látom a mellette emelkedő bástyát örökzöld koszorújával és hirtelen a kolozsvári egyetem képe tűnik elém. A képzelőerő szabad tevékenysége arra is képessé tesz, hogy multam képeit rendre hívjam életre és szemléljem elmúlt életem egyes szakaszait, sőt a képzeletbe idézett képek felidézhetik azt az érzésszerű állapotot is, amely lelkeken bizonyos körülmények között és bizonyos események hatása alatt lett úrrá. Én ebben a képzeletben eléállított multban szabadon mozgok, azt élvezem, azon okulok, abból erőt merítek, azon elborongok stb. Szabaddá lesznek így lelkeim erői és Én-em úrrá lesz a szabadság ezen érzete által. Ez a szabad világ az én legegységibb, legsajátosabb világom, egy olyan «ragadomány», amely sok mindenért sokszorosan kárpótol, amit életemben elvesztettem, elvétettem, eltékozoltam.

A jövőbeli lehetőségk rajzolása és számbavétele éppen olyan kevésbé lehetséges a képzelet közbejötté nélkül, mint ahogy nem volt lehetséges a mult felélesztése. Ezen előzetekintés pedig első feltétele a gyakorlati életben való tájékozódásnak s nélküle azokat a célokat sem tudnók kitűzni, amelyre cselekedeteink vonatkoznak. A vágyakozásban magában már benne van bizonyos jövőbeli lehetőségek mozzanata, amely lehetőségeket, ha képzeletünkben szemlélni képesek nem lennénk, a vágyakozásnak sem lenne semmi értelme és jelentősége; a lélek pusztá lebegése maradna az. KANT mély pillantással látta, hogy a multnak felidézése a képzeletben éppen azért történik, hogy lehetővé váljék ezáltal a jövőbe való pillantás. A jövőbeli események és történések képzeletben való megjelenítése valóban ekézelés, mert itt igazán olyan egységek és szintézisek alkotásáról van szó, amelyekhez távolról sem elegendő az ítélet és a következtetés, hanem amelyek telve vannak étellel és mozgató erővel. A képzelőerő e téren nagy anticipáló munkát hajt végre és mi sokszor oly tisztán látunk bizonyos eshetőségeket, mintha azokat éppen most, ebben a pillanatban vennők észre és szemlélnők, mint valóságokat. Tervek, megállapodások ezen anticipáló munka nélkül el sem képzelhetők. A hadvezér képzelőerejének munkája anticipálja mindazokat az eshetőségeket, amelyek a hadviselésben lehetségesek és haditervét ezeknek mérlegelésével készíti el. A legtudományosabb alapon felépült haditerv sem ér semmit, ha a képzelőerő anticipáló munkája abban részt nem vett. Nagy hadvezérek nagy képzelőerővel bírnak.

Az anticipáló képzeletnek egy másik igen fontos szerepére hívja fel a figyelmet MC DOUGALL¹. Meggyőző erővel mutat rá arra, hogy az anticipáló lelktevékenység fundamentális jelentőségű már az egyszerű észrevételnél, percepciónál is. Ha például a sötétben, amikor a tárgyak körvonalai látszanak csupán, egy felém haladó emberi alakban – mielőtt őt tökéletesen megismerném – bizonyos vonások alapján anticipálom egy hozzátartozómnak vagy ismerősömnek alakját és ezen anticipált kép alapján történik legtöbbször a ráismerés. Ugyanez az eset más, nem-élő dolgok felismerésénél is. A képzelőerő munkája mindenik esetben félreismerhetetlen. A világban való tájékozódás nélkülözhetetlen eszköze a képzelőerő, amelynek sokszor már kész szkhémaiba öntjük a világ és lelkünk gazdag tartalmát.

Amikor a lélek képező magatartásáról beszélünk, a «magatartás» szó már magában véve utal arra, hogy a fantázia nem képesség, de nem is állapot. A képzelőerő tevékenysége olyan folyamat, amelynek során a lélek különböző aktusai egy organikus rendszerbe illesztetnek. Ez a rendszer éppen magának a képzelőerő tevékenységének gyümölcse és eredménye. A léleknek ez a magatartása azért nyerte a képező magatartás nevet, mert az egész folyamat középpontjában a képzés áll: a képzőerő meglévő, régi anyagból képez új lelki képletet. Eltekintve ettől, a lélek képező magatartásában éppen úgy benne van az egész lélek a maga belső alkata szerint, amiként benne van általában minden lelki tevékenységben. Ha mégis felvetjük a kérdést, hogy vajon a képezőerő tevékenysége miféle irányban mutat legerőteljesebb vonásokat, azt kell mondanunk, hogy a képezés nem szemlélődés, nem is észrevét, nem is gondolkodás, nem fogalmi munka, nem érzés, hanem rejtett és misztikus törekvés, conatus. A képzelőerő működése mindig bizonyos fokú feszültséggel jár, - gyakran szinte már tűrhetetlen feszültséggel - amely feszültség a fiziológiai jelenségekben is hírt ad magáról: izmok, idegek, elválasztó mirigyek fokozott tevékenységében. Ezt a jelenséget mindenki önmagában észlelheti és figyelheti meg. Fogalomalkotás, ítéletmondás, következtetés

¹ An Outline stb. 305. sk. I.

ilyen nemű feszültséggel nem jár, míg a képzelőerő tevékenysége ezt a feszülést éppen úgy megköveteli, mint akár a figyelem vagy az akarat.

Nem lehet azonban tagadnunk, hogy a képzelőerőben nemcsak ez a konatív jellem állapítható meg, hanem tartalmaz az természetesen értelmi vonásokat is, habár az értelem munkája itt lehető csekély, sőt nem egyszer gátoló is. Az a művész, aki az értelmétől kér tanácsot, lelépett már a művészet útjáról. Az értelmes művészi alkotás az, amit bátran «giccs-nek» nevezhetünk.

Nem lehet tagadnunk azt sem, hogy a képzelőerő tevékenységét egészen sajátos érzésségi állapot kíséri, amely nélkül a művészi alkotás nem is lehetséges. Ezt szoktuk hangulatnak nevezni. A hangulat az, ahonnan még a tudományos alkotásoknál is, a termékenyítő gondolatok felszínre törnek. A művészi alkotásoknál pedig a művészi forma tör fel a hangulat rejtélyes és teremtő mélyeiből, bizonyára tudattalanul, hogy azután a művész által érzéki alakot öltön. A hangulat gazdagságát az élmény gazdagsága biztosítja s minél mélyebb az élmény, annál termékenyebb a hangulat, amely az élmény nyomán fakad. A műalkotások lélektanának kétségkívül ez a legsajátosabb problémája, amelyre fogalmi úton talán nem is lehet kielégítő feleletet adni. A művész titka marad az. Olyan titok, amelyet a művész sem tud felfedni előttünk. A művészi fogantatás titka az. Annyi bizonyos, hogy ez a fogantatás a tudattalan méhében megy végbe. Nem is tudjuk, vajon a képezés páratlan kincsei nem a tudattalan bányájából kerülnek-e mind az öntudat világosságára? E kérdést tüzetesebben a tudattalan vizsgálatánál fogjuk tárgyalni, ahol a tudattalan szerepét az emberi egység organikus rendszerének kialakításában megállapítani igyekezünk.

23. §. Az érző Én.

Fejtegetéseink legelején láttuk, hogy a léleknek legegyszerűbb magatartásában is megtaláljuk az érzés mozzanatát: a lélek minden tevékenysége után valamiképpen érzi magát, és pedig vagy jól érzi magát, ha tevékenysége sikerrel járt, vagy rosszul érzi magát, ha tevékenysége nem sikerült. Első esetben élvről beszélünk, a második esetben pedig kínt vagy fájdalmat érzünk. Úgy az élv, mint a kín tehát a lelki élmények külön osztályát alkotják és mindig a maga állapotát érző Én-re vonatkoznak. Az érzés szóval azonban nemcsak az élv és a kín egyszerű érzéseit szoktuk jelölni, hanem azokat a komplikált és összetett érzéseket is, amelyek jellemüknél fogva vagy a kín vagy az élv kategóriája alá sorolhatók. Ilyen érzések azok, amelyekbe mindig bizonyos tárgyutdati elemek is vegyülnek. Ilyen például az öröm, amelyben a tárgyutdati elem egészen világos, mert hiszen én mindig valaminek örülök, ilyen továbbá az irigység (valamit irigyelnek), a fájdalom (valami fáj) stb.

Nem egy pszichológus az érzéseket az érzékletek közé sorolja, de alaptalanul. Így jár el ZIEHEN és STUMPF. Az érzés világosan s határozottan különbözik az érzéklettől: a) alanyisága, b) univerzalitása által (nemcsak külső és belső ingerek hatása alatt lépnek fel, hanem, amint KÜLPE meggyőzően mutat reá, fogalmak, képek, ítéletek, gondolatok, akarások stb. nyomán is), és végül c) aktualitásuk által, miután az érzések mindig aktuálisak, míg az érzetek lehetnek reprodukáltak is.

Akik lélektanál foglalkoznak, bizonyára tudják, hogy WUNDT nem osztja azt a felfogást, hogy minden érzés vagy élv- vagy kínerzés. Így az erőteljes színérzeteknél megkülönbözteti WUNDT a nyugodtságot – Beruhigung – és az izgultságot – Erregung – érzéseit s még magasabb fokon a depresszió egyszerű érzését.¹ A figyelem élményeiben pedig az oldottság – Lösung – és a feszültség – Spannung – érzéspárja jut kifejezésre. Mi sem tagadjuk, hogy az egyes érzetek s közelebből a színérzetek az érzésre módosítólag hatnak, ámde az érzésnek két minősége, az élv- és kín, mindenik érzésnél jelentkezik. A feszülés kétségtelenül a nem-élvezetes érzések minőségével bír, míg az oldottságban a lélek élvezetes érzésállapota jelentkezik. A megnyugvás az élvezetes érzések, az izgultság, amelyet pl. a sárga-vörös szín némely egyénéknél okoz, a nem-élvezetes érzések oldalán keresendő.

Akárminth álljon is a dolog, az érzésnek legsajátosabb jellemvonása az, hogy benne legközvetlenebbül az Én érzi magát. Ezért nem is szükséges arra törekednünk, hogy az érzést közelebből és szigorúan meghatározzuk: LADDnak igaza van: az érzést nem kell definiálni: érezni kell, — must be felt. Az érzésben az Én önállítása módosul s ez a módosulás a Nem-Én hatására történik. Ezért az Én az érzés

¹ Erre nézve v.ö. SANDER értekezését a «Bericht über den XV. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie in Jena vom 5-8. Juli 1936. Herausgegeben von Otto Klemm. Jena, 1937.» 23. sk. I.

által arról is értesül, hogy az ami vele szemben áll, vajon az ő önfenntartása szempontjából hasznos-e vagy káros. Az érték gyökere éppen e ponton keresendő. Az érzés mindig és kivétel nélkül az értéket vagy nem-értéket mutatja. Az élvben az jut kifejezésre, hogy az Énnel szembenálló tárgy vagy jelenség az egész emberi egység organikus rendszerének fenntartása szempontjából hasznos és becses. A kín vagy fájdalom érzése ellenben arra figyelmeztet, hogy valami az Én önfenntartását veszélyezteti, tehát káros és nem-értékes. Innen az érzésnek nagy biológiai fontossága. Az érzés a maga aktualitásával mindig elsősorban figyelmeztet arra, hogy milyen állapotban van az emberi egység organikus rendszere s úgy a fájdalom, mint az élvezet pszichofizikai jellege erősen utal az ember testi-lelki egységére.

Az érzés alapformája a kín vagy a fájdalom: az Én önfenntartásának gátoltatása. Minél több kép rohanja meg az Ént, annál nagyobb lesz annak nyugtalansága, mert hiszen a képek az ő egységét támadják meg. Ez az egység és csendes nyugodtság az Én ősállapota, mert lényegéből következik. A fájdalom tehát előáll már akkor, amikor az Én először találkozik a Nem-Én-nel: mihelyt a külső világgal szembekerül s azt magától idegennek azaz másnak érzi. A megzavart és egyensúlyát veszített Én nyugalmát, egységét, azonosságát csak akkor nyeri ismét vissza, amikor sikerül a Nem-Én hatása alatt készült képei felé kerekednie. E felülkerekedés az Én uralmát jelenti a képek felett s ezáltal a Nem-Én felett is. A felülkerekedés akkor történik meg, amikor az Én ezeket a képeket a magakészítette képeknek ismeri fel. Felismeri az Én, hogy ezek a képek ugyan a Nem-Én kényszere alatt jöttek létre, de egytől-egyig az ő alkotásai s a megismerendő tárgyak sem egyebek, mint ezek az ő képei, amelyeket ő vetített ki a külső világba. Ezen felismerés nyomán tehát ismét összesarul az Én egysége, ismét visszatér nyugalma. Ez a nyugalom pedig, mint élvezet jut tudomására.

Élvezet ezek szerint voltaképpen csak ott állhat elő, ahol előbb fájdalom jelentkezett az Én állapotában: az Én-nek ki kell mozdíttatnia azonos nyugalmaiból és egységéből, ami fájdalommal jár, hogy azután ez a nyugalom ismét helyreálljon, amit az Én élvezetnek érez. ARANY JÁNOS klasszikus éneke mondja: «fájdalom a boldogságnak egyik alkotórésze».

Ha az eddig elmondottakat figyelemmel kísérjük, könnyű belátnunk, hogy úgy az élv, mint a fájdalom érzései voltaképpen passzív állapotok, amelyek a léleknek minden tevékenységét kísérik és a lélek szervezetébe mélyen tagolódnak. Ez a mély beletagolódás teszi lehetővé azt, hogy az ember tulajdonképpen mindig érez s ez az érzés adja meg a lélek egész egységének, sőt az emberi egység organikus rendszerének hangulatát s teszi ennek a rendszernek működését élénkké, életteljessé, energikusá. Ahol az érzés a lélekből bármilyen okból kihál, ott a lélek csak féléletet él. Az érzések át meg átszövik az emberi egység organikus rendszerét, erőteljes kapcsolatai a lélek különböző tevékenységeinek és annak a végtelen gazdag tartalomnak, amelyre a lélek kifejlése folyamán tett szert. Az érzések lefolyásának állandósult formái, amelyeket érzület névvel jelölünk, az egyéniség ismerete szempontjából ma még alig ismert fontossággal bírnak. Mert hiszen az érzületben az értékelés állandósága mutatkozik meg: érzületem minősége attól függ, hogy értékelésem középpontjában miféle érték áll és konstruálja értékelésem egész rendszerét.

Az érzések adnak leírhatatlan varázst az emberi élet egyes időszakainak. Az emberi élet minden szakának megvannak a maga sajátos érzései, amelyek erre az életszakaszra jellemző befolyással bírnak. Ha visszaemlékszünk ifjúságunk elmúlt napjaira, az ifjúkor érzései borítják bűvös fátyluk alá az ismét felmerült multat és töltik el a lelket azzal az édes fájdalommal, amely az ifjúság szép napjaira való emlékezést jellemzi. Ezeknek a felidézett érzéseknek tükrében a mult megszépülve és megnemesedve jelenik meg előttünk és mi mélabúsan, de mégis élvezettel gondolunk vissza erre a megszépített és megnemesedett multra, amelyre való emlékezés megszépíti a jelent és erőt ad a jövőre való kibontakozására. Akiknek nem volt ifjúságuk, azok igazi életet sem éltek.

Amint már említettük, az érzések lehetnek egyszerű és összetett érzések. Különböznek azonban az érzések egymástól minőség és intenzitás, azaz erőfok tekintetében. Maga a köznyelv is helyesen beszél kisebb és nagyobb élvről, kisebb vagy nagyobb fájdalomról, jóllehet, ezt a nagyságot, illetve erőfokot semmiféle mértékegységgel pontosan megmérni és regisztrálni nem lehet. Az a kísérlet pl., amelyet VON HARTMANN tett Axiológiájában, valóban balul ütött ki. A nagyságnak érzésekre alkalmazott mértéke nincs és nem is lehet, hiszen az érzés minden ízében alanyi és szubjektív: érzéseim nagyságának és erőfokának mérője magam vagyok. Kétségtelen azonban, hogy az érzéseknek ez az intenzitása növekedik akkor, ha az egyes érzések egybeolvadnak és az érzéseknek organikus totalitásává képződnek. Az ilyen érzés-totalitásokban az egyes abban résztvevő érzések erőfoka jelentékeny mértékben növekedik. Amint ez az összeolvadt érzésrendszer több, mint az egyes érzések puszta összege, úgy a rendszernek erőfoka is nagyobb, mint az egyes érzések erőfokának summája.

Ami az érzések minőségét, vagy kvalitását illeti, erre nézve a pszichológusok véleménye nagyon eltérő. Az úgynevezett szinguláristák azt tanítják, hogy élv és élv, fájdalom és fájdalom között minőség tekintetében semmiféle különbség nincs s tehát az élvezetnek és fájdalomnak, szóval az érzésnek különböző fajtája nincs. (EBBINGHAUS, JODL, KÜLPE, DÜRR stb.) Ezzel szemben a plurálisták azt vallják, hogy az élvek és a fájdalmak között igen nagy különbségek vannak minőség tekintetében s ennél fogva az élvezeteknek és fájdalomnak igen sok fajtája állapítható meg. (WUNDT, LIPPS, ZIEHEN stb.). E felfogás hívei találoan mutatnak reá arra, hogy nagy különbség van valamely érzéki és valamely szellemi élvezet között. A bábjáték által okozott élvezet korántsem olyan minőségű, mint az az élvezet, amelyet pl. egy költői mű kelt lelkünkben. A kérdés még eldöntve nincs. Úgy látszik, hogy az érzés alanyiséga és szubjektív jellege egyelőre útját állja az egyöntetű állásfoglalásnak. Ennél az állásfoglalásnál kétségtelenül értékelési szempontok is szerepet visznek: másként ítéli meg az érzéseket az, aki a haszon szerint értékkel mindent, és másként az, akinek értékelésében középponti helyet a szellem nemessége foglalja el.

Itt kell feleletet keresnünk arra a kérdésre is, hogy vajon indokolt-e különbséget tennünk az érzések között tartalmuk alapján? Erre a kérdésre könnyű a felelet. Lélektani szempontból az érzések között más különbség nincs, mint amelyet mi tettünk. Öntudatunk állapota a csendes nyugalom állapota, - ekkor eléáll az élvezet; öntudatunk állapota fenyegetve van, eléáll most a fájdalom érzése. Itt más eset nem lehetséges. Nem lehetséges a tudatban a közömbösség állapota sem, nincs tehát olyan érzésünk, azaz érzelmi állapotunk, amely se nem élvezet, se nem fájdalom. Az emberi egység organikus rendszerének határozottan tudnia kell, hogy milyen az ő állapota; fél megoldások csak kárára vannak. Az úgynevezett közömbösség állapota már a fájdalom állapotának csíráját hordja magában, s arra mutat, hogy a tudat állapota fenyegetve van.

Ámde nincs semmi akadálya annak, hogy az érzések között ne különböztessünk tartalmuk szerint; csak azt kell tudnunk, hogy ennek a különbségnek alapja nem lélektani, hanem az érzés természetére nézve merőben közönyös. Ezt mutatja az, hogy az érzések között tartalmi szempontból végtelen sokféle különbséget tehetünk. Ha tehát valami alapot követni akarunk, leghelyesebben járunk el, ha azon tárgyak szerint különböztetünk közöttük, amelyik tárgyak felé az érzések irányulnak. Vonatkozhatnak érzéseink, az ismeret tárgyaira azaz a lélekismerő tevékenységének állapotát jelezhetik: ezek az úgynevezett logikai érzések. Követhetik érzések cselekedeteinket, azaz jelezhetik a cselekvő lélek állapotát: ezek az érzések ethikai érzések. Vonatkozhatnak érzéseink a műalkotás vagy a műszemlélés tárgyaira s jelezhetik a szemlélő vagy alkotó lélek állapotát: így állanak elő az esztétikai érzések. És végül lehetnek ezek az érzések az Istenhez emelkedő lélek érzései: ezek a vallásos érzések, amelyek a Szentséges értékére vonatkoznak. Ezeknek az érzéseknek sorozatában azután lehetnek többé vagy kevésbé összetett érzések, többé-kévesbbé intenzív érzések, de mindenik érzésben ott kell lennie az élvezet vagy a fájdalom mozzanatának. Azaz: a logikai, ethikai, esztétikai, a vallási érzelmek egyformán lehetnek az élvezet vagy a fájdalom érzései. Így pl. a megoldott logikai probléma élv-érzetet kelt a lélekben, míg a kísérlet sikertelensége nyomán fájdalmas érzés fakad. Ha megvalósítottuk a jót cselekedeteink által, kellemes érzés borítja lelkünket; ha jót megvalósítanunk nem sikerült, fájdalmat érzünk. Az érzések nagy biológiai-lélektani fontossága itt is nyilvánvaló. Mi lenne az emberi egység organikus rendszeréből az érzések értesítő és figyelmeztető munkája nélkül? Mi lenne az ember szellemi egységéből, ha a nyugodt vagy nyugtalan lelkiismeret szavában nem jutna tudomására magatartásának sikere vagy sikertelensége, s ha ez a szó komolyan nem intené, hogy valósítsa meg azt, ami érték és kerülje azt, ami nem-érték.

A lelkiismeret érzés-jellegét hát tagadhatatlan tényként kell elismernünk s ebben az elismerésben hangsúlyoznunk a lelkiismeretnek az emberi egység organikus rendszerének szempontjából való egzisztenciális fontosságát. A lelkiismeretlen ember nemcsak a közületeknek, hanem önmagának is ellensége. A lelkiismeret a totális érzésrendszer legfinomabb mozzanata, amelyben az egyén érzülete, tehát érzésszeli állandó meghatározottsága a legélesebben tükröződik. Ez egyenesen kényszerít arra, hogy a lelkiismeret fogalmából kiindulva lássuk, hogy az érzés rendszere miképpen alakul ki és válik a rendszer épségének, kifejlésének legbiztosabb őrévé.

Az érzés gyökere mélyen a biológia talajába nyúlik alá és sudara a szellem értékelő légkörébe emelkedik. Azaz: az érzés rendszere a test, a lélek és a szellem egész organikus egységét átszövi s ezáltal az egész emberi egység alapmagatartásává válik. Nincsen ennek az egységnek egyetlen tevékenysége, amelyet az érzés rendszere át ne hatna és a maga egészen sajátos jellemével ne színezn. Innen van, hogy az érzés, mint átható magatartás, az egész emberi egységet befolyásolja, annak minden mozdulását kíséri: az emberi egység minden mozdulatát a tudatban az érzés állapota kíséri. Innen van hát az érzésnek egyetemessége, amely minden lelki magatartás fölé emeli azt. De egyetemes az érzés más értelemben is. Miután mindig az öntudatnak állapotát jelzi, mindenképp voltaképpen egyforma módosulat az s az érzés

természete is ugyanaz mindenkinél. Az élvezet mindenkre nézve élvezet s a tudat emelkedése mindenkinél élvezettel jár; a fájdalom mindenkinél fájdalom és a tudat szorultsága mindenkinél fájdalommal jár. A tudat minden módosulásával az érzés módosulása jár együtt s miután a tudat módosulása mindenkinél ugyanazon természetű, ezért az érzés is és annak módosulása is mindenkinél azonos természetű.

Az érzésrendszereknek ez a tudattal való organikus összefüggése az oka annak, hogy az egyén egyetlen tevékenysége sem függ annyira a tevékeny egyén létezésétől – és pedig biológiai-lelki-szellemi létezésétől – mint az érzés. Ebből következik az, hogy nemcsak az érzés függ az őt megelőző egyén lététől, hanem megfordítva is, - a megelőző egyén is függ az érzéstől a maga létében és tevékenységeiben, mondjuk így: a maga élésében. Talán azt kellene állítanunk, hogy az érzések rendszere által tagolódik bele az emberi egység az élet nagy egységes folyamatába, mert az embernek, mint a test-lélek-szellem organikus rendszerének nincsen egyetlen élményrendszere, amelyet ne kísérne az érzések rendszere. Kíséri ezeket az élményrendszereket az érzés még akkor is, ha az élmények rendszerének legmélyebb gyökerei már a tudattalan talajába nyúlnak alá. Ebben az esetben homályos lesz az érzés és szétömlő, de még ott is kíséri az élmény organikus rendszerét. Ezáltal válik lehetővé, hogy az érzés valósággal állapot-határozó egyfelől és figyelmeztető másfelől; de lehetővé válik az is, hogy az érzésben az emberi egység minden mozdulata visszatükröződjék, sőt visszatükröződjék maga az emberi egység belső alkata, az egyén legbensőbb lényege.

Ha a fennebb mondottakat jól megértettük, akkor egészen világosan állhat előttünk az a tény, hogy az emberi egység tevékenységei között legátfogóbb rendszert az érzések alkotnak. Az emberi egység minden mozdulását érzés kíséri s amiként ezekből a mozdulásokból szövődik rendszerré a mozdulások egész sora, akként az egyes mozdulásokat kísérő érzésből szövődik össze az az érzésrendszer, amely a mozdulatokból alakult rendszer Egészét kíséri. És miután az ember rendszere átfogja a testi-lelki-szellemi rendszerek totalitását, az érzés totális rendszere a biológiai talajból nyúlik fel a szellemi élet ormaira és a tudattalan homályos méhéből az öntudat bűvös fényébe.

Az érzésrendszernek ezen jellemvonása közelebről magyarázza az érzésnek azt a sajátos vonását, amelyet KRUEGER találóan nevez az érzés mélységének. Az érzések egymástól nagyon különböznek mélység tekintetében: az egyik egyén érzései mélyebben gyökereznek az illető személyiségében, mint egy második vagy harmadik egyéné. Az érzéseknek ez a mélységdimenziója nagyon szorosan összefügg azzal, amit DILTHEY a lélek strukturájának nevez: a személyiség pszichofizikai Egészében levő diszpozícionális irányultságoknak szövedékével, amely minden élménynek tudatontúli feltételét képezi.¹ A diszpozícionális irányultságok ezen szövedéke valóban létező és erről a létezésről mi éppen az érzéseknek mélysége által veszünk közvetlen tudomást. Az a tény azonnal megvilágosodik előttünk, hogy az értékelések szövedéke a diszpozícionális irányultságok szövedékének leggazdagabb formája s mi erről a szövedékről, azaz az értékekről – amint ezt már fennebb említettük – éppen az érzések által veszünk közvetlen tudomást.

Az érzésnek ez a diszpozícionális irányultságok szövedékével való organikus összefüggése azt is jelenti, hogy amint már említettük, az érzés a tudattalan legmélyeire nyúlik alá s ezért a tudattalanban végbemenő váltakozásokról egyedül az érzések által értesülünk. Ezt már nagyon jól látta és élesen emelte ki CARUS. Mindaz – úgy mond CARUS – amit a tudattalan éjjelében a lélek mibennünk képez, teremti, tesz, szenved, forral és amire ott tör, mindaz, ami ott mozdul, sőt az is, amit a tudattalanban más lelkek és az egész külvilág hatásai okoznak és ami a belső tudattalan világunkat s életünket áthatja: mindez a tudattalan éjjeléből bizonyos módon felhangzik a tudatos lelki élet világosságába s a tudattalannak a tudattal való ezen bámulatos közlését nevezzük – érzésnek.² Ekként CARUS felfogása szerint az érzést, mint első sugarat, mint az első nagy sajátos lelki irányt elsősorban kell említenünk. A tudattalannál fakadván, az érzés a tudattalannal osztozik mindabban a közvetlenségben, szükségszerűségben, önelégységben ami a tudattalant jellemzi s önmagában éppen olyan bevezetett, gyakorlatra és szoktatásra nem szoruló, fáradhatatlan, teljesen önkényes, mint az.

Mintha CARUS felfogását igazolná az a tény, hogy emberi egységünk valamely organizált rendszerének olyan változása, amely tudatunkba nem is jut, legtöbb esetben megváltoztatja a rendszerrel járó hangulatot is, azaz az Én-nek állapotát. Testünk valamely funkciójában létrejött, de tudatosná nem lett változása megváltoztatja Én-nünk egész érzésszerű magatartását s kezdődő bajok előszelét kell tekintenünk

¹ Bericht über den XV. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie. 34. sk. I.

² V.ö. «Psyche» c. művének 1926-i kiadása 160. sk. lapjain közlött fejtegetésekkel.

az egyébiránt nem érthető hangulat-változásokban. Így érthetjük meg továbbá azt is, hogy valamely érzés akarata nélkül és önkénytelenül hatalmába keríti egész tudatunkat s abból minden más elemet kiszorít. Egy mindent előtűz örömben megfellegetünk más óhajatainkról, mindennapi nyomorúságunkról, gyakrabban kötelességeinkről stb. Itt az akaratnak közbeszólása legtöbb esetben semmit sem ér. Az érzés a maga tudatba nem jutó munkájával kiszorít tudatunkból mindent mást és az Én elé új célokat tűz, neki új utakat és módokat mutat.

Miután az érzés a maga rendszerező munkájával az emberi egység egész organikus rendszerét át meg átszővi, ezért van, hogy univerzalisztikus tevékenységével a lélek minden tevékenységét kíséri és azokba életet, színt, hangulatot visz egyfelől, de másfelől az ember egész egységének állapotát is a tudat világosságába emeli. Az érzésnek ezen kísérő tevékenysége kétségtelenül teleológikus jellegű: figyelmeztet arra, hogy az élet iramló munkája vajon akadálytalanul tör-e az egyetemes cél felé vagy pedig kénytelen akadályokkal megküzdeni. Cél felé is segít a maga munkája által, mert erőt emelő hangulatával a tudattalan mélyéről hoz fel és indít tevékenységre eladdig rejtett erőket, amelyek a lélek eredeti rendszerében csak alkalomra vártak, hogy aktuálisakká legyenek. Innen az elragadtatott lelkesülésben megnyilvánuló energiák legtöbbször meglepő és rendkívüli teljesítménye. Minden ilyen esetben új erők lépnek a lélek színpadára, hogy segítségül siessenek a megszorult egység organikus rendszerének. Hogy ezek az erők nem-tudatos kényszerűséggel működnek és közbejöttüknél az értelemnek vagy akaratnak semmi szerepe sincs, kétséget nem szenved. Ezek az erők valóban elemi erők, amelyek az emberi egység organikus rendszerének veszélyeztetése esetén a természeti erők ellenállhatatlan energiájával támadnak.

Még csak arra akarunk itt rámutatni, hogy az érzérendszernek milyen egzisztenciális szerepe van a gondolkodás terén is. E pontra SANDERnek a «Deutsche Gesellschaft für Psychologie» XV. kongresszusán tartott kiváló értekezése hívta fel a szerző figyelmét.¹ SANDER igen világosan mutat rá arra, hogy minden ismeret voltaképpen egy érzésszerű egész alapjából indul ki; amint WUNDT mondja: az érzés az ismeret pionírja. Az «Áhá»-élményben² valamely keresett összefüggés egyszerre, villámszerűen merül fel a tudatban s ez az «Áhá»-élmény minden bizonyos emócionális jellegű. Ahol Egészek, strukturák, rendszerek alakulnak ki, ott ez az érzés-rendszer nemcsak úgy tekintendő, mint kísérője az Egészet létesítő tevékenységnek, hanem, mint ennek a létesülésnek alapja is. SANDER utal SCHILLER egyik megjegyzésére, amelyben az jut kifejezésre, hogy az alkotás és teremtés munkája mindig valamely érzésszerűségből indul ki: a teremtés munkája a tudattalanból vezet a tudat felé. A kialakulás első fázisában minden és mindig érzésszerű s csak a későbbi fázisokban indul meg a tagosodás folyamata a tudatosan végzett munka alapján.

Hogy azután az egyének életében kialakuló érzület jelleme mennyiben függ össze az illető egyén fiziológiai alkatával pl. a szem fényrendszerével, - erre nézve JAENSCH kutatásai bizonyos támpontokat adnak, de az egész probléma csak a kezdet fázisaiban él. Végző és kétségtelenül biztos eredményeink alig vannak.

24. §. Az érző lélek. Indulatok és szenvedélyek.

Az indulatok és emóciók szorosan összefüggenek a lélek érzelmi magatartásával: nincs egyetlen emóció vagy indulat, még kevésbé szenvedély, amelynek legbensőbb csírája ne valamely érzés lenne. Amíg azonban az érzés inkább valamely passzív állapotot jelent, addig az indulat, amint azt a magyar szó oly pompásan fejezi ki, merőben a törekvés, a kifelé való irányulás jellemével bír. Ez a hirtelen való törekvés, «felpattanás» az a mozzanat, amely a megfontolást és az értelem munkáját lehetetlenné teszi. A hirtelen törekvés jellemvonása már azáltal is kifejezésre jut, hogy az affektusok és indulatok erőfoka sokszorosan felülmúlja az érzés erőfokát: az indulat mindig «kirobban» a lélekből és éppen ezért gyakran egyenesen veszélybe sodorja az emberi egység organikus rendszerét. Amíg az érzés a lelket veszélyeztetés esetén jószággal figyelmezteti, addig az indulat az Én-t egyszerre és váratlanul zavarja ki nyugalomból és kirobbanásával nemcsak a lélek egységét bontja meg s tevékenységeit akadályozza, hanem az ember

¹ V.ö. a már idézett «Bericht» 40. sk. lapjain közlött fejtegetésekkel.

² «Áhá»-élménnyel van dolgunk, amikor például egy titkos zár nyitját keressük s egyszerre felvillan előttünk a felnyitás lehetősége, amelyet rendszeren egy «Áhá»! felkiáltással jelzünk.

egész pszichofizikai életét veszélybe döntheti. Elég, ha a harag indulatára mutatunk rá. A harag valóban rossz tanácsadó.

Amiként a harag, úgy a többi indulatok is többé-kevésbé erőteljesen árulják el magukat a test külső és visszataszító elváltozásaiban. Ennek az elváltozásnak talán biológiai okai vannak: célszerű meglátni minden embertársunknak, sőt némely esetekben állattársunknak is, hogy miféle kirobbanás tartja fogva a lélek erőit s fenyegeti talán mindazokat, akik az indulatos felebarát környezetében vannak. A harag kitörésénél előálló fogcsikorgatás és öklök összeszorulása talán arra volt jó, hogy ijesztgetésével visszariasszon egy várható támadást, azaz célja az előzetes védekezés lehetett. Az irigység indulata is észrevehető elváltozást okoz az arc kifejezésében, amely elváltozást könnyű észrevenni s azzal szemben védekezni. Az irigység által okozott testi elváltozás egész bizonyosan szociális, tehát hasznossági célokat szolgált annak védelmében, aki az irigység tárgya volt.

Az indulatok alapjellemvonása az, hogy minden indulat egészen automatikusan keletkezik és automatikusan folyik is le az Én előzetes hozzájárulása nélkül. E téren akaratumnak semmi hatalma sincs. Hiába akarjuk például, hogy ne haragudjunk, ez a káros indulat előáll és lefolyik minden akaratumunk és tetszésünk ellenére. E tekintetben igen világos és tanulságos példát hoz fel JANET.¹ Ahhoz, hogy szerelmesek legyünk, nem elég, hogy akarjuk, hogy szerelmesek legyünk, mert ez az akarat pusztán önmagában soha szerelemhez nem vezet. Sőt éppen ellenkező eredményt érünk el, ha a szerelmet erőszakoljuk. E téren az elemzés és az állandó reflexió ellenkező eredményt szül: a kezdődő szerelmet jobban megölni nem lehet, mint úgy, ha a szerelem tárgyát vagy magát a szerelmet, mint indulatot és szenvedélyt elemzés és kritika tárgyává tesszük. Az elemzés és kritika éppen az ellenkező indulathoz vezet, t. i. a gyűlölethez. JANET különben ebben az összefüggésben még egy nevezetes tényre hívja fel figyelmünket. Az indulat és szenvedély akkor keríti főként hatalmába a lelket, ha az már bizonyos oldalról és bizonyos mértékben meg van támadva. Ha gyengélkedünk, ha szellemileg fáradtak és morálisan betegek vagyunk, vagy ha bármi okból szórakozottak, elfásultak, közönyösek lettünk, szóval: ha kedélyállapotunk nyomott és önállításunk gyenge, nyilvánvalóan kevés az erőnk arra is, hogy képeinket egybefogjuk, azok felett uralkodjunk. Így azután a leskelődő vagy kínálkozó indulat hamar úrrá lesz felettünk és szinte ellenállás nélkül kerítheti hatalmába az Én-t. Ilyenkor elegendő egy arc vagy taglejtés látása, egy olyan szó hallása, amely máskülönben közönyösen hagy s kész a harag vagy utálat, a szerelem vagy a gyűlölet stb. Sőt ilyen állapotban egy tárgy is fontossá válik előttünk, amellyel pedig azelőtt sohasem törődünk.

Azt a tényt, amely az indulatok magyarázata szempontjából középponti fontossággal bír, t. i. az indulatok és ösztönök között fennálló eltérhetetlen viszonyt már BÖHM KÁROLY világosan felismerte és nagy rendszerében kellőképpen fel is használta az indulatok megértésére.² Ezt az alapvető tényt talán így lehetne a legáltalában kifejezni. Az indulat és a szenvedély megindítója valamely ösztönünk megkötése és gátlása. A megtámadott ösztönön keresztül voltaképpen az egész emberi egység organikus rendszere ellen szól a támadás s éppen ezért ez a megtámadott egység a maga teljességében felel elemi erővel e támadásra a maga indulatai által. Az ösztön megtámadtatása az öntudat tudomására jutván, az öntudat azonnal az indulatok erejével, kirobbanásával, követelődésével felel és igyekszik a támadásnak elhárítására. Ahányféle ösztön, annyiféle indulat, amelynek mindenkinek célja az ösztön megtámadtatásának elhárítása. Az indulatok nagy biológiai hasznossága és célszerűsége ezen a ponton tetszik ki a legélesebben. Minden indulatnak célja voltaképpen az, hogy megmeneküljünk valamely olyan tárgytól vagy jelenségtől, amely valamely ösztönünket és ezen ösztönünk által egész önfenntartásunkat, organikus rendszerünket támadja meg. Innen a természeti ember indulatossága.

Az ösztön és az indulatok ezen szoros kapcsolata és az indulat biológiai célszerűsége derül ki abból is, hogy az indulatban maga a test teljes mértékben vesz részt s az indulat azt merőben «előnti». Az indulatban a megtámadott ember pszichofizikai egysége azonnal elemi erővel siet a maga védelmére, úgyhogy ezzel a hevességgel és intenzitással szemben az értelem megfontolása merőben tehetetlen. Itt egyetlen teendő, a megtámadott egység helyreállítása és megvédelmezése minden áron. A harag tehát lehet rossz tanácsadó, de a lélek hirtelen megtámadtatásában igen gyakran mégis ezt a tanácsot fogadja el, mert nincs elég ereje arra, hogy nyomban másként cselekedjék. Ezért követi a haragban való cselekedetet

¹ L'automatisme psychologique. 265. sk. I.

² Ember és világa. II. kötet 300. sk. I. (Megjelent elektronikus formában a Mikes International kiadásában 2004-ben: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html. A referált rész az elektronikus kiadásban a 127. sk. I. található. [Mikes International Szerk.]

éppen olyan gyorsan és erőteljesen a cselekedet megbánása, ami ismét nem egyéb, mint a lélek védekezése önmagával szemben.

Talán nem is kell hangsúlyoznom, hogy az indulatok és a szenvedélyek is éppen úgy rendszerezett Egészek, mint a lélek többi megnyilatkozásai. Az a körülmény, hogy az indulatok heves kirobbanások és a szenvedélyek már bizonyos irányú szokások, ennek a ténynek nem mond ellene. Azok az elemek, amelyek az indulat előállításához szükségesek, már ott vannak a lélek mélyében; a lélek organizált rendszerében adva vannak és azonnal rendszerre konstruáltatnak, mielőtt a kirobbanás megtörténik. Éppen ezért az indulatokban és a szenvedélyekben az érzés némely sajátossága s főként univerzalitása és mélysége még fokozottabb mértékben mutatkozik meg.

Természetes dolog, hogy az indulatokban és szenvedélyekben ez a két elem, t.i. a konatív és a kognitív, oly szorosan szövődik egybe, hogy szétválasztásuk csak a türelmes elemzés eredménye; különben a két elem egyszerre robban ki és újból konstituálja az egyén egész lelki kiállítását oly hirtelen és olyan erővel, hogy az indulattal eltelt személyiségnek azelőtt egy pillanattal még sejtelve sem volt ennek a kirobbanásnak még lehetőségéről sem. Ez a kirobbanás oka annak, hogy az indulatos ember nem képes semmiféle meggondolásra, sem a helyzetet, sem az eszközök pontos átgondolására, hanem legtöbbször vakon rohan az ösztönös cselekvés útján, amely út természetesen éppen ezért nem mindig vezet a kívánt célhoz. A szerelem által elvakított ember nem néz sem jobbra, sem balra, hanem elemi erővel tör az indulatban megadott ösztöni cél felé s igyekszik ösztönét minden eszköz igénybevételével kielégíteni. A nagy háborúban az éhség által elcsigázott katonák nem egyszer olyan vad erővel vetették magukat a végre kínálkozó eledelre, hogy szervezetük a hirtelen bedobott eledelt feldolgozni nem tudta s a türelmetlen katona falánkságának áldozata lett. A fájdalom által tüzelt indulat csak az élvezés ösztönének engedett, de elvakultságában nem látta azt a kárt, amelyet a korlátlanul és hevesen kielégített ösztön szükségképpen szenvedett ezen korlátlanúság és hevesség által.

Amikor tehát az indulat biológiai hasznát kiemeljük, és célszerűsége mellett törünk lándzsát, azt sem lenne szabad elfelednünk, hogy a korlátok közé nem vetett indulat éppen olyan káros lehet az egyén öfenntartása szempontjából, mint amilyen hasznos a korlátok közé vetett indulat. Az indulat féltelenségét a lélek türelmének és higgadságának kell megtörnie, különben félnünk kell, hogy lelkünk még nagyobb kárt szenved, mint amilyenről az illető indulat értesítette az egyén organikus rendszerét. Különös figyelemmel kell lennünk erre napjainkban, mikor a kor szükségletei és hiányai következtében az egyének valósággal az indulatok és szenvedélyek árában kénytelenek élni.

Ha már most azt kérdezzük, hogy melyek az indulatok és emóciók? - erre a kérdésre csak azt felelhetjük, hogy ahány az ösztön, annyi az indulat, illetve az indulatok árnyalatai. A dolog egészen világos, mert hiszen minden indulat és szenvedély az Én és az ösztön között szövődik s a maga kialakult rendszerével áthatja az egész pszichofizikai személyiséget. Nem szükség itt ezeket az indulatokat részletesen ismertetni; ismeretüket a mindennapi élet és a magunk tapasztalata, a magunk lelkiségére való figyelés bőven közvetíti. De jó tudnunk azt, hogy mivel az indulat az ösztön megakasztásából áll, indulataink túlnyomólag a fájdalom érzésére utalnak és nem az élvezet, hanem a fájdalom oldalán foglalnak helyet. Kevés azoknak az indulatoknak száma, amelyek egyenesen az élvezet érzésére utalnak: szeretet, ragaszkodás, vidámság, gúny, lenézés, gőg stb. A fájdalom oldalán pedig az ilyesféle indulatok foglalnak helyet: csodálkozás, alázatosság, félelem, bosszú, kíváncsiság, irigység, utálat, szegény, szomorúság, harag, türelmetlenség stb. Aki az indulatok tüzetes fejtegetésével szeretne foglalkozni, vegye elő BÖHM KÁROLY «Ember és világa» c. nagy művének második kötetét, amely az indulatokat mély elemzés és valóban filozófiai fejtegetések tárgyává teszi. BÖHM tanával rokon a MC DOUGALL tana, aki már többször említett nagyhatású munkájában az indulatok fejtegetése közben minduntalan reámutat az ösztönök és az indulatok között levő szoros viszonyra. Ez a szoros viszony már magábanvéve mutatja az indulatok és szenvedélyek nagy fontosságát az egész emberi egység fenntartása és kifejtése szempontjából. MC DOUGALL ezt a nagy szerepét az indulatoknak jól látja és kellő nyomatékkal ki is emeli. Fejtegetései az ember eszméjének ismerete szempontjából kitűnőek.

Többször beszéltünk már indulatokról és szenvedélyekről. Itt az «és» szócska egyfelől összekötést, másfelől azonban szétválasztást is jelent: a szenvedélyek az indulatokkal közelo konok, de az indulatoktól mégis különböznek. Látnunk kell hát a két lelki tevékenység között levő viszonyt. Munkánkat e ponton nagyon megkönnyítik KANT idevágó klasszikus vizsgálata, amelyek Antropológiájának megfelelő fejezeteiben olvashatók.

A szenvedély – úgymond KANT – a kedélynek kívánó tehetségéhez tartozó hangulata és az jellemzi az indulatokkal szemben, hogy időt enged magának a megfontolásra, bármily heves is legyen különben, s

célja felé a megfontolás útján halad. Az indulat úgy hat, mint a víz, amely áttöri gátját; a szenvedély, mint egy folyam, amely ágyában mind mélyebbre ássa magát. Az indulat úgy hat az egészségre, mint szélütés; a szenvedély, mint a tüdőbaj és sorvadás. Az indulat olyan, mint a mámor, amelyet az ember alvással mulaszt, jöllehet a fejfájás megmarad utána, a szenvedély ellenben olyan, mint valamely mérge által okozott betegség. Innen van, hogy ahol sok az indulat, ott kevés a szenvedély, mint például a franciáknál, akik a maguk élénkségében változékonyak, szemben az olaszokkal vagy spanyolokkal, akik szívósak a bosszúban és a szerelemben az örülségig mennek. Az indulat nyílt és becsületes; a szenvedély alattomos és rejtett. Ha az indulat úgy tekinthető, mint mámor, akkor a szenvedély örülség, amely egy képzet felett kotlik, amely mind mélyebbre fészkel magát. Aki szeret, az még bátran lehet a dolgokat meglátó; aki viszont beleszeretett valakibe, az a szeretett tárgy hibáival szemben szükségképpen vak; jöllehet a szeretett tárgy az esküvő után nyolc nappal ismét visszanyeri természetes arculatát. Vannak sokan, akik azt óhajtják, vajha tudnának haragudni; de egy ember sem szeretne szenvedélyes lenni. Kicsoda akarna láncokba verettetni, ha szabadon is maradhat? Ezért nem lehet csodálkoznunk azon, hogy KANT szerint minden szenvedély rossz és a gyakorlati, erkölcsi életnek rákfenéje. Az indulat ugyanis csak pillanatokra szakítja meg szabadságunkat és a magunk felett való uralmat, a szenvedély ellenben teljesen lemond a szabadságról és a szolgátságban találja élvezetét s kielégülését. Mivel pedig az ész sohasem hagy fel azzal, hogy szabadságra serkentse az embert, azért a szenvedélyes ember szerencsétlenül nyög láncai között, amelyektől szabadulni nem tud: mintegy összenőttek azok tagjaival.

Ha igazuk van a sztoikusoknak, mikor azt állítják, hogy a szenvedélyek a lélek betegségei, akkor azt is lehet állítanunk, hogy öröklött betegségek a szenvedélyek. Egy-egy szenvedély öröklődhetik nemzedékeken át, ami arra mutat, hogy fészük és gyökerük az emberi egység organizációjában van; talán innen ered nagy tartósságuk is. Habár másfelől a tapasztalat azt is mutatja, hogy bizonyos koroknak is megvannak a maguk szenvedélyei, például az általános kártyázási szenvedély, amely gyakran már egyenesen mániává lesz; a korlátlan szexuális mohóság; a szeszitalokkal való visszaélés. Ez azonban ismét csak a mellett bizonyít, hogy a szellemi tömörség meglazulása áll elő ezekben a korszakokban és teszi az embert bizonyos ösztöni túltengések rabjává. Ha meglazul az egyének szellemi tömörsége, meglazul a «közszellem» is és megtelnek a bridge-szalonok, kiürülnek a szellemes társalgás szalonjai. Így áll elő úgy az egyének, mint a közösségek életében a szenvedélyeknek az a kristályosodása, amelyről STENDHAL beszél a szerelemtől írott művében. Ez a kristályosodás abban áll, hogy a szenvedély – s nem csupán a szerelem – mindig arra tör, hogy minden gondolatot és minden cselekedetet a maga szolgálatába állítson: minden kép, minden érzés, minden cselekedet a szenvedély szolgálatába állítván, az emberi egység egész rendszere az egyetlen szenvedély által szerveztetik. A szenvedély ekként tartósan önti el az emberi egység egész rendszerét és kényszeríti azt a maga szolgálatára.

Tévednek tehát azok, akik azt vallják, hogy a szenvedély tevékenységében nyoma sincs az értelem szerepének. Ellenkezőleg áll a dolog. A szenvedély tevékenységében az értelemnek nagy szerepe van, csak hogy ez a szerep merőben szolgálja: az értelem úgy táncol, ahogyan a szenvedély füttyöl. A szenvedély tevékenysége minden tekintetben exkluzív lévén, az értelemnek sem lehet itt más teendője, mint az, hogy minden kritika és bölcselkedés nélkül szolgálja a szenvedély egészen egoisztikus, önző céljait. A szenvedély mindent a maga céljai szolgálatába állít, az értelem tevékenységeit is. De továbbá, nincs talán egyetlen tevékenysége a léleknek, amelyben a lelki elemeknek olyan sokfélesége venne részt, mint a szenvedélyben, amely egészen egoisztikus célokat tűz az emberi egység organikus rendszere elé. Az érzékiség és az értelem, a törekvések és az akarat, az érdek, és a hiányok, a szimpátia és a vonzódás stb. a szenvedélyek konstruált rendszerében mind megtalálhatók. És nem szabad megfélemednünk arról, hogy a szenvedélynek ez a sokféle elemből összeszőtt rendszere rendkívül tömör és erőteljes rendszer. A szenvedély a legenergiusabb, legnyersebb rendszerező, amely minden tekintet nélkül tör célja felé és éppen ezért tekintet nélkül rendszerez, nem véve figyelembe az értelem kritikáját és tanácsát.

Az ember filozófiai eszméjének ismerete szempontjából nem lesz felesleges felvetnünk a kérdést, hogy vajon igazán nincsenek nemes és hasznos szenvedélyek, hanem minden szenvedélyünk káros és ártalmas, amint ezt KANT tanította? Ha erre a kérdésre feleletet akarunk adni, akkor először jó tudnunk, hogy a szenvedély az egész pszichofizikai személyre kiterjedvén, annak kára, vagy haszna lenyűlik a testi szervezetbe és felnyúlik a szellem legmagasabb tevékenységeibe s ott is érezteti hatását. A maga hatásaiban tehát nagy kiterjedésű szenvedély általában véve valóban káros hatással van az egész emberi egység organikus rendszerére, mert hiszen éppen az értelem működését köti meg és annak kritikáját, tanácsadását, szabályozását teszi lehetetlenné. Ebből természetesen következik, hogy a szenvedély az érzékiség befolyásának enged szinte korlátlanul teret és azokat az értékeket valószínűleg meg és azok által az értékek által vezettetik, amelyek mint az érzékiség buja talajában gyökereznek. Kárunk tehát úgy a testi szervezet, mint az egész emberi egység organikus rendszer szempontjából tagadhatatlan.

Honnan van hát mégis, hogy olyan gyakran beszélünk nemes szenvedélyekről, mint amilyenek például a könyvgyűjtés, a bélyeggyűjtés, az éremgyűjtés stb.? Ez csak úgy lehetséges, hogy mi itt a szenvedély szó alatt nyilván más valamit értünk. Értjük pedig az emberi egységnek egy nemesebb irányban való állandó meghatározottságát. A hangsúly az «állandó» meghatározottságon van. Az úgynevezett nemesebb szenvedélyek a valódi és a lélektani értelemben vett szenvedélyekkel csak az «állandó»-ság vonásában egyeznek meg, azonkívül, hogy a nemes szenvedélyek is épp úgy «meghatározottságok», mint a valódi értelemben vett szenvedélyek. Bizonyos azonban, hogy a nemes szenvedélyek is károsakká válhatnak, mihamar levetik magukról az értelem józan korlátait, és minden áron a maguk kielégítésére törnek. Ebben az esetben a «nemes» szenvedély egyenesen mániává lesz, amint ezt például a könyvszerzés, a bélyegszerzés stb. mániája mutatja.

Ha az, amit a szenvedélyek természetére itt megállapítottunk, igaz, akkor be kell látnunk, hogy a szenvedélyek valamely személyiség jellemének természetére és kialakulására döntő fontossággal bírnak. Innen érthető az a buzgóság, amellyel a régi, különösen francia moralisták (például MONTAIGNE, CHARRON, DE LA ROCHEFOUCAULD stb.) a szenvedélyek természetrajzával foglalkoztak.

25. §. A szerető Lélek.

A szeretet mindent átható érzését egészen különleges hely illeti meg egy olyan munkában, amely az ember filozófiai eszméjét akarja megérteni és megmagyarázni. Leghatalmasabb – szinte mindenható – érzés a szeretet, amely a maga végtelen összetettségében át meg áthatja az emberi egység egész organikus rendszerét és maga is a legenergikusabb rendszerező tényező az ember lelki és szellemi életében.

A legtöbb pszichológus, ha külön cikkelyben tárgyalja a szeretet érzését, hajlandó annak gyökereit a nemi ösztönben keresni és azt a tételt felállítani, hogy a szeretet lélektanáról nem lehet beszélni a nélkül, hogy a szexuális ösztönnel közelebbről meg ne ismerkednénk. A téma ezen beállítása azonban téves. A szexuális ösztön a maga egoisztikus és mégis egyetemes jellegénél fogva már azért sem tekinthető a szeretet végső gyökerének, mert elemi erejével ellenállhatatlanul űzi a hímet a nőstény felé s a kettőnek lelkében egymás iránt főként vágyakozást szül, amely vágyakozás csak akkor csillapul le, ha kielégítést nyert az ösztön kielégítésében. Ez a kielégedés és a kielégedés után való vágy oly kevésbé vezet eo ipso szeretetre, hogy a montis religiosa kielégítettetés után, sőt kielégítettetés közben, egyenesen felfalja a mohó gavallért. Amit szerelemnek nevezünk az már a megneemesített, és pedig a «szeretet» által megneemesített nemi vágyódás; nemi vágyódás az erkölcsi fejlettség fokán. Nem szabad tagadnunk, hogy a nemi ösztön kielégítése nem csak az állatok világában nem jár szükségképpen szeretettel (a nőstény pók felfalja az őt megtermékenyítő hímállatot!), hanem végbe mehet az embereknél is úgy – s gyakran végbe is megy – hogy az egész aktushoz és annak előzményeihez a szeretetnek semmi köze sincs.

Nem szabad a szeretetet az indulatok és a szenvedélyek közé sem számítanunk. Nem indulat a szerelem, mert nyoma sincs benne az indulatot jellemző gyors kirobbanásnak és az éppen ilyen gyors elmúlásnak. A szeretet nem tartozik a szenvedélyek közé sem, mert a szelíd nyugaltság és békés magatartás jellemzi, szemben a szenvedély türelmetlenségével és könyörtelen kényszerével.

Az a szelíd nyugalom és békés magatartás, amely a szeretet jellemző állapota, mutatja, hogy ennek az érzésnek gyökerei is a tudattalan talajába nyúlnak alá. A szeretetet nem lehet akarni; a szeretetet nem lehet tanulni; a szeretetet nem lehet kényszeríteni; a szeretetet nem lehet csalfa eszközökkel életre hívni. A szeretet akarva-akaratlanul, teljes szabadsággal és mégis visszautasíthatatlan kényszerűséggel emelkedik ki a tudattalan termékeny talajából és hatja át egész tudatos életét a léleknek és a szellemnek. A maga önfenntartását akadálytalanul kifejtő, a maga tudatának egységét megőrző lélek szerető lélek, mert megelégedett és kielégedett lélek. A szeretet a tudat kielégítését kísérő lelki állapot, amely az Én-Egészre terjeszti ki a maga éltető és termékeny sugarait. Az ösztöneit elnyugtató Én kielégülést szerezvén, a szeretet érzése önti el őt. Az ösztönök legkisebb zavartatása ellenben megzavarja a tudat nyugodt élvezését is, s a szeretet békessége is eltűnik a lélekből. Nem lehet titkolnunk, hogy ez a megelégedett és nyugodt Én elsősorban éppen önmagát szereti, mert hiszen ebben a nyugodtságban és békességben önmagát érzi és élvez.

De a szeretet sajátos jellemvonása az, hogy önmagát pazarolja. Az Én ezt az önmaga iránt való szeretetet szétszórja egész környezetére és mindarra, ami vele kapcsolatban van. Nincs a léleknek egyetlen aktusa, amely oly hatalmas és egyetemes lenne, mint a szeretet. Az Én szeretete áthatja a lelket, az egész

pszichofizikai személyiséget, áthatja mindazt, amit értékesnek és becsesnek tart, vidám hangulatában áthatja az egész természetet s a végtelenséget is a maga napjával, és csillagaival ragyogja be. Magához öleli a tárgyakat mind és lelkét kiárasztja az egész emberiségre. Már e tekintetben is felette áll az irigységnek és gyűlöletnek, amely – szerencsére – a tárgyaknak és személyeknek csak igen kicsiny területét képes megmérgezni szennyes hullámaival. Mi fogható szépség, jóság, élettéljeség, mindent előntő nyugalom dolgában ahhoz az édesanyához, aki alvó gyermeke felé hajolva végtelen szeretetét és ebben a szeretetben előmlő boldogságát csak abban a végtelenül finom mosolyban tudja kifejezni, amely előnti arcát és misztikus fénybe burkolja egész alakját! Ez a mosoly, mint a szeretet, valóban az eget köti össze a földdel s ezen a szereteten kívül az eget a földdel semmi sem képes összekötni.

A szeretetnek ebben a csendes nyugalomban és békéjében rejlik a szeretet teremtő ereje. Teremteni csak a szerető lélek tud. A gyűlölség, az irigység, a káröröm, a bosszú, a féltékenység csak rombolni képes. Amiként a szeretet teremtő ereje kiáramlik az emberi egység organikus rendszerére, akként áramlik ki a szenvedélyek káros befolyása az emberi egység egész organikus rendszerére is. Ezt a teremtő erőt a szeretet is, mint minden érzés, a tudattalan méhéből hozza magával s onnan hozza az élénkséget, örömet, közvetlenséget, nyugalmat is, amelyek láttán más egyének lelke is átalakul, ha nemes érzésekre hajlik. Innen a szeretet nagy szociális fontossága. Egyetlen ember lelkéből kiáramló szeretet ereje új közösséget képes létrehozni és azokat új élettel táplálni, új lélekkel megajándékozni.

Mi azonban ezt a szétáradó szeretet csak tapasztaljuk, de nem tudjuk megmondani, hogyan keletkezett bennünk és másokban. Igaza van CARUSnak: Úgy vagyunk a szeretettel is, mint a tudattal. Fel tudjuk kutatni azokat a feltételeket, amelyek mellett a tudat létrejön ; de a tudat maga mint egy csoda áll elő. Ilyen csoda a szeretet is: feltételeit meg tudjuk ismerni, de fellépése és eredete misztikus s megmagyarázhatatlan.¹ Innen van a szeretet elemi ereje és azon sajátos jellemvonása, hogy felmerülését minden ember megrettenő csodálkozással fogadja, mint valami olyant, ami neki felsőbb hatalmak által adatott meg nem érdemelt ajándékul: az a szeretet is, amely az ő lelkéből fakadt, hogy megtermékenyítse saját lelkét, és az a szeretet is, amelyet az az ő lelkében fakadt szeretet a mások lelkében segít életrekelni.

A szeretet lélektanával részletesen foglalkozó pszichológusok ki tudják részletesen is fejteni azt a tényt, hogy a szeretet a különböző életkorokban különböző belső alkatot mutat, ami egészen világos, mert hiszen a szeretet szigorúan a tudat tevékenységéhez van kötve és a tudat maga is különböző arculatot mutat a különböző életkorok szerint. Erre tehát kitérni nem akarunk, csak arra szeretnénk rámutatni, hogy ennek a ténynek megfelelően más lesz az a rendszerező munka is, amelyet a szeretet a különböző életkorokban az emberi egység organizált rendszerében végez. Másszóval: más rendszerező erővel bír a szeretet a gyermek-, más erővel az ifjú-, más erővel a férfiúi korban. Ebből már most az következik, hogy más és más alkatú a szeretet, más és más alkatú a rendszer is, amelyet a szeretet teremt. De ugyanaz marad mindig a szeretet lényege: boldog elmerülés a maga tárgyaiba és személyeibe, hogy ezáltal új erőkre tegyen szert a lélek és új tevékenységekre serkentsen más lelkeket. Ez a teremtő, építő erő, amely a saját organikus rendszerünkön túl más egyének organikus rendszerére is áttérjed és azokat jótékony segítségben részesíti, a szeretetet minden más lelki-szellemi aktus fölé emeli. Ez a teremtő és építő erő oly mélyen gyökerezik a szeretet lényegében, hogy szeretet nélkül igazi termelés a szellemi és szociális élet egyetlen mezején sem lehetséges. Ahol az úgy iránt való szeretet hiányzik, ott lehetnek kitűnő bürokraták, adminisztrátorok, akik kitaposott úton ügyesen haladnak s ügyesen haladnak a maguk önző érdekeik útján is. Ezen az úton járva sokan csúfolják meg az ember filozófiai eszméjét s foglalják el az igazi teremtők és építők elől a helyet.

Az emberi egység egész organikus rendszere érdekében tehát kívánnunk kell a szeretetet, azt, hogy a szeretetnek kell lennie. Kell lennie annak a szeretetnek, amely a magam erőinek nyugodt élvezésével nem elégedik meg, hanem ezeket az erőket önként és szabadon ajánlja fel mások erőinek s ezáltal az egész emberiségnek szolgálatára. Kell lennie a szeretetnek, mert az felnyúlik a szellem legmagasabb ormaiig és ott is teremt a maga egyetemes, éltető hatalmával. A szeretet tehát nemcsak tény, hanem követelmény is, amelyet be kell töltenie mindenkinek a saját és az emberiség kifejlésének érdekében. Ez a követelt és parancsolt szeretet az egyetlen igazi szervező erő, amely a tudattalan mélyéből törve fel és az öntudat fényességébe kerülve, megalkotja az emberiség nagy organikus rendszerét, amely most már a szellem értékeinek szolgálatára kötelezi el magát. Ez az a szeretet, amelyről Jézus prédikált a hullámzó tó partján és a virágoktól hímes mezőkön a szomszéd lelkeknek; ez az a szeretet, amelyről Pál apostol írta meg örökéletű

¹ I.m. 177. l.

himnuszát a korinthusi gyülekezethez intézett első levelében, ahol elragadtatott nyelven szólva a szeretetet a hit és remény fölé emeli. Így és ezért lőn a szeretet az egész emberiség egyetemes és legfőbb parancsa.

26. §.A törekvő és akaró lélek.

Amikor a törekvő és az akaró lélek természetével akarunk tisztába jönni s látni akarjuk annak fontosságát az emberi egység organikus rendszere szempontjából, mindig gondolnunk kell arra, hogy az emberi lélek egy kifelé vagy befelé való irányultság lévén, ez az irányultság állandó törekvés csíráját rejtí magában. Ha DESCARTES azt mondta, hogy a lélek mindig gondolkodik, akkor bátran állíthatjuk azt is, hogy a lélek mindig törekedik valamire, ami nem ő. Azt is mondhatjuk, hogy az emberi egység maga nem is egyéb, mint ilyen irányuló törekvések organizált rejlő rendszere.

Mikor azonban azt állítjuk, hogy minden lelki kiállásban már ott van bizonyos irányultság és ebben az irányultságban bizonyos törekvés, távolról sem akarjuk azt mondani, hogy ez az irányultság és törekvés már maga az akarat. Az akarat kétségkívül törekvés; de a törekvés még nem akarat. CLAPERÉDE nagyon élesen figyelte meg és helyesen emelte ki, hogy valamely intencionális tevékenység még távolról sem akarat. Akarat csak ott van, ahol motivumok és indítékok kelnek harcra egymással, hogy magukat minden áron érvényesítsék. Puszta irányultság még nem akarat; szükség van itt az ítélet közbejöttére is, hogy döntsünk az egyes motivumok felett. Ahol az ítéletnek ez a szerepe hiányzik, ott legfennebb az «akarat» emberről lehet szó, akit közelebből éppen az jellemez, hogy nincs akarata, mert nála egy benyomás vagy szeszély betegesen erőszakolja a cselekvést mindenáron. Ezért van már magának az «akarat» szónak is rossz csengése. Az akarat ember szenvedélyes ember, aki egyebet nem lát csak a maga kiválasztott tárgyát és annak elérésére tör minden eszközzel.

Mielőtt azonban az akarat elemzésében tovább haladnánk, itt is egy immár meggyökeresedett előítéletet kell eloszlatnunk. A közember, de némely pszichológus is az akaratot úgy fogja fel, mint valami különálló és szubsztanciális képességet, amely a maga misztikus hatalmával azonnal jelentkezik, mihelyt valami cselekedetet kell végrehajtani. Ilyképpen az akarat titokzatos entitássá lett, amelyet hol szabadnak, hol kötöttnek nevezünk világfelfogásunk és erkölcsi álláspontunk szerint. Az akarat azonban elveszíti titokzatos jellemét, mihelyt lélektani alkata szerint vizsgáljuk és magunk elé idézzük azokat a lépéseket, amelyekben az úgynevezett akarat halad a maga célja megvalósítása felé. Mert ha igaz az, amit fennebb mondtunk, hogy t.i. akarat csak ott van, ahol vágyak és motívumok küzdenek egymás ellen, akkor világos, hogy az akarat semmiképpen sem egyszerű történés, hanem nagyon összetett és finoman strukturált folyamat.

Maradjunk meg egyelőre ennél a tételnél: az akarat nagyon összetett és finoman strukturált folyamat. Ebben a strukturáltságban kétségen kívül rendszer nyer megvalósulást: ahol alkat és struktúra van, ott van rendszer is, mert hiszen a rendszerben is az Egész által vannak a részek és általa nyernek jelentést, jóllehet másfelől az Egész is csak a részek által áll fenn és nyer jelentést. Az akarás folyamatában tehát egy organikus rendszer alakul ki s minden cselekedet ilyen organikus rendszer gyümölcse. Hogy ez a rendszer azután a lélek nagy rendszerének válik részévé azáltal, hogy ezt a rendszert módosítja, gazdagítja, bővíti, kifejti, - ez a dolog természetéből következik. A lelki tevékenységek jelleméből pedig az következik, hogy ennek az akarat rendszernek konstruálása a lélek mélyében történik s szemeink elől rejtve van. A «vak» akarat is lelki rendeződésnek eredménye, csakhogy ez a rendeződés tudatunk világosságába nem jut.

Ha az alkatiság és a strukturáltság által az akarat kimerítően lenne jellemezve, akkor azt kellene mondanunk minden habozás nélkül, hogy az állatok is bírnak akarattal, mert hiszen a célszerűségi alkatot nem lehet megtagadnunk a felsőbbrendű állatoktól sem. Hol lehetne világosabban látni a célszerűségi alkatot, mint a pók hálósövésénél, amely a maga célszerűségével bámulatosan tud alkalmazkodni a szituációhoz, amikor fonalait az ágak, gallyak, sőt levelek helyzete szerint szövi? Sőt ha igazuk van azoknak a természettudósoknak, akik az alkatot a szervesen világban is megtalálják, akkor nem lehetne-e SCHOPENHAUERrel azt állítanunk, hogy az akarat vak megnyilvánulása már ott van a szervesen világban is? Ha a célszerűség már magábanvéve jellemezné az akaratot, akkor az ösztönös cselekedeteket is az akarat művének kellene tartanunk, mert az ösztönök célszerűsége a bámulat méltó tárgya.

A célszerű alakíttottság azonban az akarat lényegét még nem meríti ki. E ponton közelebből kell megtekintenünk az akarat rendszer belső alkatát. Fennebb azt mondtuk, hogy akarat csak ott keletkezik,

ahol vágyak és motívumok kelnek egymással versenyre és küzdenek a megvalósulásért. A lélek lényegét érteni azonban félre az, aki azt hinné, hogy a motívumok harca vad és gépies tülekedés csupán, s e tülekedést a lélek tétlenül nézi végig, ő maga nem is lévén egyéb, mint e vad tülekedésnek közönyös színtere. A lélekben ilyen nyers tülekedés nincs. A lélek sohasem lehet csak tűrő fél, amely tétlenül nézi, hogy mi megy végbe benne. A lélek, azaz az Én vagy az öntudat parancsol és irányt szab; a maga rendszerező és konstituáló munkáját ő maga végzi s nem bízva másra; benne vad erők nem vívnak mechanikus harcot, hanem minden ami történik, célok szolgálatában áll és az Én-hez igazodik. A vágyak és motívumok között lezajló harcban is ő parancsol. Az öntudatos Én választja ki azt a motívumot, amely szerint a cselekedet végbemegy és ő maga foglal állást azon vágy mellett, amelynek teljesülését fenntartása érdekében fontosnak tartja, illetve utasítja vissza azokat a vágyakat és motívumokat, amelyek az ő nyugalomát veszélyeztetik. Ez a választás az akarat lényege.

A választás, amelynek eredménye az elhatározás, merőben öntudatos mívelet, mert hiszen ítélet az. Ebből következik, hogy minden akarat tevékenység lényege szerint öntudatos mívelet. Az öntudat tehát az a pont, amelytől az akarat a maga eredetében és meglétében függ. Világosabbá válik ez a tény, hogyha visszatekintünk az ösztönök természetére. Az ösztönök kielégedése nemtudatos kényszerűséggel történik s kielégedésük, tevékenységük sikere esetén, nyomunköveti magát a tevékenységet. Az ösztönben ekként az élő lény önfenntartása nyilatkozik meg: az élő szervezet a neki rendelkezésre álló minden erővel, a maga meghatározottságában, ösztöneinek segítségével tör az önfenntartásra, hogy ezáltal a maga eddig rejtett belsejét a külvilágba terjessze ki s ily módon – ha a legszerűsebb mértékben is – a külvilágot befolyásolja, sőt alakítsa. Ebből következik, hogy az ösztön tevékenysége a tudattalanban veszi kezdetét, természetesen a tudat minden hozzájárulása nélkül, hogy azután a tevékenység terére lépett ösztönhöz hozzájáruljon a tevékenység tudata. Az öntudat szabályozó szerepét itt tehát hiába keressük. Nincs itt sehol tévovázás, halasztás, fontolgatás; nincs itt választás a felmerülő motívumok között; nincs tusakodása vágyaknak: a tudattalan mélyéből elemi erővel tör elő az ösztöniség és siet célja felé ennek a célnak tudata nélkül. Effajta tevékenységekben tehát hiába is keressük az akaratnak legcsekélyebb nyomát.

Amíg a maga szabadságát kiharcoló Én vagy öntudat a fejlődés folyamán nem jelentkezik, addig nem is lehet szó választásról, öntudatos elhatározásról s következőképpen nem lehet szó akaratról sem. Addig az ösztöniség akadálytalanul érvényesíti nyers és életfenntartó szerepét az élet minden területén. A lelki fejlődésnek és az akarat felé való haladásnak már igen magas fokát jelenti az az állapot, amelyben a vágyakozás a bizonytalan homályból a tudat világosságára jut és leköti az Én szabad erejét, kimozdítván azt csendes nyugalomból. A vágyakozás ködös méhéből születik meg az akarat, ha elég erős az Én és elég tömör annak rendszere. Az ösztönben nincs vágy; az ösztönben nem-tudatos kényszerűséggel hajtatik az élő szervezet, hogy tegye meg mindazokat a lépéseket, amelyek az önkifejlés és az önfenntartás érdekében feltétlenül szükségesek. Vágy csak akkor áll elő, ha maga az ösztönök vad tűzéből kiemelkedő Én is valami hiányt érez s ez a hiány tudatos tevékenységre készíteti. Minél nagyobb a hiány, annál erősebb és biztosabb a vágy; ha a hiány csekély s nem is határozott, akkor csekély lesz a vágy is és egészen ködös, szétfolyó, homályos. A hiány pedig azonnal előáll, mihelyt az Én önfenntartása valamely irányban veszélyeztetve van s a szervezet belső egyensúlya megbomlott. A tudatos Én erre a hiányra azáltal hat vissza, hogy az egyensúly helyreállítását óhajtja a kényszerűen előállott vágyban. Ahol tehát a hiány tudatossá válik, ott megszületik a vágy is, újabb figyelmeztető jelül arra, hogy az emberi egység organikus rendszere körül valami baj van. A hiány előállhat hát – és elő is áll – nemtudatosan, de az Én-re nyilván csak akkor lesz igazán hiánnyá, hogyha előtte megjelenik, azaz ha tudatossá válik.

A tudatossá lett hiány szüli a vágyat. A vágyban azután megjelenik annak a tárgynak képe is, amely alkalmas a hiánynak megszüntetésére s ezáltal a felbomlott egyensúly helyreállítására. A vágyban ezek szerint mindig az Én vágyakozik: a vágyban a hiány által megkötött Én sóvárog e kötöttségből való megszabadulására s e célból állítja maga elé a hiány megszüntetésére alkalmas tárgy képét. Vagy helyesebben: az Én a vágyban tudomására jut annak a tárgynak, amely által a hiányt megszüntetni lehet. Ezért a vágy mindig a feszültségnek bizonyos állapota, amely feszültségben az Én kötöttsége jut tudomásunkra. Megvan a hiány tudata; megvan a pótlókép is – így nevezzük a hiány pótlására alkalmas tárgy képét – de az Én még nem szerezte meg a hiány pótlására alkalmas tárgyat, azaz az akarat tevékenység még nem indult meg. A vágy éppen ezért gyakran heves, sürgető, égető, sőt – főként káros szenvedélyek esetén – emésztő. A feszültség állapota pedig addig tart, amíg a hiány pótlása meg nem történt és a vágy «ki nem aludt». A feszültség ezen állapotával együttjár, hogy a vágy nem mindig élvezetes, jöllehet a jövő kielégülés képe lebeg benne, hanem gyakran nagyon fájdalmas, mert kifejezésre juttatja az Én kötöttségét is. Minél kötöttebb az Én, annál fájdalmasabb, hevesebb, égetőbb a vágy. Élvezetes lesz azonban a vágy, ha felbukkan benne a leendő kielégülés képe, de fájdalmas lesz, sőt túlnyomó lesz benne a fájdalom, ha látjuk, hogy a hiány kielégítése még messze van, vagy ha éppen azt látjuk, hogy a jelenlevő

körülmények között lehetetlen. Az ilyen reménytelen és fájdalmas vágyból születik meg a kétségbeesés, amely az Én nagy veszélyeztetésére figyelmeztet, sőt figyelmeztet arra is, hogy maga az Én rendszere van bomladozóban. A kétségbeesés gyenge Én-ek menekülése.

A vágyban az Én kötöttsége mint feszültség jelentkezik. Ezt a feszültséget még fokozza az, hogy a vágyban a jelen állapot kellemetlen érzése szövődik össze a kielégedés előrevetett képének kellemességével. Ez a kettős és bonyolult feszültség megszüntetésére tör. Miután pedig a feszültség akkor áll be, amikor a pótlókép megvalósul, a törekvés mindig a pótlókép megvalósítására irányul s az Én a vágy állapotában nem is törekszik másra, mint arra, hogy ez a megvalósulás végbe menjen.

A vágy ezek szerint a tudatos akarat csírája. Távolról sem mondhatjuk tehát azt, hogy a vágy már maga az akarat. A vágy – amint ezt BÖHM KÁROLY nagyon finoman figyelte meg – pusztán egy lebegő állapot, amelyben a szabad Én a maga hiánya és annak pótléka felett áll.¹ Akarat csak akkor fog előállni, ha ez a lebegő állapot megszűnik, miután az Én a pótlókép irányában megkezdí azon mozdulatok végrehajtását, amelyek a hiány megszüntetésére, a pótlókép megvalósítására szükségesek. A hiány által megkötött Én a maga szabadságának visszaszerzése érdekében arra határozza el magát, hogy a pótlóképet elfogadja, azt megvalósítja s egész rendszerét ennek a megvalósításnak szolgálatába állítja. Az elhatározásban az Én egy ítéletet alkot s az akarat voltaképpen ennek az ítéletnek végrehajtása. Az Én az ítéletben állást foglalt, azaz határozott s most már csak arról lehet szó, hogy az ítéletet valóra kell váltani. Az akarat maga tehát semmiképpen sem járul hozzá az ítélet hozatalához, - ezt mindenki világosan látja, ha képes az akarat folyamatát kellőképpen elemezni. Az öntudatos Én ítél s az akarat ezt az ítéletet végrehajtja. Az akarat gyengesége vagy erőssége ezen a ponton lesz nyilvánvalóvá, mert az akarat itt lesz akarattá. Hiába hozok ítéletet és határozok, ha nincs elég erős akaratom annak végrehajtására. Az Oblomowok pompásan tudnak ítélni és estve lefekvés előtt szép elhatározásokra jutnak; reggel azonban már nincs elég akaratuk ezen határozatok végrehajtására.

A végrehajtásban valósul meg az akarat. A végrehajtó akaratban az egyén egész személyisége ölt testet, az Én lényeges jellemvonásai lesznek láthatóvá s a sikerült végrehajtás nyomán fakadó csendes nyugalomban az Én a maga erejét érzi és élvezzi. Ez az érzés az egész emberi egység organikus rendszerére kihat és azt erővel, energiával látja el, erősíti és energiáit felfokozván. És megfordítva: a végrehajtás nyomán jelentkező nyomottság és a nyugtalanság érzése arra hívja fel a figyelmet, hogy az emberi egység egész rendszere veszélyben van.

Ha az eddig elmondottakra visszatekintünk, azt mondhatjuk, hogy minden akaratí folyamat három részre tagolható: 1. vágyak és motívumok küzdése egymás ellen; 2. az öntudatos Én választása ezen motívumok között s ezen választás megnyilatkozása az elhatározásban; 3. azok a motorikus mozdulatok, amelyekben az akarat lesz láthatóvá és a cselekedet meg végbe. E három mozzanatból szövődik egybe az akarat végtelenül összetett és finom szövete, amelyen a személyiség képe tűnik elénk és lesz láthatóvá a külső világban. Elöttünk a cselekvő ember az egész ember, mert a személyiség minden vonása itt jelenik meg előttünk szemmel láthatólag. A sunyi emberek azért kerülík a cselekvést ösztönszerűleg s ezért fecsegnek szüntelenül azok, akiknek nincs erejük arra, hogy teljes személyiségek tudjanak lenni az elhatározott dolgok energikus végrehajtásában. A szájhős jelleme és személyisége szája által nyer kifejezést. Ezek ugrándozó és rikácsoló hősök, akiknek minél nagyobb torkuk ágyúja, annál gyávábbak az ágyúk torka előtt.

Hogy az akaratnak ez a finom és összetett szövete sokszor felbonthatatlan, világosan fogja látni mindenki, aki a lelki élet magyarázatát megkísérli és akinek adott esetben a gyakorlati élet végtelen mezején kell a szövet felbonthatatlan szálait elemeznie, amint ez a gyakorlati élet mezején forgolódo emberek munkájánál elengedhetetlen. Orvosok, bírák, lelkészek, nevelők, stb. sokat tudnának erről beszélni, ha egyszer munkájuk természetét és érdemeit maguk előtt tudatossá tennék. Ez a finom és rendkívül bonyolult szövet talán sehol sem mutatkozik meg előttünk olyan tisztán és gazdagon, mint a drámai költészet klaszikus alkotásaiban. A görög tragikusok és SHAKESPEARE drámáiban az ember egész személyisége lép elénk és fejlik ki előttünk a színpadon úgy, hogy ezt a fejlődést szinte ujjainkkal tapintani tudjuk.

Ami az akarat folyamatának első tagját a motívumokat illeti, ezeknek vizsgálata mind nagyobb és nagyobb teret foglal el a modern lélektanban. A motívumok azok az akaratí elemek, amelyekre az öntudatos Én választása vonatkozik s ezen ítélezés által a saját magatartását szabályozza akként, hogy bizonyos vágyait és tendenciáit, amelyek nem foglaltak helyet benne minden nevezetes erő nélkül, feláldozza olyan

¹ Ember és világa. II. kötet 360. oldal. (Az elektronikus kiadásban a 152. oldal. [Mikes International Szerk.])

tendenciák és motívumok kedvéért, amelyek neki érték dolgában többet jelentenek. Többet jelentenek neki érték dolgában legalább is abban a pillanatban, amelyben a motívumok között választott és ezen választás alapján magát elhatározta. Nyilvánvaló, hogy ez a választás és elhatározás az öntudatos Én egész rendszerét a legmélyebben és legerőteljesebben érinti s nekünk jó ezekkel a motívumokkal, illetve ezeknek szerepével, természetével tisztában lennünk. A választó és magát elhatározó Én-ben az Én leglényege kerül világosságra s mi ezért tisztán látjuk már azt a lelket, amely ebben az Én-ben mindenkor működik: a választásban az Én önmagát tárja fel előttünk s GOETHE-nek minden alapja meg volt arra, hogy a cselekedetet az érzület szimbolumának nevezze.

Így állván a dolgok, az ember filozófiai eszméjének ismerete, tehát a filozófiai antropológia szempontjából igen nagy fontossággal bír a motívumok természetének, különböző fajtáinak ismerete, mert hiszen a motívumok mélyen belevágnak az emberi egység organikus rendszerének kialakulásába és fejlődésébe. A modern lélektanban mindenekelőtt az lesz mind nagyobb mértékben világos, hogy a motívumok vad, nyers és mechanisztikus túlekedéséről beszélni nem lehet. Ha így állna a dolog, akkor a motívumok fontosságánál fogva az ember élete nem lenne egyéb, mint bőszerű erők küzdelmének vigasztalan helye. Minél inkább tisztába jövünk az öntudat kozmikus fontosságával, annál világosabb lesz, hogy az akarat, azaz az öntudatos állásfoglalás, elhatározás tényében nem nyers erők, hanem értékelések és értékek jutnak szóhoz, miért is szabad akaratnak csak azt az akaratot mondhatjuk, amely a legmagasabb értékek irányában tevékeny.

Minél világosabb lesz előttünk az öntudatos Én-nek ez a döntő befolyása, annál szilárdabb és határozottabb lesz az a szempont is, amelyből a motívumokat vizsgálunk kell. Az öntudatos Én, amikor ennek vagy annak a hiányának ezen vagy azon az úton való pótlására határozza el magát, egyúttal maga felett is ítéletet mond: elítéli és csekélyebb értékűnek jelenti ki azokat az indokokat, amelyeket elvet, és értéket, a saját értékét adja annak a motívumnak, amelyet elfogad. Hogy melyik motívumnak milyen ereje van, ez éppen attól függ, hogy milyen erőt tulajdonít neki az öntudatos Én, amely a motívumok elvetése vagy elfogadása felett dönt. Magyarázatra sem szorul, hogy az Én annak a motívumnak tulajdonít és ad erőt a maga erejéből, amelyet a maga szempontjából s a maga önfentartására nézve értékesnek tart.

Felmerül azonban az a kérdés, hogy vajon csak azoknak a motívumoknak van-e ereje, amelyek a tudat színe előtt megjelentek vagy pedig hathatnak olyan motívumok is, amelyek nem-tudatosak? E kérdésben – úgy látszik – N. ACH-nak kell igazat adnunk, aki a motívumok két csoportját különbözteti meg: a szűkebb és a tágabb értelemben vett motívumok csoportját.¹ A motiváció területéhez tartoznak tehát a tágabb értelemben vett motívumok, azaz a tudattalan motívumok is. Sőt a tudattalan motívumok szerepe azért nevezetes, mert ezen motívumok ismeretének birtokában pontosan meg tudnók állapítani az illető személyiség jellemét és egész belső alkatát. Magunk részéről ACH megállapításához hozzá kell tennünk azt is, hogy épp a tudattalan motívumoknak tulajdoníthatjuk azt a tényt, hogy gyakran maguk a cselekvő személyek sem tudnak maguknak számot adni elhatározásukról s még kevésbé azok, akik a cselekedeteket megítélve a cselekvő személyiségek jellemére akarnak azokból következtetni. A cselekedet valóban olyan szimbolum, amely sokszor teljesen homályban hagy a cselekvő egyén jelleme tekintetében. Az öntudatos Én választ ugyan a motívumok között, de csak azok között a motívumok között, amelyek öntudata fényében jutottak. A tudattalan motívumok tehát mintegy az öntudatos Én háta megett hatnak a cselekvő egyén magatartására s éppen ezért gyakran a cselekedetek indító okait nem látjuk tisztán. A mindennapi életben tevékeny akarat automatikus módon dönt és siet a megvalósítás felé minden töprengés és ítékezés nélkül. Ami érthető is, mert mi lenne az emberi életből, ha minden egyes akaratú tevékenység az öntudatos Én erőfeszítései között születne meg. De ott van az akarat olyan fajta tevékenysége is, amelyet a szokás szül és amely szintén nem deliberál, hanem dönt és cselekedik szinte ösztönösen és elemi erővel. Itt nincs semmi tétovázás és bölcselkedés, hanem az akarat vígan siet kitűzött célja felé, hogy az Én önfentartása ne szenvedjen fennakadást. Ilyen esetekben hát tulajdonképpen nincs is szó igazi akaratról, amit a közember is élénken érez, amikor elvétett cselekedeteiért ilyenképpen kér bocsánatot: «nem akartam». A székegy legény, ha társa a vita hevében arcul üti, először megkérdi tőle: «megütöttél?», a kérdés által mintegy időt adván neki a megfontolásra; ha a legény igennel felel, megindul a legénypárbaj; ha a felelet nemleges, úgy az úgy el van intézve s a megsértett legény legfennebb ennyit mond: «csak azért».

Ha a motívumok erejét tekintjük, akkor általában véve a fejlett lelki életben azok a motívumok, amelyek magasabb értékek megvalósítására ösztökélnek, nagyobb erővel is bírnak, mint azok, amelyek alsóbb értékek megvalósítását sürgetik, akkor amikor alsóbb és felsőbb értékek között kell választani.

¹ Gefühl und Wille. Bericht über den XV. Kongress der Deutschen Gesellschaft der Psychologie c. mű 125. sk. I.

Természetesen, itt is az a döntő, hogy mely értékek foglalnak helyet az akaró személyiség középpontjában. A hédonisztikus kiállású lélek tevékenységeiben kétségkívül az élvezet értékei viszik a vezetőszerepet és az ilyen lelki kiállású egyénél minden motívum az élvezet szerint értékeltetik. Az utilizmus óvatos híve minden bizonnyal azokat a motívumokat fogja erővel felruházni, amelyek őt a sóvárgott haszon birtokába juttatják. A nobilizmus előkelően viselkedő embere azonban a szellemi értékeknek kölcsönöz erőt és hatalmat abból az erőből és hatalomból, amely minden nemes lelket megillet. A motívumok minősége és ereje mindig a cselekvő személyiség belső alkatától függ; ezt a belső alkatot pedig az illető személyiség értékelési foka strukturálja. Innen, hogy az akarat mindig értékek világát teremti és pedig olyan értékek világát, mint amilyen értékek a cselekvő személyiség lelki alkatát szövik organikus rendszerbe.

A motívumok erejére nézve azonban az is nagyon fontos, amit ebben a tekintetben ACH már idézett értékezésében állapít meg. A motívumoknál szabályszerű jelenség, hogy a feladat nehézsége erősebb akaratmegfeszítésre szolgál motívumul, azaz a nehézség növekedésével az akarat ereje is növekedik. Természetes azonban, hogy a nehézségek ezen ösztönző ereje a különböző személyiségeknél igen különböző. Általában véve azt lehet mondani, hogy az introvertáltak – schizothymek, - azaz azok, akiknek lelki magatartásuk befelé fordul, szeretik a nehézségeket s azokban kedvüket találják. Az extravertáltak – schizothymek, - azaz, azok, akik tekintetüket állandóan kifelé fordítják, ezzel szemben a nehézségeket szívesen elkerülik, mert érettük éppen nem rajonganak. A kétféle jellem között levő különbség természetesen abban is megnyilatkozik, hogy a befelé forduló és befelé élő intravertáltak, belülről, a lélek mélyéről jövő motívumokat minden nehézség nélkül fogadják el, míg a kifelé forduló és kifelé élők, a kívülről jövő motívumoknak örvendenek. Ilyenféle tapasztalatokat naponként tehet az ember, ha szereti megfigyelni embertársait, akik rendszeren úgy cselekednek, mintha senki sem látná őket. Kivéve az okos sunyikat; ezek elérhetetlenek.

Az akarati tevékenység konstruáló hatalma legmélyebben függ össze az ember személyiségével és belső alkatával. Az érzés mélysége és élénksége, a temperamentum megnyilatkozási módja és dinamikája, a szenvedély tüze és melege, az emlékezet hűsége és tartóssága, az ítélet biztossága és energiája mind olyan tényezők, amelyek a motívumok természetét, erejét, szerepét mélységesen befolyásolják. Ha itt a különböző lehetőségeket számba akarnók venni, kénytelenek lennénk a jellem és személyiségtan egész problematikáját kifejteni, hogy ennek során a különböző típusok akarati tevékenységét részletesen megvizsgáljuk. Erre a részletre azonban nincs miért kitérnünk; elég itt röviden jelezni a kérdés fontosságát és intenünk attól, hogy akarati ténykérdések felett túlgyorsan ítélkezzünk.

Az akarati tevékenységek rendszerének második kiemelkedő pontja a motívumok között való választás és ezen választás alapján az elhatározás. Láttuk, hogy az akarat lényege éppen választás alapján az elhatározás. Láttuk, hogy az akarat lényege éppen ebben a választásban és elhatározásban nyilvánul meg. Itt már most ismét csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy a választás és az elhatározás tényében az öntudatos Én valósul meg s ezért az Én legbensőbb lényege nyer abban kifejezést. A tudattalan motívumok befolyása a lényegnek ezt a kifejeződését csak fokozza: az elhatározásban tudattalan motívumok is közrejátszván, nyilvánvalóvá lesz előttünk az is, ami a lélek tudattalan mélyeiben lakik. Miután azonban mégis csak az öntudatos Én ítél és az öntudatos Én értékeli s ad erőt ezen értékelés folyamán a motívumoknak, azért a választás és elhatározás gyakran a lélek fájdalmas, sőt kínos küzdését, tragikus viaskodását jelenti, amely viaskodásban az Én valódi lényege akar érvényre jutni az esetleges motívumok felett. Innen van, hogy ezen viaskodás során – amint ezt a klasszikus drámák mutatják – a lélek minden rejtett részecskéje napfényre jut. A lélek összetettsége és komplikált rendszere seholsem jut élesebben kifejezésre, mint a választás és elhatározás sorsdöntő tényében.

A választás és elhatározás folyamán a szabadságban megkötött Én harcol szabadságáért, viszautasítván minden motívumot, amely az ő lényegétől idegen. Lehet, hogy ez a véres közdelem győzelemmel végződik, de az egyén élete mostantól fogva pusztá tengődés lesz. Nincs azonban az a lélek, amely ne lenne kénytelen ezt a harcot könyörtelenül megharcolni önmagának egyik fele ellen, ha szabadságát visszanyerni akarja. Mert a rab lelkek sorsa már itt ebben az életben szomorú halál. Ez az igazi vereség: meghalni még ebben az életben. És ez az igazi győzelem: elveszteniünk Én-ünk dédelgetett részét csak azért, hogy megmentsük azt, ami a lélek igazi lényege. De lehet az is, - sőt leggyakrabban éppen ez a eset – hogy a közdelemben nincs elég erőnk rosszabbik Én-ünk feláldozására a jobbik Én, az ideális és teremtő én megvalósítása érdekében; lehet, hogy az apostollal mi is így vagyunk kénytelenek szólni: «tenném a jót, de...» s ebben az esetben igazán ez a vészthozó «de...» temeti maga alá Én-ünk értékes részét, hogy azután, ha van még energia bennünk, újból kezdjük adandó alkalmammal a keserves harcot.

A választás eredménye hát mindig attól függ: 1. milyen értéket képvisel és mekkora ereje van az eszmének, amelyet az Én megvalósítani akar, és 2. mekkora ereje van az Én-nek és milyen tömör rendszere

a léleknek, amelynek választania kell. A maga lényegét erőteljesen állító Én minden időben képes arra, hogy a motívumokat öntudatának fényében állítsa s aztán ezen motívumok között szabadon válasszon. De továbbá az erőteljes én megingathatatlan állhatatosságot mutat abban, hogy tevékenységét a nagy értékek által rendszerezze s tehát tevékenységének céljaul nemes értékek megvalósítását tűzze ki. Az erőteljes Én tehát a motívumokat a maga fényében állítván, nagy értékek alapján választ azok között. Az erős akarat nem is egyéb, mint a tömör rendszerű Én állhatatos tevékenysége értékes eszmék megvalósítása érdekében. Az ilyen Én-ben éppen az állhatatos magatartás által nő az erő, állandósul a magaviselet módja, öntudatos lesz az Én magatartása s a már kivívott és realizált rendszerben minden újabb elem megkapja az őt megillető helyet. Az ilyen Én tudja, hogy miként kell választania, azaz választása nem benyomások és szeszélyek pillanatnyi játékának gyümölcseképpen jön létre, hanem egy erőteljes rendszer teleológikus tevékenységének az öntudat által irányított eredménye. Az ilyen Én-re nézve a választás sohasem jelent meglepetést, sem annak eredménye; éppen ezért minden külső tényező beavatkozása nélkül tisztán az Én szabályozása szerint folyik le. A szilárd alapokon rendszerezett lélek a választásban és általában véve minden akaratí ténykedésnél minduntalan új helyzetek és feladatok előtt találja magát és mindig egy részről kell lemondania, amikor esetleg kedvenc motívumokat határit el magától. Az új helyzeteket azonban megszünteti és az új feladatokat megoldja éppen azért, hogy a választás és elhatározás tényében ezeket a helyzeteket és feladatokat vagy elutasítja magától s ezen elutasítás által is erősíti rendszerét vagy elfogadván azokat, rendszerébe illeszti.

Mindezek alapján talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az akarat által az Én a legerőteljesebben terjed bele a külső világba és a legerőteljesebben érvényesíti magát. Az emberi egység organikus rendszerének jövő alakulására éppen olyan sorsdöntő az Én egy-egy elhatározása és akaratí ténykedése, mint a körülötte fekvő életmezők fejlődése és módosítása szempontjából. Egyetlen cselekedet leronthatja azt, amit évek hosszú során nagynehezen felépítettünk; egyetlen cselekedet egész jövőnk alakját meghatározhatja. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy bölcselők könnyen hajlandók arra, hogy az ember lényegét az ő akaratí tevékenységeiben keressék és akaratí primátusáról beszéljenek. Kétségtelen, hogy minden választás és minden elhatározás az Én gyarapítására és kifejlésére vezet, mert az éppen neki megfelelő eszmét valósíthatja meg a maga lényege és rendszere szellemében. Minél nagyobb és komplikáltabb erőfeszítéseket tesz az Én az elhatározásra vezető választásban, annál erősebbé, tömörebbé, szilárdabbá válik rendszerének szövedéke is. És megfordítva: minél automatikusabb a választás, annál kisebb mértékben gyarapodik a lélek feszültsége s annál kisebb mértékben gyarapodik a lélek úgy formái, mint tartalmi tekintetben.

A választás és ennek nyomán kelő elhatározás öntudatos mívelet. Mit jelent az öntudatosság ezen vonása? Az öntudatosság ezen vonása azt jelenti, hogy az öntudatos Én tudja, hogy választ s tehát igen természetesen tudnia kell azt is, hogy választ. Bizonyos dolog ugyanis, hogyha az Én nem tudná azt, hogy választhat, tehát hogy ő a maga elhatározásában s választásában szabad, akkor soha azt a nagy erőfeszítést, amely az elhatározást megelőzi, nem vállalná. Az egészséges lélek ilyen kalandokra nem vállalkozik. A motívumok küzdelmét szemlélő öntudatos Én tudja, hogy ezen küzdelem által éppen most kötve van, de tudja azt is, hogy van ereje ezen kötöttségből való felszabadulásra. Hiszen a motívumok által éppen ő köti önmagát, mert hiszen minden motívum az ő motívuma és szabadsága is azáltal tér vissza, hogy önmagát legyőzi, mikor minden olyan motívumot visszautasít, amely az ő törvényével ellenkezik. Ezért mondtuk fennebb, hogy az akaratban az ideális Én győz a tapasztalati Én fölött. Ha ennek az ideális, teremő Én-nek nem lenne ereje és szabadsága, akkor nem lehetne öntudata sem. Az öntudat gyökere tehát a szabadság: én tudom, nekem van erőm és van szabadságom arra, hogy lényegemet valósítván meg akaratom által, kötelességemből feloldassam és tudom azt is, hogy éppen a magam törvénye által kötelezve is vagyok arra, hogy ezen kötöttségből lényegem megvalósítása által kiszabaduljak.

BÖHM KÁROLY helyesen látott itt is, amikor az akarat fogalmát oly szorosan kötötte össze a szeretet és a szabadság fogalmával. A választás tényében az öntudatos Én önmagát határozza meg szabadon és önmagát valósítja meg ezen szabadsága által.

Ha már most azt kérdezzük, hogy az akaratí tevékenység rendszerjellege miben és hogyan nyilvánkozik meg? a felvetett kérdésre nem lesz nehéz megadni a feleletet. Mihelyt az Én önállítása és nyugalma valamely hiány felmerülésével megbomlott, az Én akaratí tevékenysége azonnal kezdetét veszi és indul egy véletlenül komplikált, de tudatos rendszerezés a lélek világában. És tart ez a rendszerező akaratí tevékenység mindaddig, amíg a hiány pótlásával az Én nyugalma ismét helyre nem áll és önfenntartása biztosítva nincs. A lélek maga is szervezett rendszer lévén, az egyensúlyi helyzet zavartán az Én azonnal ennek a rendszernek segítségére siet és minél erősebb a támadás, annál erőteljesebb lesz az akarat is ennek a támadásnak kivédésére. Nem is létesít az Én sehol a lelki élet egyetlen mezején sem olyan kiható

és átfogó rendszert, mint amilyen kiható és átfogó az akarati tevékenység rendszere. Minden akarati tevékenység olyan kompakt és erőteljes rendszerré fejlődik ki, hogy az a rendszer nem marad benn a maga hatásaival az emberi egység organikus rendszerén belül, hanem a cselekedet segítségével kilép a külső világba és azt módosítólag befolyásolja. Innen van, hogy minden sikerült akarati rendszer mintegy önállóságot nyer a lélek többi tevékenysége mellett és a lélek területén felülemelkedve az etika, metafizika stb. területein is foglalkoztatja a bölcseleket. A lélek képező, észrevevő, ismerő magatartása is módosítóan hat az emberi egység organikus rendszerére, amikor a lélek tevékenységeire szabályozólag hat; az érzési magatartás is áthatja az ember egész organikus rendszerét és annak életet, elevenséget, hangulatot kölcsönöz. Az akarat azonban nem marad a pszichofizikai személyiség zárt körén belül, hanem abban mélyen gyökerezve áttör ezen a zártságon és áthatja az egyén minden életmezőjét. Az akarat rendszerében a lélek teremtő ereje a legélesebb kifejezést nyer.

Az akarati tevékenységek organikus rendszerének nagy fontossága az ember filozófiai eszméjének kialakulására még élesebben fog előttünk állni, hogyha meggondoljuk, hogy az akarati tevékenység az ember organikus rendszerében mélyen gyökerezve és az egész rendszert áthatva, az egyén jövőjének elhatározó alakítója lesz abban a pillanatban, mihelyt a megvalósítandó cél ki van tűzve és az Én elhatározása megtörtént. Ezért a «jövővágyás» — hogy VERES PÉTER szavát használjam — az akarati tevékenységnek lényeges jegye: a vágyból gyorsan születik meg az akarat, amely minden esetben a jövőre tör. Ez a jövővágyás és általa az akarat cél felé irányulása oly hatalmas és ellenállhatatlan lehet, hogy egyesek egész organizált életrendszerét még csak egy ezután elérendő és megvalósítandó cél organizálja. Ez a jövővágyó akarat a jelenben már az elérendő cél szolgálatába állítatik abban az értelemben, hogy az egyén minden akarati tevékenysége arra tör, hogy már a jelenben minden rendelkezésére álló eszközzel a még messze lévő cél megvalósítását segítse elő, például a szükséges eszközök megszerzése, az egyén kimívelése, a társak lelki felkészítése stb. által. Ebben a tekintetbe pompás példát nyújt a nemzetek vezéreinek, prófétáinak, szervezőinek életműve. (HITLER, MUSSOLINI, SZÉCHENYI, BETHLEN GÁBOR stb.) Azt is kell mondanunk, hogy az igazi organikus rendszerek a lelki és szellemi élet terén — legyen szó akár az egyesek, akár a népek és nemzetek életéről — igazi virágzásról és előretörésről csak ott lehet szó, ahol az akarat minden tevékenysége a jövőben elérendő nagy célok szolgálatába állítatik. Ahol jelen célok elégségesnek találhatunk, ott a testi-lelki-szellemi élet organikus rendszere szétmállóban van, nincs «magasra vívó szenvedelmé», hanem a jelen nyugalom a fő mozgató erő. Itt az akarat tevékenységének határ vettetik és a jelen egzisztencia megöli az egzisztencia jövődjét. Kihaló családok és kihaló vagy nemzetietlen nemzetek sorsa ez. Kikerülhetetlen sorsa, amelyen változtatni nem lehet. A szerencsétlenség elháríthatatlan, mihelyt az akarati tevékenységeket nem a jövő célok, hanem a jelen tespedés, haszonvágy, élvágy, pénzszerzés ördöge stb. irányítják, azaz, amikor a lélekből a jövővágy kihalt.

Miután az akaratban az egész személyiség játszik közbe, a személyiség lényege pedig a jellemben jut kifejezésre, egész találóan mondja MC DOUGALL, hogy az akarat tulajdonképpen a jellem aktivitásában; az aktivitásban levő jellem az akarat.¹ Az angol pszichológus ezen megjegyzése reávezet a jellem problémájának egész rövid fejtegetésére.

27. §. A jellem.

A jellemről szóló tan napjaink lélektani irodalmában igen előkelő helyet foglal el, de még nagyon távol vagyunk attól, hogy határozott eredményekkel dicsekedhetnénk. Úgy látszik, igazat kell adnunk PRINZHORNNAK, aki egyik művét egyenesen azzal a vallomással kezdi, hogy a karakterológiában még egyetemesen kötelező fogalmak sincsenek.² Azt is bizonyosnak tartja PRINZHORN, hogy értéktelen, pusztán számokon és mértékeken alapuló jellemtan lehetetlen. Bármint álljon is a dolog, a jellemtan problémái minket ezúttal tüzetesen nem érdekelnek. Mi megelégedünk annak megállapításával, hogy az ember jelleme elsősorban abban a magatartásban mutatkozik meg, amellyel mi az élet különböző körülményei között viselkedünk. Ez a megállapítás magába foglalja azt a tényt is, hogy a jellem legvégső gyökerei az értékesség talajába nyúlnak alá. Jellemnek mondhatnók azoknak a tendenciáknak összességét,

¹ V.ö. Outlines of Psychology. 442. sk. I.

² V.ö. Um die Persönlichkeit. Gesammelte Abhandlungen und Vorträge zur Charakterologie und Psychopathologie. I. Band. Heidelberg, 1927. 15. sk. I.

amelyek az emberi egységben gyökerezve az emberi élet folyamán kifejlenni és aktívvá lenni törekednek. Ezek a tendenciák különböző célok felé irányulnak s a célok mindig valamely értékkel bírnak a személyiségre, vagy helyesebben az emberi egység önfenntartására nézve. Az érték fogalma tehát itt is felbukkan és a jellemnek nélkülözhetetlen tényezőjévé válik. Oly fontos tényezőjévé, hogy ezt kell mondanunk: valamely személyiség jelleme attól az értéktől függ, amely érték az ő organikus rendszerében a központi helyet foglalja el. Az egész személyiséget ugyanis ez az érték fogja organizálni s valóban igaza van annak a filozófusnak, — BÖHM KÁROLYNAK — aki ezt a tételt állította fel: mondd meg melyik értéket tartod a legfőbbnek és én megmondom, ki vagy. A személyiség és jellem kérdése tehát az értékelés kérdésétől el nem választható s következésképpen belenyúlik az általános értéktan, az axiológia körébe.

Fennebb azt mondtuk, hogy a jellem az emberi egységben lehetőség szerint meglévő tendenciák összessége, amiből következik először az, hogy a jellem az ember Egészére vonatkozik, és másodsor, hogy a jellem nincs készen megadva. A jellem az ember Egészére vonatkozván, maga is organikus kifejlő rendszer, amelyben benne foglaltatik minden olyan vonása, amely az egyént azzá teszi, ami, azaz benne foglaltatik minden, ami az egyénre nézve jellemző. A jellemnek ez a rendszer-volta már utal arra a tényre, hogy a rendszer nem készen megadott valami, hanem a személyiség élete folyamán fejlik ki, éspedig folytonosan, megszaktítás nélkül fejlik. A tendenciák az emberi egységben lehetőség szerint már születéskor meg vannak adva, de aktualizálásuk, módosulásuk, viszonyításuk, stb. az Én által történik. Az Én ugyanis olyan valami, ami változást nem szenved s ha szenved, ez már patológikus állapotot eredményez, amint azt PAUL SCHILDER már fentebb említett művében kimutatta.¹ Az Én tehát, amely a személyiség állandó és centrális magva, szervezi a jellemet, amelyben résztvesznek tendenciák, érzéseink, érzületünk, vágyaink, gondolataink stb. A rendszerezés pedig abban áll, hogy ezek az elemek az Én által bizonyos értékmegvalósítás szempontjából viszonyba kerülnek egymással, amely viszony természetesen a fejlődés folyamán gyökeres változásokat is szenvedhet. Vannak azonban minden jellemben bizonyos állandó vonások, amelyeknek együttese képezi az illető egyénnek jellemét. Hogy melyek ezek a vonások, azok esetről-esetre állapítandók meg. Éppen ez a megállapítás teszi a jellemfejtést sok tekintetben szinte lehetetlenné és állít nehéz akadályokat még a jellemtípusok felállítása és a jellemek osztályozása elé is. Innen a topológiák sokfélesége, amelyről ERICH JAENSCH méltán beszél egyik művében,² amelyet szorosan állít azon bizalmatlanság egyik okául, amellyel a tipológiai kutatások a tudományos világban találkoznak.

Nekünk itt nem lehet feladatunk a jellemtípusok megállapítása és a jellemek osztályozása. Ez a tipológia sajátos feladata. Csak annyit kell nekünk itt elmondanunk, amennyi az ember filozófiai eszméjének ismerete szempontjából okvetlenül szükséges.

Ha a jellem azokat a lényeges vonásokat foglalja magába, amelyek által az ember az, ami, akkor ebből önként következik, hogy a jellem organikus rendszere éppen úgy a biológia talajába bocsátja alá a maga gyökereit, amint az emberi egység organikus rendszerének is végső alapjai a biológiában gyökereznek. Sőt azt kell mondanunk, hogy a jellem kitörülhetetlen vonásai egyenesen a biológiai talajon fakadnak s ezen kitörülhetetlen vonásokhoz járuló módosulások is nagy részben az egyénen kívül fekvő külső világból kerülnek a jellembe, ami természetesen nem jeienti azt, hogy magából az egyén organizált rendszeréből semmiféle módosulás sem fakadhat. A testi-lelki-szellemi ember egységének önállítása nem lehetséges csak az élet talaján s így jelleme is, amely ezen önállításban nyilatkozik meg, az élet termékeny talajában fakad. Ezért az élettől elzártan növekvő és fejlődő jellem voltaképpen jellemtelenség. Az ilyen jellem csupa absztrakciókból, formulákból, elméletekből akar megélni, ami merő lehetetlenség, ha az emberi egység organikus rendszerének természetét jól megértettük. A jellemben tehát az egész ember egységléte nyer nyilatkozást s ez a lét a maga főbb vonásaiban már a csírában meg van határozva. Azok a tendenciák ugyanis, amelyekről fentebb beszéltünk, az emberrel veleszületett tendenciák, amelyek tehát már a csírában is ott lappanganak, várva a kifejlés folyamatát. De ebben a lappangó tendenciákban már benne van az az értékre való irányulás is, amely azután az egyén jellemében is megnyilatkozik. A jellem tehát a létezőben gyökerezik, de értékek felé mutat és értékek által szerveztetik organikus rendszerré. Igaza van E. JAENSCH-nek: a személy létében — Sein — már értékek valósulnak meg, mégpedig azáltal, hogy a létben bizonyos terv — Bauplan — foglaltatik, amelynek az a tendenciája, hogy a benne magában meglévő struktúra szerint terjedjen, bővüljön ki. Azok az irányok, amelyekben a terv szerint való további kialakulás történik, nekünk úgy jelentkeznek, mint értékek. A tipológus tehát, mikor jellemet állapít meg, akkor már magába a létezőben tartalmazott értékeket fedez fel,³ ezekhez az értékekhez járulnak azután azok az

¹ V.ö. i.m. 8. sk. I.

² Grundformen menschlichen Seins. Berlin, 1929. 3. sk. I.

³ V.ö. I.m. 7. I.

értékek, amelyeket az öntudatos Én a maga tevékenységével valósít meg és amelyek a szellemi élet rendszerét alkotják.

Ha az itt elmondottakat szem előtt tartjuk, akkor bátran beszélhetünk a jellem különböző rétegeiről. A legmélyebb réteg kétségkívül az, amely a tendenciákból és az ösztönökből alakul ki s amelynek biológiai színezete tagadhatatlan. Utána következik az a réteg, amely a szorosabb értelemben vett lelki tevékenységek és aktusokból szövődik egybe; itt a főszerepet az érzés, érzület, temperamentum viszik. Legfőbb réteg az, amely a szellem felé utal és az értékek felé vonzódás különböző fajaiból tevődik össze. Talán mondanunk sem kell, hogy ezek a rétegek egymással organikusan függenek össze, mert hisz a jellem maga is organikus rendszer, amely kitörülhetetlen vonásokból és azoknak módosulásából fejlik tömör Egésszé. Ezeket a rétegeket, ha közelebbről vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy azok a legszorosabb összefüggésben állanak azokkal az életmezőkkel, amelyekről már fejtegetéseink elején is beszéltünk, de amelyeknek vizsgálatára még visszatérünk.

A jellemre vonatkozó megállapításainkat szeretnők ellenőrizni olyan megállapításokkal való egybevetés által, amely megállapítások klinikus orvostól származnak, aki a lélek betegségeivel foglalkozva ezeket a betegségeket elméletileg is megérteni kívánja. Ilyen férfiú EWALD, a kitűnő német pszichiáter, kinek «Temperamentum und Charakter» c. műve (1924) a jellem és a temperamentum kérdéseit klinikai tapasztalata alapján vizsgálja. EWALD tana szerint az egész lelki életet befolyásolja a nélkül, hogy annak tartalmát megváltoztatná, a temperamentum. A temperamentum lelki megfelelője annak, amit a biológiában biotonusnak szoktak nevezni. Minden sejt arra igyekezik, hogy automatikusan egy bizonyos feszültség bizonyos magaslatán fenntartassék. Ezt a feszültséget, amely egyénenként igen különböző, nevezik biotonusnak. Jó biotonus mellett a szervezet egyensúlya könnyen és gyorsan helyreállítatik, gyenge biotonus mellett a helyreállítás nehezebben megy és lassúbb tempóban folyik. Vannak emberek, akik egy kevés alvás után már kipihentek, vannak olyanok, akik csak hosszabb alvás után jutnak ismét egyensúlyhoz.

A nagyon jó biotonussal rendelkező emberek, külső okokból nem magyarázható, igen jó hangulattal bírnak, amely jó hangulat csak azon a meghatározhatatlan jó érzésen alapulhat, amelyet a jól fungáló organikus rendszerek szoktak létesíteni. Ezen organikus érzetek mellé van rendelve a lélek oldaláról az az érzés, amelyet vitális érzésnek nevezünk és amely uralkodik az ember egész egysége felett. Ez az érzés adja azt a hangulati alzatot, amelyen a lelki élet felépül, ez befolyásolja az egész lelki életet, a nélkül azonban, hogy az egyén jellemi reakcióit minőségileg megváltoztatná. Ezt vagy azt a jellemi oldalt inkább előtérbe állítja, de nem tud semmi olyat elővarázsolni, a mi a lélek struktúrájában benne nincs. Befolyással van a lelki élet tempójára is: az egészséges szervezet által nyújtott jó életérzés mellett figyelmesebbek vagyunk, készebbek vagyunk a koncentrációra, gyorsabban gondolkozunk, jobban asszociálunk, tettekre készebbek vagyunk stb. Lelki életünknek ezt a biotonusra visszavezethető tényezőjét, az intenzitást és a tempó csökkentésének emelésének ezt a lehetőségét, amelyet az életérzés tónusai kísérnek, nevezi EWALD az ember temperamentumának. Ez a temperamentum minden egyénél egyszersmindkorra öröklésbiológiaiailag van megállapítva, az egyénbe beleplántálva.

Miként a temperamentum, akként a jellem is velünk születik - úgymond EWALD. A jellem a konstitúció által van meghatározva. Benne az idegrendszer durvább vagy finomabb konstitúciója által, különösen a központi idegrendszer reakcióinak sajátossága jut kifejezésre. Eppen ezért mi a jellemre mindazon reakciók alapján következtetünk, amelyek valamely egyén élete folyamán felismerhetők mindazon ingerekkel szemben, amelyek vele szemben a legkülönbözőbb módon és alakban fellépnek. Mivel a jellemben nincsenek olyan konstáns tényezők, mint a temperamentumban, azért a jellem fejlődhetik, különösen a külvilág és az egyén élményeinek hatása alatt. Amikor pedig a jellem velünk született-voltáról beszélünk, ez alatt a központi idegrendszernek öröklés-biológiaiailag adott funkció-készségét kell értenünk, amely készség össze van téve az egyénileg különböző ösztönirányokból és reakciófajtákból.

EWALD ezen tana a temperamentum és a jellem magyarázatát tisztán biológiai alapon nyújtja és magyarázatát igazolja annak kimutatásával, hogy a pszichiátriai praxis ennek az elméletnek megfelel. Az endogen mániákus-melancholikus pszichózisok ugyanazon talajon nőnek, mint a temperamentum s ezért valósággal a temperamentum betegségei; a reaktív pszichogen-hisztérikus pszichózisok ellenben azon a talajon nőnek, amelyen a jellem. Mánia: betegesen fokozott biotonus; melancholia: betegesen csökkent biotonus. EWALD elmélete lényegében megállapításainknak semmiben sem mond ellent, de sőt megerősíti azt, amikor a jellemnek biológiai magyarázatát adja s kimutatja, hogy a jellem gyökerei éppen úgy, miként a temperamentumé, a biológia talajába nyúlnak alá és át meg átfonják az emberi egység egész organikus rendszerét. A temperamentum biológiai magyarázata pedig élesen mutatja a lelki élet minden mozdulatának a biológiai alapokkal való szerves összefüggését: a biotonus erejétől függ a lélek minden tevékenységének

ereje és gyorsasága. Jó biotonus, kellemes életérzés, egészséges lelki élet. A biotonuson át a test érezteti a maga hatását a lélek és a szellem minden aktusában.

A jellem az ember filozófiai eszméje szempontjából jelenti az emberi egység azon eltörülhetetlen vonásait, amelyeknek viszonyai a fejlődés folyamán a külső világ hatásai és az egyén élményeinek alapján változhatnak, de maguk ezek a vonások megmaradnak, és hatásukat megmutatják az emberi egység kialakulása és kifejlése folyamán. A jellem képezi hát a személyiség középpontját s egyszersmind azt az alapot is, amelyen a személyiség felépül. A személyiségben annyira a jellem alakul ki és szerveződik a lelki-szellemi síkban, hogy sok pszichológus szerint (pl. PAULHAN szerint) a személyiség és jellem között sok különbség nincs is. A személyiség kérdése azonban a mi fejtegetéseinket nem érinti.

28. §. A tudattalan ember.

Fejtegetéseink közben sűrűn találkoztunk a tudattalan fogalmával a nélkül, hogy annak tüzetesebb magyarázatát adtuk volna. Láttuk, hogy az emberi egység organikus rendszerének gyökerei gyakran nyúlnak alá a tudattalan sötét mélyébe, ahonnan bámulatra méltó kincsekkel gazdagodik az emberi lélek. A modern lélektan, sőt a modern szellemtudományok mindnagyobb szerepet tulajdonítanak a tudattalannak és nem lehet tagadnunk, hogy a tudattalan ismerete az ember filozófiai fogalmának megértése szempontjából is becses.

A tudattalan fogalma körül már-már egész mitológia alakult ki, aminek okát abban kell keresnünk, hogy a tudattalan szóval igen különböző értelmet szoktunk összekötni. Sok ember tudattalanul cselekszik; sok ember nem, bír a tudatával annak amit érez; vannak olyanok, akik tudattalanul élvezik a művészetek nagy alkotásait; sőt vannak, úgy látszik, olyanok is, akik tudattalanul alkotnak tudományos műveket is. A szó használatának ez az ingadozása és rendszertelensége már magábanvéve arra figyelmeztet, hogy a tudattalan fogalmának tárgyalásánál és szerepének vizsgálatánál fokozott óvatosságra van szükségünk, ha a valóság termékeny talajáról nem akarunk letérni. Nem szabad tehát tagadnunk, hogy a tudattalan jelentékeny szerepet visz az emberi egység organikus rendszerének kialakításában; de figyelünk kell arra is, hogy ezt a szerepet indokolatlanul ne túlozzuk és ne a tudattalanra fogjunk mindent, amit más úton megmagyarázni és megérteni nem tudunk. Itt sokkal helyesebb dolog kissé tartózkodónak lennünk, mintsem túlságosan adakozónak.

Mindenekelőtt azt kell előrebocsátanunk, hogy a metafizikai értelemben vett tudattalan fogalmát tekinteten kívül hagyjuk abban a szilárd meggyőződésben, hogy az az ember filozófiai eszméjének ismerete és magyarázata szempontjából fontossággal nem bír. Előre bocsátjuk azt is, hogy tudattalan alatt nem értünk semmiféle misztikus, szubsztancializált lelki entitást, hanem értjük azokat a lelki jelenségeket és tartalmakat, amelyek a tudat világosságára nem jutottak vagy abból ismét kiestek. A tudat u.i., amint ezt a maga helyén láttuk, organizált rendszer, amelynek lényegéből fogalmilag is következik bizonyos zártság, jöllehet a rendszer maga, mint nyílt rendszer örökös levésben és létesülésben van. Ez a zártság nem is tűri meg oly elemek őrzését, amely ebbe a rendszerbe nem organizáltatott vagy ha bele is szerveztetett, a rendszerből valami miatt ismét kiesett. Tehát nem beszélünk arról az abszolút tudattalannról, amelyről CARUS emlékezik meg a lélekről írott sok figyelmet érdemlő munkájában és amely az ember embrionális létében érezteti a maga tevékenységét. Mi is elismerjük, hogy ennek az abszolút egyetemes tudattalannak működése, amely által a szervezet egész figyelemre méltó képlete prometheikusan kifejlük, azé a szervezeté, amelyben később a tudatos szellem bontakozik ki, mi is elismerjük, hogy ennek a tudattalannak teremtő működése csodálatos; de bevalljuk azt is, hogy ezen működést előlünk az Isis fátyla borítja el, amelyet tudatunk valóban sohasem emelhet fel. Mi hát csak azzal a relatív tudattalannal törődünk, amelyre egyszer már sütött a tudat fényes világa s amely alkalomadtán ismét a tudat világosságába kerülhet.

Ha így tekintjük a tudattalan fogalmát, akkor semmi akadály a bevallásunk azt, hogy lelki életünknek legnagyobb része ebben a tudattalan világában folyik le. Igazat kell adnunk H. WALLONnak:¹ a tudat a lelki életnek egy nagyon tűnékeny és nagyon sajátos mozzanata; lelki aktivitásunk szinte merőben rajta kívül fejlik ki. Mily hosszú utat kell megtennie a léleknek, míg elérkezik arra a pontra, amelyen felgyúl a tudat csodálatos fénye és ebben a fényben a lélek önmaga ismeretére jut. Mindennapi életünknek ezer meg

¹ V.ö. Traité de Psychologie. II. kötet 487. lap.

ezer mozdulata és tevékenysége a tudattalan terében folyik le: szokásaink, automatizmusaink, mechanikus mozgásaink és mozdulataink, észrevételeink stb. mind-mind tudatunk hozzájárulása nélkül mennek végbe s mi csak akkor veszünk róluk tudomást, amikor már végbe mentek és befejeződtek. Ez a tudattalanság, amely végigkísér mindennapi életünkben, bizonyára célszerű és fontos berendezkedése az emberi egységnek. Mi lenne ennek az egységnek életéből, hogyha minduntalan a tudat fényére volna szükségünk, ha egy lépést megtenni akarunk? Egy helyben topogna az élet és maga ez az egység sem tudna kifejezésre jutni: a tudat beleavatkozó lépése akadályozná azt. Minden, ami már egyszer a lélek organikus rendszerének része lett, automatikus módon tevékeny és automatikusan tör célja felé. De célszerű ez a tudattalanság azért is, mert a tudat ereje nem olyan nagy, hogy minden lelki tevékenységre reá tudna fordulni. A tudatnak is megvannak a maga korlátai, melyeket az önvesztélyeztetése nélkül át nem hághat. Innen, hogy igen sok képünk marad a tudat «szélein» messze a «központtól» ami által ezek a homályos képek a mint ezt LEIBNIZ jól látta, valóban tudattalan képek. Hányszor történik meg, hogy az akkor elfoglalt tudat éppen csakhogy érintett valamely képet, amely azután alkalomadtán ismét visszatért a tudatba és a tudat középpontja körül helyezkedett el. LAPLACE említ egy párisi kereskedőt, aki egyszerre csak olyan nótát kezdett el dúdolni, amelyet előbb egy tőle 200 lépésre menő koldus énekelt, de amelyet ő akkor egészen tudattalanul érzékelt.¹

Az így értelmezett tudattalannal ott találkoztunk már a kép alkotásnak legelején. A külvilág tárgyait mi csak a róluk alkotott képek segítségével vagyunk képesek megismerni; amely tárgyról képet alkotni nem tudunk, az nem is lehet ismeretünk tárgya. Ez a kép pedig érzékszerveink segítségével és nem tudatos kényszerűséggel keletkezik. Nem az én önkényemtől függ, hogy azt a képet elkészítsem-e vagy sem. Ha egyszer a külső világ tárgyát magammal szembesítettem, érzékszerveim munkája azonnal megindul és létrejön a kép, amelynek keletkezése reám nézve nem-tudatos. A kép tudattalan előállása mint egy kezessége annak, hogy a velem szemben álló tárgy valóban tőlem függetlenül létező és fennálló tárgy, amely csak e tudattalan kép által lehet az én birtokom. A lélek tudatos tevékenysége csak ott kezdődik, ahol az Én erről a képről értesül és mint az ismeret tárgyát maga elé állítja. A lélek tehát ezt a képet én tudatom közbelépte nélkül konstituálja, rendszerbe állítván azokat a vonásokat, amelyeknek egybeszővődése a keletkezett kép.

De tovább menve, minden jelentés, amelyben nekünk a világ csodálatos gazdagsága és a kimeríthetetlen bősége megjelenik, – s ez a csodálatos gazdagság és kimeríthetetlen bőség csak mint jelentés jelenhetik meg előttünk – minden jelentés a szellem láthatatlan mélyéből tudattalanul merül fel a lélek bámuló szemei előtt. A szellemnek előbb tudattalannak kell lennie, hogy azután önmagára reflektálva tudatossá lehessen. Hogy mi a szellem a maga tudattalanságában? – erre a kérdésre felelni sohasem tudunk, mert a tudattalan megismerése csak akkor lehetséges, hogyha valami úton-módon tudatossá lett. Az ismerés maga nem is egyéb – amint ezt BÖHM KÁROLY bámulatos tömörséggel és világossággal fejezte ki – mint az, hogy tudatos magamévá teszem azt, ami magam vagyok. Magam tudatos birtokává valamit pedig a jelentés által teszek, amely a szellem tudattalan mélyéről fakad.

Valóban azt kell mondanunk, hogy a tudattalan nem csak az ismeretnek egyenesen feltétele, hanem feltétele a személyiségnek is, amely annál gazdagabb és tömörebb lesz, minél bőségesebb mértékben tette a benne szunnyadó tudattalan tartalmát a maga tudatos birtokává. Innen a személyiség kiszámíthatatlansága formulák és sémák segítségével: tudattalan, de meglevő tartalmakat sémák és formulák, tesztek és tabellák soha tudatossá tenni és szemeink elé varázsolni nem képesek. Mivel a személyiség végtelen szövetében a láthatatlan szálacskáknak egész serege búvik meg, éppen ezért minden személyiség örök rejtély, de örök kincsesbánya is, amelynek mélyéről szüntelen alig sejtett kincseket hoz felszínre az öntudat csodálatos fénye. A személyiség igazi kibomlása nem is jelent egyebet, mint amit az igazi ismeret jelent: tudattalan állapotból az öntudat acélos és világos fényére való felbukkanást.

Ez a hirtelen való felbukkanás, amely a teremtés folyamatában minden körülmények között a legjellemzőbb tulajdonság, éppen a tudattalanból való felbukkanást jelenti. Ez a felbukkanás jellemzi azt az ihletet is, amely minden teremtésnek, úgy a tudományos, mint a művészeti teremtésnek, elengedhetetlen feltétele. Innen van az inspirációnak az a sejtelmes, megragadó, bűvös megmagyarázhatatlan jelleme, amely azt minden racionalitás fölé emeli. Ezt az inspirációt nem lehet szántsándékkal létrehozni, de nem is lehet azt, ha jelentkezik, visszautasítani, mert az erőszakos, kérlelhetetlen, démoni erő, amely magávalragadja a teremtő személyiséget és betölti annak egész öntudatát, hogy ebben az öntudatban nyilvánítsa ki teremtő erejét. Inspirálva vagyunk, akár akarjuk, akár nem; nem tehetünk arról és nem

¹ V.ö. DWELSHAUVERS L'Inconscient. Paris. 6. kiadás 1928.

háríthatjuk el azt. A tudattalan nyers ereje reánkényszeríti s a teremtő személyiség ezért érzi azt egyfelől kényszernek, másfelől gyönyörűségnek. És mégis azt kell mondanunk, hogy az inspiráció csak az arra felkészült lelket ragadja hatalmába. Azt, aki nem készült fel valamely teremtő munkára, akit nem gyötört egy tudományos kérdés megoldása, vagy valamely művészi eszme kialakítása, azt az inspiráció soha fel nem keresi. Mert csodákat a tudattalan sem tesz.

Mielőtt tovább mennénk a tudattalan magyarázatában, meg kell említenünk azt a jelenséget, amelyet mindenki bizonyára tapasztalt már önmagán, ha nem máskor, hát tanulókorában és amelyet DELACROIX találóan nevezett «a tudat alatti kérés lassúságának».¹ Ha valaki valamely tudományos kérdés megoldásán nemcsak «dolgozik», hanem gondolkodik is, nem egyszer kapta rajta magát azon, hogy az előző nap mutakozó nehézség másnap eltűnt és a keresett pont világosan áll előtte. Ilyen esetekben a gondolkodás, hogy úgy mondjuk, a tudaton kívül folytatta tovább a maga tevékenységét és a tudat alatt oldotta meg azt a nehézséget, amelynek megoldásán az előző nap teljes tudatunk világosságában hasztalanul töprengtünk. Azt mondjuk, hogy ilyenkor félbehagyatván a munka, a kérdés «megért»: ez az «érés» tagadhatatlanul a tudat hozzájárulása nélkül történt. Így érteltük azt, amit este megtanultunk, az éjjeli alvás alatt s reggel jókedvvel, csodálkozva jelentettük apánknak, hogy amit tegnap este még nem értettünk világosan, azt most egészen értjük. DWELSHAUVERS idézett munkájában említi, hogy a nagy francia matematikus H. POINCARÉ bevallotta: sok nehéz probléma megoldása közben reá kellett jönnie arra, hogy a keresett eredmény nagy hirtelenséggel éppen akkor jelentkezett, amikor a legkevésbé várta volna. Poincaré ezt aényt hosszantartó és tudattalan munka kétségtelen jeléül tekintette. Természetesen, ennek a tudattalan munkának tudatos munka által kellett elő készítenie és azután, amikor a kívánt eredmény hirtelen jelentkezett, ezt az eredményt bizonyítani és rendezni kellett. Úgy, hogy a tudományos munka lépései tulajdonképpen ezek: az eredmény tudatos előkészítése, a tudattalan munka, a keresett megoldás hirtelen felbukkanása, az igazolás és a szerkesztés tudatos munkája. Kétségtelen azonban az, hogy a tudattalan itt képek és fogalmak nélkül érlelte a megkezdett és erőfeszítéssel végzett munkát, hogy a maga teremtő erejével felszínre hozza azt az eredményt, amelyet a gondolkodás talán már kivívott, de kifejezésre juttatni nem volt képes. A kérdés egyes szárait már egybeszötte a gondolkodás és szintéziseket létesített a probléma részei között, de már arra nem volt ereje, hogy ezt a szintézist ki is fejezze. Valami olyan történhet itt, mint a mi történik akkor, amikor tudom, hogy mit kell mondanom, az egész dolog tisztán áll előttem, de azt ki nem tudom fejezni mindaddig, amíg a kellő szó és kifejezés hirtelen nem ugrik tudatomba.

Mi ennek a tudattalannak munkáját a magunk számára tudatossá tenni nem tudjuk s így csak a munka eredménye áll előttünk és ragad méltó örömrre. Ha a szellem ezen tudattalan tevékenysége nem lenne, akkor honnan nyerné az öntudatos szellemiség, amely az egyénben jelenik meg, a maga szüntelenül növekedő tartalmát? A szellembe semmi kívülről bele nem kerülhet; benne csak az lehet, ami már benne lappang, de mi arról nem tudunk. A szellem öntudatos tartalmát máshonnan nem eredeztethetjük, mint a még tudatlanság állapotában levő szellemből. Azt mondhatjuk, hogy a szellem a maga mivoltában tulajdonképpen tudattalan s bátran lehet is az, mert hiszen neki nincs szüksége azokra a kategóriákra, amelyek egytől-egyig a tudat módosulásai, de amelyek nélkül az egyéni lélek a szellemhez hozzáférni nem képes. A szellem nem szorul reá az egyéni lélek semmiféle kategóriájára, mert hiszen ezt a lelket és annak tevékenységeit éppen ő szabályozza és igazgatja, ő szab nekik irányt és célt. Őt azonban az egyéni lélek csak a maga kategóriái által képes felfogni és kialakítani.

Nagyon tévedne tehát az, aki úgy hinné, hogy a tudat voltaképpen alárendelt jelentőséggel bír a teremtés folyamatában. Ellenkezőleg. A teremtés éppen abban áll, hogy tudatossá tesszük azt, ami tudattalan volt. Téved tehát FREUD, aki azt hirdeti, hogy a tudat a tudattalan gátja. A tudat segítségével a tudattalan megmarad a maga rejtett s potenciális állapotában, de teremteni nem tud semmit.

A tudattalan a benne szunnyadó lehetőségeket valósággá tenni csak a tudat segítségével képes. A tudattalan és a tudatos örök korrelációban állanak egymással és aki ezt a korrelációt széttépi, az úgy a tudattalant, mint a tudatost és ezáltal a szellem teremtő erejét megnemértés zsákmányául veti.

A tudattalan mélyén szunnyadó lehetőségek csak a tudat által lesznek valóságokká, - ez a tétel a tudattalan és a tudatos viszonyát világossá teszi. A szellem a maga tudatlanságában, mint különbözetlen, tehát tökéletes valóság, egy csomó lehetőséget rejt méhében, amelyek a tudat fényébe jutva és a tudat kategóriái által felfogva, reánk nézve valóságok lesznek. Ebben a lehetőségben tehát az egész személyiség preformálva van és egész jövődönk szunnyad. Ez a lehetőség valósággá azáltal válik, hogy a tudat a maga kategóriái segítségével a tudattalant az öntudat fényébe állítja, formálván és ezáltal

¹ Les grandes formes de la vie mentale. 28. sk. I.

aktualizálván azt. Érzékleink segítségével alakítjuk ki azt az életmezőt, amely a külvilág tárgyairól ad képet nekünk s ennek az életmezőnek kialakulása tudattalanul történik. Ez a tudattalanság az oka talán annak, hogy nekünk erről a külvilágról minőségileg ugyanazon a képeink vannak és életmezőink is merőben ugyanazok, ami ez életmező alapjait és gerincfogalmait illeti. Amikor a lélek ezt az életmezőt kialakítja, nem-tudatos kényszerűséggel jár el, de mit érne ez az eljárás és a lélek minden erejének megfeszítése, hogyha a tudat ennek az eljárásnak eredményéről tudomást nem venne és mindaz, amit a lélek nem-tudatos kényszerűséggel megalkotott, ottmaradna a tudattalannak mélyén? A lélek ezen tudattalan tevékenységére legyen szabad egyetlen példát idéznünk. Mikor valamely testnek súlyát szemmel mérlegeljük, voltaképpen az emberi egység egész organikus rendszere tevékeny. A súly megállapítása azonban aligha történhetné meg, hogyha izmaink a test súlyának megfelelően tudattalanul össze nem húzódnának s ezen összehúzódás folyamán keletkező feszülés útján nem adnának bizonyos mértéket az illető tárgy súlyának mérlegelésére. Az izmoknak ez a munkája, amely nélkül a súly megbecsülése létre nem jöhetne, merőben pszichikai és tudattalan munka, amelynek mi csak eredményét konstatáljuk, de magáról a tevékenységről semmit sem tudunk.

Az alkalmazkodás és a mozgás tudattalan elemei elengethetetlenek akkor is, ha emlékezés és szokás áll elő. Tudattalan mozgásérzetek nagy számmal fordulnak elő a szín- és a hangképek keletkezésénél is; már sokkal kisebb az íz és az ízezés képeinél. Miután pedig a tudattalan főként motorikus elemekből áll - ezért találó DWELSHAUVERS kifejezése, amely dinamikus tudattalannról beszél - ezért a látási és a hangérzetek sokkal könnyebben idézhetők az emlékezetbe, mint a szag és az íz érzetei. A látási és a hangérzetekben u.i. a motorikus elemeknek nagy szerepük van, míg a szag és íz érzeteinek keletkezésénél a motorikus elemek alárendelt szerepet visznek. Ezek a tények is mutatják, hogy a lelki szintézisekben sok tudattalan foglal helyet; maguk a szintézisek pedig a tudattalan tevékenységei által keletkeznek.

A tudattalan problémájának irodalmában gyakran találkozunk a tudatalatti kifejezés mellett a «tudatfeletti» kifejezéssel is. Ennek a kifejezésnek, ha az több akar lenni helyhatározó szókkal való játszadozásnál, más értelmet adni nem lehet, mint a következőt. Vannak az ismeretnek olyan elemei, amelyeket KANT méltán nevez logikai apriori elemeknek, azaz olyan elemeknek, amelyek minden ismeretnek és tehát mindenki ismeretének is logikai előfeltételei. Ezek az elemek együttvéve alkotják az apriori s tehát egyetemes törvényszerűséget, amely minden egyéni tudat felett áll s tehát minden egyéni tudatot egyformán kötelez. Ha tehát azt kérdezzük, mi a tudattalan? erre így felelünk: ami a tudatnak egyszer valami módon már része volt, de onnan kiesett, hogy oda alkalomadtán ismét visszatérjen; ha pedig azt kérjük: mi a tudatfeletti? – erre mást nem felelhetünk csak ezt: azt az apriori törvényszerűséget, amely logikailag minden tudat felett állva minden tudat tevékenységét szabályozza. Azzal természetesen tisztában kell lennünk, hogy a tudatfelettinek így módon való értelmezése merőben logikai és nem lélektani.

Ha ezek után a tudattalan természetét közelebbről tekintjük, úgy találjuk, hogy a tudattalannál ott beszélünk, ahol valami történik bennünk a nélkül, hogy mi arról tudnánk. A tudat dinamikai jellegéhez tehát szó sem férhet. Világosan mutatja ezt az a számtalan tudattalan mozgás és mozdulat, amely az emberi egység testi részében megy végbe szükségképpen. Ilyenek pl., a szív ritmikus, a belek perisztaltikus mozgása, az emésztés egész folyamata, a vér ritmusos keringése, az anyagok mindennemű kicserélődése a mirigyek elválasztó működése, a hormonok tevékenysége stb., stb. De ilyen dinamikus folyamat maga a képalkotás is, amely a tudattalan kényszerével folyik le, azzal a kényszerrel, amely a tudattalan működését oly élesen jellemzi a tudat tevékenységének szabadságával szemben. Ez a dinamikai jellem még ott is megvan halvány alakban, ahol egyszerűen a tudatra való képtelenségről van szó, mint pl. POINCARÉ esetében, aki egy nehéz probléma megoldására sok hónap elmúltával egyszerre bukkant rá. A tudatra nem jutott megoldás itt is állandó erőfeszítést végzett a megmaradásra és tudatra-törésre. Másként az egész dolgot képtelenek vagyunk megmagyarázni. Nem tagadható ez a dinamikai jellem akkor sem, amikor a tudattalan a múltat őrzi meg a jelen számára; itt u.i. a lélek szüntelenül önmagát éli meg az emlékezésben. Csupa aktivitás a tudat és csupa aktivitás a tudattalan is. De a tudattalan aktivitása olyan halvány lehet, hogy addig, amíg tudatra jutna, el is múlhatik. Annál nagyobb az ereje a tudattalannak, minél dinamikusabb. Azt hiszem, hogy amit a tudat végképpen elejt, mert az ő világához nem tartozik, az a tudattalانبól is csendesen kivesz.

Szükséges még egypár szót a tudattalan struktúrálságról mondanunk, nehogy valaki csak egy percig is azt gondolja, hogy a tudattalan bizonyos szubsztanciális jelleggel bíró alkotórésze a léleknek, vagy pedig olyan misztikus mélye, amelyből minden rend és szabály nélkül merülnek fel a legnagyobb csodák a lélek felszínére. Nincs egy tudattalan, mint szubsztanciális entitás és nincs egy tudattalan, mint a léleknek valamely ismeretlen, titkos helye, amelyben titkos tartalmak bujnak meg és rejtőznek el a tudat fénye elől. Hanem vannak tudattalan érzéklek, tudattalan észrevételek, tudattalan emóciók, vágyak, érzések, sőt

vannak olyan lelki lefolyások, «érzések» is, amelyek a maguk lefolyásában előttünk tudattalanok maradnak. Mi hát az, amit mi a tudattalannak nevezünk? Tudattalannak nevezzük különböző tudattalan lelki élmények organikus összefüggését és rendszerét. Ez a rendszer ott van és organizálódik a tudat hozzájárulása nélkül, hogy azután alkalomadtán a lélek felszínére jutva, előttünk tudatossá válják. A tudattalan lelki elemek rendszere, mint rendszer természetesen éppen oly kevésbé különbözik a tudatos lelki jelenségek rendszerétől, mint amilyen kevésbé különbözik minőségileg a tudattalan a tudatostól. Itt is teljes és tökéletes azonosság áll fenn a lényeg tekintetében. Ami nem is lehet másként, ha a lelki életet nem akarjuk két összeszöhetetlen darabra szakítani.

Ha mindezeket tekintetbe vesszük, akkor talán azt mondhatjuk, hogy a tudatos és a tudattalan között csupán nivóbeli különbség áll fenn. A tudat aktivitása magasabb szinten folyik le, mint a nemtudatosé, s a csökkent szintű tevékenység szinte minden esetben a tudattalan jellemét veszi fel. A tudat megszakítja ugyan a tudattalan folyamatát, de csak azért, hogy magasabb szintre emelje és ez által a maga világának tagjává tegye. Amíg a tudattalan erre a szintre a tudat által fel nem jut, addig a tudatra s a tudat világára nézve nem is létezik. A tudattalan rendszer elrejtett tagjának a tudat rendszerébe kell felvételnie, hogy számunkra termékeny legyen. Teremt hát a tudattalan, ha a tudat hozzájárul és napfényre hozza azt, ami a tudattalan méhében «megérett».

Ha az emberi egység filozófiai eszméjét tekintjük, akkor a tudattalan nagy szerepét nem tagadjuk, de azt is állítjuk, hogy a tudat a maga elsőségét és méltóságát a tudattalan mellett is megtartja. Elismerjük, hogy a tudattalan tevékenysége szükségszerű s így közelebb áll a természet működéséhez, amely szintén nem ismer szabadságot, de állítjuk azt is, hogy az ember filozófiai eszméje mégis csak a szabadságban virágzik ki igazán és teljesen. A tudattalan szükségszerű tevékenységét köszönettel vesszük és fogadjuk el, de nem adjuk érte a tudat szabadságát ajándékul. Sőt ellenkezőleg. Ebből a szükségszerűségből minden erőnkkel ki akarunk emelkedni, hogy a tudat és öntudat fényes világosságában megépíthessük a mi világunkat az élet minden területén és kialakítsuk a szellemet, amely a maga csodás erejét csak a szabadság acélkemény levegőjében tudja kibontani.

Nem tudjuk, de elhisszük CARUSnak, hogy a tudattalan világában a teremtés folyamata örök, mert ott nyoma sincs a fáradtságnak, amely csak ott mutatkozik, ahol a tudattalan sajátosan kombinálódik a tudattal, vagy ahol csak a tudatról van szó egyedül. Tudjuk, hogy a test szerveinek működése szüntelen: a szív verése, a vér csörgedezése, a mirigyek kiválasztó munkája meg nem szakad: azt is tudjuk, hogy a tudattalanba visszasüllyedt lelki elemek, vágyak, érzések, gondolatok, szenvedélyek meg nem szűnnek hatni a tudatra, jólehet ezen hatásuk tudattalan. De azt sem hagyjuk figyelmen kívül, hogy ott, ahol az öntudat megakasztó és szegező tevékenysége nem jelentkezik, ott az ember és világa megcsökik és a szellem élete homályba borul. Az öntudat minduntalan korlátokat állít maga fölé és magával szemben, hogy ezen korlátok legyőzése által valósítsa meg önmagát és fejtse ki végtelen világát.

Érezzük, hogy a tudattalan által valóban még jobban tagolódunk bele a világegyetem nagy rendszerébe s éppen azok a testi folyamatok, amelyek a tudat minden hozzájárulása nélkül végzik a maguk valóban kozmikus jelentőségű munkájukat, éppen ezek a folyamatok szövik legerőteljesebben bele az emberi egység organikus rendszerét a világegyetem kozmikus rendszerébe, hogy a természet végtelen teremtő ereje áramoljék át a mi véges emberi egységünkön is. Ámde arról sem feledkezünk meg, hogy az emberi egyéniség kialakítása az öntudat fáradhatatlan műve: legértékesebb személyiségek azok, akik az öntudat által lemondások, tűrés és szenvedés között alakultak ki igazi műremekké. A személyiség fogalmát elemezve, magunk is rájöttünk arra, hogy a személyiség legmélyebb szálai a tudattalanba nyúlnak alá, de rájöttünk, elemzésünk során arra is, hogy ebben a tudattalanban éppen azok az élmények bírnak nagy alakító erővel, amelyek magából a tudatból hozták ezt a nagy átalakító erőt. Az ilyen élmények a tudatból kerültek bele a tudattalanba a mi tudomásunk nélkül, és a tudattalanból kerültek ismét a tudatba a mi tudomásunk nélkül. Az élmények ezen nagy körforgása a személyiség kialakulásának nélkülözhetetlen feltétele. Persze ma már világos, hogy ezen szerves körforgás folyamán az élmény mind nagyobb mértékben «érik» és gazdagítja magát a lelki életet.

A tudattalan vizsgálata immár kényszerítő erővel lép fel a lélektanban és a szellemtudományokban. E vizsgálatokat - úgy látszik - két alaptörvény vezeti, amelyeket talán így lehetne fogalmazni. Az első alaptörvény: Semmi sem kerül a lélek tudatos terére, ami nem tudattalan kényszerűséggel került volna oda. A lélek élete tehát a tudattalanból indul ki és halad a tudatos felé. A második alaptörvény: a legmagasabb szellemi műveleteknél semmi sem villanhat elő hirtelen a tudattalan mélyéből a nélkül, hogy előbb ne a tudat nehéz munkája által készített volt elő. Hogy ez a két alaptörvény módosulni fog a későbbi kutatások nyomán, az kétségtelen. De addig is jó szolgálatot tehetnek azoknak, akik az ember filozófiai eszméjét vizsgálva a tudattalan szerepével szeretnék tüzetesebben megismerkedni.

A tudattalan kozmikus szerepére vonatkozóan a természettudományokat illeti a döntő szó. Elsősorban a biológiának kell számonvenni, hogy miféle szerepe van a tudattalannak az életben általában s ekként megállapítani, hogy vajon a tudattalan lélek nem az egyetemes élet konstituálója-e? A biológiának kell feleletet keresnie az ú.n. kollektív tudattalan problémájára is, amely a szellemtudományok területén ma alig sejthető fontossággal bír. Ezek alapján azután majd a lélektan és bölcsélet van hivatva annak eldöntésére, hogy az egyén érzési, akarat, sőt értelmi életére nézve is ennek a kollektív és személytelen tudattalannak, amely apáról száll fiúra, minő jelentősége és jelentése van.

29. §. A lélek rendszerének kialakulása.

Az előző fejezetek fejtegetéseiben arra törekedtünk, hogy a lélek organikus rendszervoltát minél erőteljesebben kifejezésre juttassuk és meggyőzzünk arról is, hogy az egyes lelki tevékenységek maguk is organikus rendszerek keretében folynak le. Az egész emberi egység a test-lélek-szellem organikus rendszere. Organikus rendszer a lélek is, mint ennek az átfogó egységnek egyik alkotórésze. De fejtegetéseinkben minduntalan rámutattunk arra is, hogy a lélek a maga lényegében folytonos tevékenység, amiből a lélek dinamikus jelleme szükségképpen következik. Ez a dinamizmus, ez az örökös tevékenység a lélek fejlődésében is megmutatkozik: a mindig tevékeny lélek a szüntelen fejlődés állapotában van. Erről a fejlődésről szeretnénk még röviden egy pár szót mondani abban a reményben, hogy az elmondandók világosabbá fogják tenni az ember filozófiai eszméjét is.

Azon talán nem kell vitatkoznunk, hogy az emberi lélek fejlődése a tudattalanban veszi kezdetét: azok az első lépések, amelyeket a lélek tesz kialakulása felé, tudatunk fényébe nem jutnak el. Ha lehet beszélnünk embrionális lélekről, - márpedig kell beszélnünk - akkor ennek a léleknek fejlődéséről semmiféle tudattal nem rendelkezünk. Pedig az életenergiáknak micsoda ereje feszülhet ott a kifejlés és kialakulás elé! Mi erről a feszülésről sem tudunk semmit. Az embrionális élet merőben a tudattalan méhében folyik le minden tudatosság nélkül és azzal a kényszerűséggel, amely a tudattalant éppen jellemzi.

De azt kell mondanunk, hogy a már világra jött kisded lelki életének kezdetei is merőben tudattalanok. Ösztönszerű minden cselekedete, jobban mondva, minden mozdulata és ezeket az ösztönszerű mozdulatokat tudat nem kíséri. Hosszú időnek kell lefolynia, míg a kisded tudata felébred és fényének körébe vonja a kisded mozdulatait és ténykedéseit. Az első ösztönszerű mozdulattal azonban már megkezdődik a lélek fejlődése és kezd kialakulni a lélek organikus rendszere azon lelki összefüggések útján, amelyek mind nagyobb és nagyobb számmal létesülnek már a lelki élet kezdetén. Aki kis gyermekek lelki fejlődését figyelemmel kísérte, észrevehette, hogy ilyen erős és maradandó összefüggések már aránylag korán keletkeznek s természetesen éppen olyan összefüggések, amelyek elsősorban az élet fenntartása szempontjából nélkülözhetetlenek. Ezek az őseredeti összefüggések, amelyek elsősorban az élet fenntartása szempontjából nélkülözhetetlenek. Ezek az őseredeti összefüggések önmaguk reámutatnak arra, hogy a lélek fejlődésének első motorja az ösztönök és érzések. Azok a tevékenységek, amelyek nyomán ezek az őseredeti összefüggések keletkeznek s amelyek a lélek kifejlő organikus rendszerének legmélyebb alapjai, egytől-egyig ösztönök és érzések hajtására jönnek létre. Ösztönök és érzések a lélek fejlődésének első és állandó motorjai, hajtóerői, amelyek úgyszólván sarkalják és űzik a lelket mind teljesebb és tökéletesebb kifejlésére mindig újabb és újabb összefüggések útján.¹

Ezeknek az összefüggéseknek keletkezése, előállása, megszilárdulása is a tudatnak mindennemű hozzájárulása nélkül jön létre. A tűz első megérintése nyomán fellépő fájdalom egyszer s mindenkorra elkerülhetetlen összefüggést létesít a tűz és a fájdalom között s ennek az összefüggésnek keletkezése tisztán a tudattalan mélyében alakul ki és rögződik meg a lélek rendszerében. Ha nem a tudattalannak mélyében keletkezett volna ez az összefüggés, bizonyára nem is lenne meg az a vitális ereje és mindenhatósága, amely minden más lelki hatással szemben megőrzi érvényét. És minden ilyenemű, vitális természetű összefüggés a tudattalan mélyében keletkezik és ott rögződik meg. Mi kerülünk valamit, vonzódunk valamihez, közönyösek vagyunk, érdeklődünk, és mindezek a lelki funkciók tudatunk közbejötté nélkül keletkeztek és állandósultak bennünk. Nem is tudnánk e világban tájékozódni és életünk is végtelen

¹ E fejtegetést tüzetesen és világosan tárgyalja VÁRKONYI HILDEBRAND: A gyermekkor lélektana c. művének I. kötetében. (Szeged, 1938.) Ajánlatos PIAGET művének tanulmányozása: La naissance de l'intelligence chez l'enfant (Paris, évszám nélkül) és La construction du réel chez l'enfant. (U.o.)

sok akadályba ütköznék, ha ilyenmű lelki funkcióink, amelyek minduntalan magára a biológiai értelemben vett életre utalnak, nem a tudattalanban keletkeznének. Ezek olyan ajándékok, amelyeket szó nélkül kell köszönettel fogadnunk, mint lelki életünk alappilléreit.

De nemcsak a biológiai vonatkozású összefüggések keletkeznek már a fejlődés legelején a tudat minden hozzájárulása nélkül pusztán az ösztönök és az érzések hajtására, hanem bizonyos inkább értelmi összefüggések is. Már DILTHEY felhívta erre a figyelmet.¹ Mi - úgy mond DILTHEY - különbségeket teszünk, elkülönítünk, fokozatokat különböztetünk meg, anélkül hogy tudatával lennénk azoknak a folyamatoknak, amelyekkel ezeket tesszük.

Meg kell hát állapítanunk, hogy a lelki rendszer kialakulásának és ezzel a lélek fejlődésének középponti mozgatói az ösztönök és az érzések, valamint az érzésszerű lelki folyamatok. Az ösztönök azok az őseredeti tendenciák, amelyek már eredettől fogva adva vannak s minden fejlődés erején már jelentkeznek, mint ennek a fejlődésnek megindítói és ébrentartói. Ahol valamely ösztön, azaz abban az ösztönben megadott tendencia bármiféle okból kihal, ott a lelki élet rendszere éppen azon pontján, amely ennek az ösztönnek megfelel, féleles és hibás marad. Az ösztönök és a tendenciák a közvetlen összekötő kapocs test és lélek között s mihelyt a testi ösztönök kielégülésre törnek, a lelki élet is megindul és párhuzamosan halad az ösztönök és tendenciák kielégülésével. A kielégítetlen ösztön is bizonyára nyomot hagy a lélek organikus rendszerében, de ez a nyom, hogy így fejezzük ki magunkat, a rendszer szempontjából csak negatív jelentőséggel bír. Az ösztönök tevékenységével és kielégülésével megindul ugyanakkor a lélek tagozódása és éppen a kielégülő ösztönök segítségével és irányában. Talán pontos fiziológiai kutatás ki tudná mutatni, hogy ez a tagozódás bizonyos párhuzamot mutat fel a fiziológiai tagozódással. Ebben a tekintetben kevés ismerettel rendelkezvén, a dologhoz hozzászólni sem tudunk.

Ha az ösztönöknek és érzéseknek ilyen középponti szerepük van a lelki élet kifejlésében, természetes, hogy az ember lelki élete a fejlődés alsó fokain elsősorban ösztöni és emocionális-affektív élet. Ennek az életnek és fejlődésnek megindítói elsősorban azok a primitív érzeti benyomások, amelyeket az ember a körülvevő világtól, de a maga belső világától is nyer. E benyomások és az emberi egység belső világában keletkező hiányok indítják meg az ösztönök tevékenységét és az ösztönök kielégedése nyomán indul meg a lélek organikus rendszerének képződése és tagozódása. Érzeki benyomások és hiányérzetek állanak a lelki fejlődés kapujában és uralkodnak az egész emberi egységen, amely a maga tevékenységeivel áll ellene azoknak, hogy ezen ellenállás útján valósuljon meg és fejlődjék ki tagjaiban és tagjai által.

A lelki fejlődés útja e kezdetek által világosan meg van jelölve. Az ösztönök kielégülése vagy a kielégülésre való törekvés sikertelensége mindjárt a kezdet-kezdetén az élvezet vagy a fájdalom érzésében jut kifejezésre s ezen érzelmi állapotokhoz járulnak más emocionális természetű elemek, amelyekben benne rejlik jövő törekvések csírája és vágyakozása ezen törekvések sikere után. Az élv érzése mindig pontosan értesít az emberi egység állapotáról s minden esetben boldog megelégedettséget szül; a fájdalom érzése ellenben az emberi egység veszélyeztetését jelenti és kezdetül szolgál olyan törekvéseknek, amelyeknek célja ennek a veszélyeztetésnek elhárítása. Ezekben az érzésekben és érzésszerű lelki folyamatokban felcsillan az érték arányos szála is; elsősorban természetesen az élet értékei kelnek életre és tesznek maguk mellett tanúbizonyságot az érzések által; ámde ezek az érzések még csak mutatják, hogy valamely érték valósul meg, vagy valamely érték megvalósulása nem sikerül. Az érték maga az érzés megélése által tudatossá még nem lett, azaz: az érzés fellépte még nem jelent értéket a tudatban. Bármint álljon is azonban a dolog, az kétségtelen, hogy a fejlődés kezdetén az érzés rétegeiben az értékek világa szunnyad.

Az érzés utal már az akaratra is, mert kezdetül szolgál olyan törekvéseknek, amelyek a tudat hozzájárulása által akarattá lesznek. Az érzés könnyen megy át a sóvárgás állapotába, amikor a hiány pótlékának megszerzését kívánja; vagy könnyen megy át a sóvárgás ellentétébe, amikor valamit magától távol tartani óhajt. Mindkettő, a sóvárgás úgy, mint annak ellentéte, könnyen megy át az akarat folyamatába, ha ehhez a sóvárgáshoz vagy ellentétéhez a tudat szabályozó tevékenysége járul. E ponton tehát a lélek fejlődésében az akarat ölt testet és fejlődik ki a tudat fényében. Amíg a tudat fénye fel nem gyűl, addig természetesen nem is lehet akaratról beszélni, mert hiszen, amint ezt az akarat folyamatának tárgyalásánál láttunk, az akarat folyamatában az egész tudatos személyiség nyer kifejezést. Az akaratban a személyiség a maga legmagasabb síkján jelentkezik, azon a legmagasabb síkon, amelyet az öntudat páratlan fénye világít meg és tesz termékennyé minden irányban.

¹ V.ö. Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie. Gesammelte Schriften V. k. 207. sk. lapjainak fejtegetéseivel.

Hogy az ismerés minden ponton közvetlenül az érzékeléssel halad karöltve, ezt talán nem szükséges részletesen bebizonyítanunk. Az érzékelés az ismeret kezdete s ahol az érzékelés már biztos utakon halad, ott az intelligencia és értelmesség számára biztos talaj és erőteljes alap adódik. Nem lehet itt feladatunk az értelmiség s vele együtt az ismerés fejlődését lépésről lépésre követnünk. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk ebben a fejlődésben a képzelem szerepének fontosságát. A képzelem, amint ezt a maga helyén világosan kifejtettük, az érzéklek adatai között voltaképpen egységet létesít azáltal, hogy a különböző érzéki adatokat egy tárgyra vonatkoztatja. Az értelem fénye e ponton lesz igazán biztossá, a fantázia keletkezésének pontján. A lelki fejlődés folyamán a fantázia az érzéklés kifejlésével párhuzamosan fejlik ki és a maga teljességére tesz szert a tudat világosságánál. A fantázia ezen szerepét a lelki fejlődés szempontjából megvilágítja az a tény, hogy a fantázia gyakran téved. Például téved akkor, amikor a kis gyermek a sárga narancs érzéklei adatait helytelenül foglalja egységbe, mint a labda adatait; ugyanis még narancsot nem látott s a sárga narancsról jövő érzéki adatokat csak úgy tudja egységbe foglalni, hogyha azokat az általa ismert labdára vonatkoztatja. A fantázia tévedései és kinövésai a fantázia ezen egységesítő és vonatkozó szerepe fontosságának legerősebb bizonyítékai. Amelyik pillanatban az érzéki adatainkat egy tárgyra vonatkoztatva egységbe fogni tudjuk, megszületett a fantázia tevékenysége, hogy azután a maga finom szálaival a lelki élet minden mezejét átfonja. A fantázia a lelki élet fejlődésének egyetemes feltétele. Nála nélkül a külső világ megértése nem lehetséges.

Az ösztönök tevékenysége, az affektív élet, a törekvések és az akarat folyamata tehát a tudattalanból indulva ki, fejlik a tudat világosságára és fejt ki azáltal a lélek organikus rendszerét is. Ugyanaz a fejlődés menete a gondolkodásra nézve. A gondolkodás is a tudattalanból veszi kezdetét és halad fokozatosan a fejlődés útján, amíg a tudat világosságába nem ér, ahol már fogalmak és ítéletek öntudatos alkotása halad mindjobban a kifejlődés útján. A kifejlődés legmagasabb fokát akkor éri el, amikor minden lépése az öntudat tiszta fénye által kísértetik és maga is az öntudat világossága által nemesedik meg és teremt önértéket az ismerés birodalmában. Minél öntudatosabb a gondolkodás, annál értékesebb és annál fejlettebb. Ezért kell öntudatos gondolkodásra nevelni, nem pedig a tartalmi ismeretek tömegével tömni tele a fejlődő agyvelőt.

Az a kérdés már most, hogy miben áll a lélek fejlődése? Abban, hogy a tudattalantól a tudatos felé haladva az öntudatos Én szabályozása alá kerül az emberi egység egész organikus rendszere. Az organikus szervezésének ez a munkája – amint már többször reámutattunk – az öntudatos Én vezetése mellett folyik le, amiből az következik, hogy minél öntudatosabb az Én, amely ezt a szervezést vezeti, annál tömörebb és szilárdabb lesz a lelki egység organikus rendszere is. Mi e szervezési tevékenységben állandóan megéljük ennek a munkának teleológikus jellemét: minden élményünk a célszerűség kategóriája alatt áll. A fejlődő és alakuló rendszer tevékenységei valamely célnak állnak szolgálatában; végső elemzésben minden lelki tevékenységünk arra irányul, hogy életértékeket valósítson meg. A fejlődés tehát egyenesen az organikus rendszer kialakításában nyilvánkozik meg és közelebbről abban, hogy a fejlődés haladása során a lélek mind alkalmasabbá válik, hogy életértékek és szellemi értékek megvalósítása által az emberi egység kialakítását szolgálja. E tény egyszerre világossá válik mindenki előtt, aki a szemlélés és észrevétel genezisének figyelemmel kíséri a legelőször fellépő szaglási észrevételektől fel egészen a legszublimisebb látási észrevételekig. Itt minden sikerül, ha céljához ért. És minden észrevét, amely céljához ért, valamely életértéket valósított meg s azáltal a lélek egységét és az emberi egységet gazdagította. De ott van ez a célszerűség a lelki fejlődés egész folyamatában: az ösztöni, az érzelmi, a törekvési, akarat, értelmi tevékenységek mind a célszerűség által vezetettek és a fejlődés annál magasabbfokú, minél magasabb értéket valósítanak meg az öntudat minél magasabb fokával. Ezen fejlődés és célszerű tevékenység folyamán a lélek rendszere mind erőteljesebb mértékben organizálódik és tagosodik, hogy ezáltal minél alkalmasabb eszköze legyen az értékek megvalósításának.

Ha elismerjük azt a tényt, hogy a lélek fejlődését az öntudatos Én szabályozza és a lélek rendszerét is ez az Én organizálja, akkor még határozottabban ismerjük fel annak lehetetlenségét, hogy a lélek önálló és atomizált részecskék halmaza és összege. Ilyenforma összegződésből soha organikus rendszer nem születne és soha célok meg nem valósíthatnának. A fejlődés tehát a tudatos Én és a nemtudatos Nem-Én állandó viszonyulása alapján akként megy végbe, hogy az Én állandó hatásokat fogad fel a Nem-Én részéről és azokat a maga módján saját tartalmává teszi; de a Nem-Én is hatásokat fogad el az Én részéről, amely a Nem-Ént a maga reakciói segítségével állandóan alakítja. Éppen ebben az alakításban áll az, amit emberi művelődésnek szoktunk nevezni.

A lélek fejlődésének képe ezek szerint így alakul. A külső világ és az emberi egység belső világa által keltett hatások a lélekben hiányérzeteket okoznak, s ezen hiányérzetek megszüntetése az ösztönök tevékenysége. E tevékenység sikere által a megbolygatott ösztön megcsendesül; ez a megcsendesülés az

ösztön kielégülését jelzi s a kielégülés állapota kellemes érzésben nyilatkozik meg a tudat előtt. Az ösztönök tevékenysége azonban az érzékek és észrevételek közbejötté nélkül lehetetlen. Az észrevételek a fejlődés legelején jelentkeznek és lesznek okozói érzési, törekvési állapotoknak. Amint az észrevételek és az érzékek fokról-fokra finomodnak, finomodnak az ösztöni tevékenységek is; nő a tudat ereje azáltal, hogy már nemcsak kíséri a folyamatokat, hanem azokat mind határozottabban vezeti s tehát szabályozza is. A tudat vezetése a fejlődés menetében döntő mozzanat. A képzelem ezenközben az érzéket hozza egységbe s ezen egységbehozatal által csakugyan «megvékonyítja» azokat, amint BÖHM KÁROLY szemléletesen mondja.¹ Az érzékeknek végtelen fontossága éppen abban nyilatkozik meg, hogy a fiziológiai funkciókat, melyek nélkül az emberi egység nem létezhetné, tudatossá teszi s általa bizonyos fiziológiai folyamat az én számomra «szín» lesz, egy másik folyamat «hang», egy harmadik «íz», egy negyedik «szag» stb. De a «szín» csak a tudatom előtt jelent színt, a «hang» hangot, az «íz» ízet stb., azaz tudatom előtt a megjelenő fiziológiai folyamat eredménye «jelentés» lesz, azaz az érzéklet immár egy intellektuális tényezőt rejt magában, amely intellektuális tényezőt, a jelentést én szemlélem, érzékelem, észreveszem a neki megfelelő érzékletben: a szag-jelentést a szag-érzékletben, a szín-jelentést a szín-érzékletben, az íz-jelentést az íz-érzékletben. A tudat előtt megjelenő észrevételből bomlik ki a lélek egész rendszere és alakul ki ezáltal az emberi egység egész világa az emberi egység egyéni belső alkatának megfelelően.

Azt hiszem, talán nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a fejlődés a célszerű ösztöniség alapjáról a tudatos intellektualizálás felé halad, hogy az öntudatos Én fényével hassa át a lélek minden tevékenységét. Nem lehet tehát gyökeres ellentétet állítani az ösztöniség, érzékiség és az értelem s tudatosság között. Az öntudatos értelmiségnek kell áthatnia az ösztönök és az érzékek nyers munkáját, hogy előkészítessék a talaj a szellem tevékenységei számára. Tagagadhatatlan, hogy az ösztön és az érzékek ereje a testhez köt elválaszthatatlanul, de ez így is van rendjén. Ha ez a kényszerű odaköttetés nem lenne, nem lehetne sem emberi, sem másféle élet e földön. Ösztöneink és érzeteink fiziológiai funkcióinkhoz vannak kötve és szag-, valamint íz-érzeteinket vajmi nehéz az Én tudatos értelmével kötni össze. Éppen ezért ezeknek az érzékeknek elsősorban vitális jelentőségük van és az emberek túlnyomó részénél meg is maradnak a maguk eredeti vastagságukban: az értelem fénye soha át nem hatja őket. Annál erőteljesebben hatja át az értelmes Én a maga funkcióival a látás és a hallás érzeteit, melyek joggal nevezetnek felsőbb érzékeknek, mert munkájuk a szellemi élet kiépítése szempontjából nélkülözhetetlen. Az ember filozófiai eszméje szempontjából a hallási és látási észrevételek képezik azt az alapot, amelyre a szellem a maga csodálatos alkotásait építi.

Az érzéki réteg ezek szerint a lelki fejlődésnek elengedhetetlen alapja, amelyre a lélek egységének egész organikus rendszere felépül és kifejlik. De csak alapja. Ha az érzéki élet a maga elszigeteltségében maradna meg, úgy talán valamilyen lelki élet kifejlődhetné, de ez semmiesetre sem lenne az emberi egységhez illő lelki élet. A tisztán érzéki vonásokból előálló életben is meglenne ugyan valamilyen egység, amely az organikus egység ismérveit viselné magán. Az emberi egység lelki élete azonban az érzékiség fölé emelkedik; ezt az érzékiséget, annak munkáját és tartalmát szemlélő Én nélkül ki nem alakíthatja. Csak az ilyen felülemelkedő Én képes arra, hogy az ösztönök és az érzékek munkáját szabályozza s ezen szabályozó munkája által mind finomabbá tegye s magasabb fokra emelje. Az érzékek közé szorított Én egyesítené ugyan az érzékek sokféle irányú tevékenységét, de annak szabályozására képes nem lenne. Az érzéki Én az érzékek rabja; az érzékek fölé emelkedő Én az érzékek parancsolója és ura. Maga az igazi emberi értelemben vett észrevétel is csak a szemléleti magaslatra emelkedett Én segítségével lehetséges: az ember ezen eszes Én segítségével igazán az «észre» veszi azt, ami eddig is benne volt ugyan az érzékekben, de az Én tudatára még nem jutott. Az érzékek és az érzékek eddig is jelentettek valamit, de mi ezt még nem tudtuk az Én elé állítani. Most azonban a homályos, bizonytalan, elmosódott jelentés a maga változatlanságában, de teljes világossággal, határozottsággal áll a szemlélő Én elé. Most már az érzékből feléje csendülő jelentés az Én is felel és az érzéki szálak közé odaszövi a maga értelmi szálait is s ezúton keletkezik a jelentés, amelyben valami olyan jelentkezik az Én előtt, ami nem ő, azaz a mi Nem-Én. Az öntudatos Én a Nem-Énnel való állandó kapcsolatban ezen jelentésekben és jelentések által fejti ki gazdag tartalmát és alakítja ki öntudatosan azt, ami eddig tudattalanul szunnyadott a szellem méhében.

A fejlődésnek, amely a célszerű ösztöniségtől az öntudatos Én felé halad, szabályozója és vezetője az Én, amely az érzékiség és az értelmiség fokozatain keresztül haladva jut el végre öntudatának legfelső fokára. Ez a fejlődés az érzékiség területéről szétárad az érzelmi, akarati élet minden területére és olyan jelentésekben nyilatkozik meg, amelyek a maguk értékét az Én öntudatosságától nyerik. Legfejlettebb lélek, azaz lelki egység az, amely a legöntudatosabb a szó lélektani értelmében. Ezen fejlődés folyamán minden lelki

¹ E. és V. IV. kötet 119. lap.

tevékenység az Én által szabályoztatik és az Én egységes vezetése alatt áll. Ahonnan az Én-nek ez a szabályozó ereje valami módon kiveszett, ott felbomlik a lélek organikus rendszere és fejlődés helyét a feltartóztatatlan bomlás foglalja el, amint ezt a deperszonalizáció, a személyiség felbomlásának esetei olyan fájdalmasan bizonyítják. Ezen fejlődés folyamán értékek is valósulnak meg: életértékek és szellemi értékek egyaránt. Azonban már itt figyelmeztetnünk kell arra, hogy nem a fejlődés teremti az értékeket. Az értékeket az öntudatos Én teremti s a fejlődést ezen értékek irányában szabályozza. Az öntudatos Én-ben van az érték és belőle kerül bele a lélek organikus rendszerébe és a lélek legkisebb mozdulataiba is. Innen kerül bele az érzésekbe, amelyek annál értékesebbek és a fejlődés annál magasabb fokán állanak, minél öntudatosabb Én tevékenységét kísérik. Innen kerül bele az akarat egész tevékenységébe, amely annál fejlettebb és értékesebb, minél értékesebb célt valósít meg; legértékesebb akarat, amely az öntudatos Én-t valósítja meg a cselekedetek szemléleti síkjában. Innen kerül az indulatokba és szenvedélyekbe is az érték, illetve a nem-érték vonása. Igen, ebben az értelemben a fejlődés nem értékek teremtése, hanem értékekben való növekedés.

Ez az értékekben való növekedés, az igazi értelemben vett fejlődés vezet a lélek tevékenységei által létesített életmezőből egy felsőbb életmezőbe, amelyben a szellem alkot és uralkodik. Erről fog szólni a következő könyv.

HARMADIK KÖNYV

A SZELLEM ÉLETE.

30. §. Bevezető fejtegetések.

A második könyv fejtegetéseiben azt szerettük volna megmutatni, hogy az embernek miféle lelki eszközök állanak rendelkezésére ahhoz, hogy a maga hármasság, testi-lelki-szellemi egységét megvalósítsa. Fejtegetéseinkben itt is az az alapmeggyőződés vezetett, hogy az ember mélyen bele van ágyazva a nagy mindenség végtelen szövetébe és az állatvilág minden jellemző tulajdonsága is megvan benne. Az emberi élet első fokon, - bármint forgassuk és szépítsük is a dolgot - állati élet, amely által szorosan összefügg a szerves, állati világgal. Aki ezt a meggyőződést nem osztja, az az ember filozófiai eszméjét nem fogja megérteni soha. Az ösztön a maga végtelen erejével, a szükség és a hiány kényszerítő hatalma, a kielégedés egzisztenciális ösztöne, mind ott foglalnak helyet az emberi lélekben, hogy az emberi egység kifejlését elősegítsék, vagy ha kell, ezt az egységet, ennek az egységnek önfenntartását megvédelmezzék. Ezekről az «állati» vonásoktól az embert megfosztani nem lehet, bármily idealisták és romantikusak legyünk is. Éppen ezek a vonások fűznek legszorosabban a világegyetemhez és ezek a vonások teszik számunkra lehetővé a létezést és az életet. Ezek a vonások egzisztenciánkat biztosítják, tehát nélkülözhetetlenek és ismeretük, szerepük megértése elkerülhetetlen mindenkire nézve, aki az ember filozófiai eszméjével tisztába akar jönni. Ha ezek a vonások hirtelen kiszakadnának valami okból az emberi egység organikus rendszeréből, megszűnne életünk is, amely az élet egyetemes feltételeihez van kötve, mint ennek az egyetemes életnek egyik alakja és megnyilvánulása. Élni és értékeket teremteni csak az az ember képes, aki lábát az érzékiség termékeny talajában vetette meg, hogy annak kényszerű világából annál magasabbra tudjon felemelkedni a szellem segítségével a szabadság felsőbb, emberi világába. Egész testünk összes funkcióival az érzékiség talajához van hozzáláncolva s a lélek első lépéseit ugyancsak az érzékiség birodalmában teszi meg s ezt a birodalmat nem is hagyhatja el többé, ha azt akarja, hogy tevékenysége sikerre vezessen. Fiziológiai funkcióink egytől-egyig az érzékiség vaskos, de termékeny, éltető talajához kötnek és érzékszerveink működése érzéki pályák nélkül lehetetlen.

Ámde az ember a maga eszméje szerint képes a szellem szabad világába emelkedni és kell is ide emelkednie, ha az ember eszméjét megvalósítani akarja. Mert az ember egyfelől érzéki lény ugyan, de másfelől szellemi lénynek is kell lennie. Ha csak érzéki lény lenne az ember, nem lenne reá nézve sem érték, sem jelentés. Ha csupán szellemi lények volnánk, nem kellene értékek és jelentések megvalósítása után törnünk magunkat gondolkozás, cselekedet, alkotás és szemlélet által, mert akkor az érzékiség minden korláta nélkül bírnók az értékeket és a jelentéseket. Az ember kettős természete az ember sorsa és dicsősége. Az embert emberré éppen az teszi, hogy az érzéki és a szellemi világ között foglal helyet s polgára úgy a természeti, mint a szellemi világnak.

Minden filozófiai antropológiának súly- és középpontja éppen ezen a «között» szócskán van. Arra kell figyelemmel lennünk állandóan, hogy az embernek ez a közbülső helyzete végzetesen határozza meg jellemét és feladatait. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az ember ezen «közötti» helyzete által emelkedik ki az állatok sorozatából és élvez olyan különleges és sajátos jogokat, amelyek őt csak ezen helyzeténél fogva illetik meg. Mindaz, ami benne a többi élőlényvel közös, alapul szolgál arra, hogy rajta lábait szilárdan megvetve, a pusztaság fokozata fölé tudjon emelkedni. Ha ez az alap nem volna, nem lenne lehetséges a felülemelkedés, mert nem volna hol lábát megvetnie. Mindaz, ami benne a szellem világából való s tehát a többi élőlényektől megkülönbözteti őt, teszi képessé egyszersmind arra is, hogy ezt a felülemelkedést végrehajtsa s a maga emberi eszméjének eleget tegyen, megvalósítván ezt az eszmét a lélek minden tevékenysége által.

Az emberi természetnek ez a kettőssége régóta ismeretes: vallási filozófiai, erkölcsi rendszerek hangsúlyozzák azt s követelik az érzékiből a szellemi világba való felemelkedést. A test, lélek, szellem között levő viszonyról szóló fejtegetéseinkben¹ ezzel a ténnyel összefüggő kérdéseket tüzetesebben tárgyaltuk és igyekeztünk kidomborítani azt az egységet, amely az emberben a test, lélek, szellem között fennáll. Reámutattunk tüzetesen arra a különbségre, illetve azokra a különbségekre, amelyek a test, lélek, szellem között tagadhatatlanul fennállanak és röviden a szellem lényegét is érintettük egyik cikkelyünkben.² A szellem életét most már közelebbről akarván megérteni, tekintsük meg előbb egynéhány mai gondolkozó idevágó tanát s azután kíséreljük meg a magunk felfogásának magyarázatát.

31. §. A szellem problémája a mai bölcseletben.

A mai német bölcseletnek egyik kiemelkedő vezére, NICOLAI HARTMANN «Das Problem des geistigen Seins» c. művében (megjelent 1933-ban) a szellem fogalmát nagyon mélyreható és tüzetes vizsgálat tárgyává teszi. Mivel a szellem fogalma éppen olyan kevésbé határozható meg, mint a legtöbb filozófiai fogalmunk - a szubsztancia, lét, anyag, tudat, élet stb. - HARTMANN azt kísérel megmondani, hogy mi nem a szellem. A szellem mindenek előtt nem azonosítható az «élet»-tel, mert hiszen élettel találkozunk mindenütt, ahol a fizikai sík fölé sikerül emelkednünk. De nem azonosítható a szellem a tudattal sem, mert hiszen a szellem sok alkotása - úgy mond HARTMANN - egyenesen a tudattalanban alakul ki, és viszont sok helyen találkozunk a tudattal, ahol pedig a szellemi életről szó sem lehet, pl. felsőbbrendű állatoknál. Sőt továbbmenve, nem lehet azonosítani a szellemet az öntudattal, mert a szellem nem mindig tud arról, amit tesz: a szellem sokkal inkább irányul a világra, mint önmagára. Inkább világtudat, semmint öntudat. De tovább: a szellem nem is annyi, mint ész. A szellem, mint racionalitás, nem fogadja be magába az egész szellemet; a szellem alkotásában a racionalitás csak az egyik mozzanat, amely még arra sem képesíti őt, hogy megismerjen. Az értékek megismerése pl. nem történik racionális úton. Nem lehet azt sem állítani, hogy a szellem «emberi szellem» ellentétben mindazzal, ami csak testi, érzéki, lelki. Itt az a baj, hogy azt sem tudjuk, mit kell értenünk az «emberen» s mégis emberi szellemről beszélünk. Végül a szellem nem aktusok végrehajtása, amint ezt SCHELER tanítja, azt hívén, hogy a szellem az aktusok aktivitásában jut kifejezésre. Az aktusok végrehajtásánál ugyanis ott kell lennie annak, aki azokat végrehajtja, azaz ott kell lennie az embernek s ezáltal a SCHELER meghatározásával ott vagyunk, ahol az előző meghatározással: előbb tudnunk kell, hogy mi is az ember.

Úgy módszertanilag, mint tartalmilag az újabb német filozófiai irodalom legértékesebb alkotásai közé tartozik EDUARD SPRANGER értekezése, amelyet a Deutsche «Philosophische Gesellschaft» 1936 szeptember havában tartott berlini kongresszusán adott elő. Fejtegetéseinek világosságában a szellem és a lélek viszonya így alakul.

Ha a lélek elhatározó jellemvonását abban találjuk, hogy az tudatos funkciókban, folyamatokban és élményekben áll, akkor nem lehet kételkednünk abban sem, hogy a «szellemi»-nek ezeken a tudatos folyamatokon, funkciókon és élményeken át kell átmennie, ezeket a lelki formákat kell fel vennie, ha «számunkra» érthető akar lenni. A szellem azonban sokkal több, mint az értelem a maga pusztán elemző-logikai tevékenységével. Az így értett szellem minden érthetőség médiuma, tehát médiuma minden közösségnek is, amely egyének között fennáll. Mint ilyen, egyenesen ellentéte minden önelégült individualizmusnak. Szellem továbbá az a tényező, amely a kultúrát teremti, azt a kultúrát, amely az embert az állat fölé emeli és kiragadja őt az időiség korlátai közül. A szellem minden magasabb erő forrása. A szellem Isten szikrája az emberben s a lélek csak a szellem útján találja meg Istent. Ezért a testnek egészségesnek kell lennie, hogy a szellemet hordozni tudja; de csak a szellem képes legyőzni a testet és azt erkölcsi értelemben nemessé tenni. Az ember lelke felelős a szellem hordozásáért és megőrzéséért; de csak a szellem teszi erőssé a lelket. Ezért úgy a test, mint a lélek bevonatnak a szellem hatásának mezejére. Aki a szellemet gyalázza és megtagadja, az megsemmisíti a közösséget, elpusztítja az erőt, veszélyezteti a népet, amely a szellemnek legmélyebb gondolata és amely csak a szellem birodalmában képes a maga hivatását betölteni. Mert a léleknek jelentéstartalmakra van szüksége, amelyek a lelket a szellem síkjára emelik és képessé teszik őt arra, hogy hordozza világok sorsát. A német idealizmusnak elpusztulhatatlan

¹ V.ö. 7. §.

² V.ö. 8. és 9. §§.

értedeme éppen annak kimutatása, hogy a lélekben egy világ rejlik, s a lélek, mint Atlasz világtartalmakat hordoz magában.

SPRANGERnek a test és lélek összefüggésére vonatkozó fejtegetései a lélek és szellem viszonyának ismerete szempontjából minket nem érdekelnek. Minket itt voltaképpen a «megértő lélek» érdekel, vagyis «a szellem a lélekben» nem jelent egyebet, mint azt, hogy az egyes lélekben, az egyéni élményösszefüggésben egy egyénfeletti van jelen és működik. Ez az egyénfeletti pedig azt jelenti, hogy mi egyének megértjük egymást interszónálisan - a szellemben. Megértjük a környező világot, amennyiben azt szellemileg magyarázzuk, - a szellemben. Sőt azt is a szellemben értjük meg, amit tennünk kell.

A szellemi összefüggéstől a lélek felé való fordulás abban áll, hogy tekintetünket az egyes létező és az élményfolyás felé fordítjuk. A szellem a lélekben valósul meg; lélek pedig csak az egyes lélek. S ha azt mondjuk, hogy a szellemi összefüggés csak az egyes lélek által valósul meg, ismét ott vagyunk a világcsomónál: az egyes felülemelkedő s eszményileg mindenkinben azonos tudatot hozzákötjük a mindig perspektivikus élménytudathoz vagy privátudathoz. Ezeket az élményeket csak maga az egyén ismeri, aki egyetemes és időfeletti dolgokat reális aktusai által valósít meg, amely reális aktusok csak önmaga előtt ismeretese, mert csak ő élte meg azokat.

SPRANGER mélyenjáró fejtegetései sok tekintetben tisztázzák a lélek és a szellem viszonyát, határozottan emelik ki e viszony némely vonását és jól reámutatnak arra, hogy a szellem jelentőségét a jelentések és az értéktéremtés birodalmában kell keresnünk. Élesen világít rá SPRANGER arra, hogy a lélek a szellemnek mintegy hordozója, megvalósulásának eszköze; azt is kiemeli, hogy a szellem végső számai a testbe nyúlnak alá: a test a szellemmel szemben felelősséggel tartozik. Nem látjuk azonban értekezésében sehol annak kimutatását, hogy a szellemet az öntudatosság fénye jellemzi a lélek tárgytudatával szemben. Való igaz, hogy a szellem is a vitalitás síkján veti meg lábait; de igaz az is, hogy erről a mély alapról az öntudat világosságára emelkedik, hogy ebben a világosságban részesítsen mindent, ami belőle születik vagy általa újjászületik. A lélek tárgytudat, amely a világról való tudomást közvetíti, de a szellem öntudat, amely tud a maga létezéséről és tevékenységéről, - ebben a nagy különbség közöttük. De nagy a megegyezés is: mind a kettő tudat. Innen van, hogy a léleknek és a szellemnek egymástól való elhatárolása sohasem fog sikerülni semmiféle módszerrel: amennyiben mind a kettő tudat, annyiban a kettő fedi egymást. Azt lehetne mondani, hogy a szellem is lélek, csak hogy az öntudatosság fokára emelkedett lélek. Innen van, hogy amíg a lélek a tárgytudat álláspontjára szert nem tett, addig a szellem sem jelentkezik a maga teljességében. A tárgytudat az az alap, amelyen az emberi egység organikus rendszere továbbépül az öntudatosság felé. Tudatos lélek nincs tárgyak észrevétele nélkül és szellem nincs tudatos lelkek nélkül. Szellem csak tudatos lelkek közösségében kel életre.

Amíg SPRANGER a szellemet a lélekhez való viszonyában vizsgálja és akarja megérteni, addig BRUNO BAUCH a természettel állítja viszonyba és ily módon óhajta azt megmagyarázni.¹

Létünk és szellemi fejlődésünk – úgymond BAUCH – minden ponton a természet létezéséhez van fűzve. Minden ismeret, mint merőben szellemi folyamat, a természet érintésére indul meg; ezen érintés nélkül nem fakadna élet az emberi lélekben. Egész szellemi létünk az érzéki természet által van meghatározva s tehát a szellem távol sem tisztán értelemszerű megismerés és elméleti magatartás. A szellem maga is élet – úgymond BAUCH – sőt bizonyos értelemben magának az életnek értelme és csúcspontja. Ebből pedig az következik, hogy a lélektől is csak absztrakció által választható el, de különben vele egységben él. A szellemnek tehát mindenféle megnyilatkozása, akár az ismeret, akár a művészet, akár a vallás, akár az erkölcs, szorosan hozzá van fűzve az érzéki természethez: szellemi lényvé váló egész fejlődésünk természeti feltételektől függ.

Szellemi célok felé növekedésünknek ekként elengedhetetlen természeti feltételei vannak, amely feltételek nélkül szellemi élet és szellem nem létezik. Ez a természeti feltételezettség azonban nemcsak egyéni szellemi életünkre vonatkozik, hanem a közösségi életre is. A közösségi vonás voltaképpen benne rejlik magában a szellemiség lényegében, mert hiszen sem ismeret, sem vallás, sem művészet vagy erkölcsiség nem lehetséges közösségi élet nélkül. A népiség természetes leszármazási összefüggésében is ott érvényesülnek a természet megadta alapok, készségek, hajlamok, képességek, természetes gyökerek és csírák, amelyekből a nemzet szellemi élete kibontakozik. A nemzet élete is természeti életelemekből és

¹ V.ö. a szegedi egyetemen tartott előadásával, amely a Budapesti Szemle 1937. évi augusztusi füzetében jelent meg «Természet és szellem» c. alatt.

építőkövekből épül. Szóval itt is mindenütt látható az a tény, hogy a természet mindig már előfeltétel a szellem számára.

Ámde itt mindjárt az a kérdés vetődik fel, hogy miként fejlődhet a természetből szellem, miként fakadhat kultúra a természetből? Nagyon mélyen pillant BAUCH a szellem és a bölcsélet szövetébe, amikor ezt a kérdést a filozófia talán legnagyobb problémájának mondja. Ez a kérdés tulajdonképpen arra is vonatkozik és elsősorban kétségtelenül arra vonatkozik, hogy miként kell alakulnia a valóságnak, hogy benne értékek valósuljanak meg? Ez röviden szólva csak úgy lehetséges, hogyha a szellem a természet előfeltétele. Természetesen nem az a parányi, egyéni szellem, amely mibennünk, gondolkodásunkban és cselekedeteinkben a mi szubjektív feltételeink súlya alatt jelentkezik. A szellem, amely a természet számára előfeltétel, amely nélkül tehát a természetet megismerni, felfogni képesek nem lennénk, csak egyetemes, az egész mindenséget átfogó szellem lehet. Ez az egyetemes szellem a világ törvényszerűségének foglalata. Ez azt jelenti, hogy nem szabad a szellemet valamely egyedi dolognak vagy éppen egyéni létezőnek felfognunk, hanem abban az értelemben, amelyben például KANT beszél «minden lényeg lényegéről». Ebben az értelemben véve a szellemet, azonosíthatjuk az eszmével, amint azt GOETHE tevé, aki az eszmét egyenesen «a lét szellemének» fogja fel. Ha így áll a dolog, akkor nyilván érthető az az állítás is, amely szerint az eszme és természet úgy viszonylanak egymáshoz, mint a feltétel és a feltételes. Nem esnek egybe de nem is esnek minden viszonyulás nélkül szíjjel. Képesek vagyunk a világot s természetet felfogni; ez a képességünk már utal arra, hogy a világ a szellemben, és pedig a cselekvő szellemben van megalapozva. De viszont a világnak ez a megalapozottsága teszi lehetővé azt, hogy a világot felfogjuk és megértsük. A szellem a maga időfelettségében alapja annak a lehetőségnek, hogy mi saját szellemi tevékenységeink által a világot szellemmel áthassuk, abban értelemteljesen működhessünk és azt a szellem szerint alakíthassuk. Az időfeletti szellem tesz képessé arra, hogy a világ idői létében időfeletti örök értékeket pillantsunk meg és örökkévaló értelmét felfoghassuk.

BAUCH világos és a mélységig hatoló fejtegetései a szellem és a természet viszonyának kifejtése kapcsán mutatnak reá a szellem azon teremtő erejére («a szellem, mint tett») amelynek segítségével az ember a természet és a világ egyetemesében értékeket fedez fel és értékeket valósít meg. Az időfeletti egyetemes szellem az idői természetben időfeletti értékeket és értelmet fog fel s ezért reánk nézve a természet éppen úgy lehetetlen a szellem nélkül, mint a szellem természet nélkül. Ha csak a természetet hangsúlyozzuk, úgy menthetetlenül a naturalizmus zsákmányai leszünk; ha csak a szellemet tekintjük, akkor mindenféle miszticizmus lehet úrrá felettünk. Az egészséges felfogás hát mindkettőt az őt megillető helyre állítja.

Ha HARTMANN, SPRANGER és BAUCH fejtegetéseit egybevetjük, úgy fogjuk találni, hogy mindhárman a szellemnek egy-egy oldalát állítják előtérbe, de a szellem fogalmát a maga totalitásában nem vizsgálják. HARTMANN valójában negatív eredményt produkál; SPRANGER a lélek és a szellem viszonyát tisztázza; BAUCH a természet és a szellem szoros összetartozására figyelmeztet. Nekünk e fejtegetések kritikai mérlegelése mellett a szellemet a maga totalitásában kell megvizsgálnunk és azt kutatnunk, hogy a szellemnek, mint tagadhatatlanul létező principiumnak miféle szerepe van az ember filozófiai eszméje szempontjából.

Mielőtt ebbe a munkába fognánk, különös határozottsággal szeretnénk kiemelni egyényt. Azt tudniillik, hogy fejtegetéseink a szellem tevékenységeit és megnyilatkozásait csak annyiban figyelik meg és tartják azt számon, amennyiben erre az ember eszméjének ismerete szempontjából szükség van. Nem akarunk sem logikát, sem esztétikát, sem etikát vagy vallásbölcséletet írni. Csak az ember eszméjét akarjuk megrajzolni. Hogy azután ez az eszme miként fejlődik ki az életmezők különböző síkjain, erre felelni majd a filozófia rendszere köteles. Határainkat szigorúan meg kell vonnunk, ha azt akarjuk, hogy vizsgálataink némi eredményre vezessenek.

32. §. A szellem az emberi egység legmagasabb életmezője.

Láttuk fentebb, – a 8. §-ban – hogy az emberi egység a maga teljességét különböző életmezőkben fejti ki. Ezek az életmezők a kialakító egyének testi–lelki kiállása szerint igen különbözők, de alapvonalaikban a kialakító erők azonossága következtében ugyanazon belső alkattal bírnak. Láttuk, hogy testi–lelki szervezettségünk tevékenysége elsősorban olyan életmező kialakítására irányul, amelyen az egész emberi egység organikus rendszere kialakulhat. Az életmezőknek ez a kialakítása az Én és a

Nem-Én, az alany s az őt körülvevő világ szüntelen kölcsönhatása alapján történik: a külső világ minden hatására az Én egy ellenhatással válaszol s így lassan elszakíthatatlan kötelék fonódik az egyén s világ közé. Az életmezőnek ez a kialakítása már az embrionális állapotban kezdetét veszi: a sejt tagosodása ennek az életmező kialakulásának kezdetét jelenti. Ettől az időponttól kezdve tart az életmező kialakulása az egész életen át. A folyton növekvő és alakuló szervezet a lelki tevékenységek útján mind nagyobb mértékben teszi magáévá a körülötte elterülő világot s ezen elsajátítás által teremti magának a nélkülözhetetlen életmezőt. Amikor a körülöttünk elterülő világról magunknak benyomásokat szerzünk és arról a világról, annak jelenségeiről, folyamatairól érzeteink és észrevételeink vannak, ezen benyomások, érzetek és észrevételek által életmezőnk alakul ki.

A további fejtegetések megértése céljából figyelemmel kell lennünk arra, hogy a lélek a maga tevékenységeivel a körülöttünk elterülő világ tárgyait mind az emberi egység organikus rendszerébe tagolja, ennek a rendszernek birtokává teszi. De csak ennyit tesz és nem többet. Ez a munka tudatos munka ugyan, de a lélek csupán az általa feldolgozott tárgyak tudatával bír, azaz a lélek maga csak tárgy-tudat. Ez a tárgy-tudat lenyúlik egész az állatvilág legalsó rétegéig s úgy látszik, hogy ahol állati élet van, ott ez a tárgy-tudat sem hiányzik. A növényvilágban ezidőszert hiába keressük azt. A növényből hiányzik a középponti egység s így nincs meg benne az a belső teleológiai rendszer, amely az állatokban oly világosan jelentkezik. Ezeknek a kérdéseknek részletezése nem ide tartozik s még a biológia körében is tisztázásra várnak; megfejtésük az állatlélektan nagyobb fejlettségét tételezi fel. Nekünk az ember filozófiai eszméjének ismerete szempontjából elég azt tudnunk, hogy a lélekkel együtt a tárgy-tudat funkciója jár: a lélek a tárgy-tudat igazi tere. A tárgy-tudat teszi képessé a lelket arra, hogy tudomást szerezzen magának a külső világról és képet alkosson magának arról, a nélkül azonban, hogy ez a világtér-alkotás maga is tudatossá lenne előtte. Ki kell emelnünk itt is, hogy a tárgytudat, amely által a világról s annak tárgyairól szerzünk magunknak tudomást, merőben más, mint az öntudat, amelyben az Én saját magát teszi tárgyává. Az Én ezen tevékenysége teremt bennünk egy új életmezőt, amely a lélek által teremtett életmező felett terjed el.

Nagy tévedés lenne azt hinnünk, hogy ennek az új életmezőnek teremtése és kialakulása, tehát a szellem munkája csak akkor venné kezdetét, amikor a lélek a maga munkáját immár elvégezte és az általa készített életmező teljesen készen áll. Az öntudatos szellem tevékenysége az emberrélel pillanatában veszi kezdetét, azaz az öntudatos szellem már kezdetől fogva megkülönbözteti az embert az állatok minden fajától s a hominizáció maga éppen ennek a szellemnek köszönheti már első kezdetét is. Egyebet nem mondhatunk, mint ezt: a szellem, mint aktualizálásra váró potencia ott van az emberi sejt potenciális rendszerében. Ha a sejt «alaptervében» készen van az emberi egység később kialakulandó organikus rendszere a maga legkisebb vonásaiban, akkor ebben a potenciális alaptervben benne kell lennie nemcsak a lélek, hanem a szellem tevékenységeinek is. A test és a lélek rendszerének kifejlésével párhuzamosan halad a szellem rendszerének kifejlése: a szellem a testtől és a lélektől elválaszthatatlan. Meg kell hát szoznunk a gondolatot, hogy a szellem a testtel együtt születik, a testtel együtt nő, gyarapodik, alakul, de a testtel együtt megy össze, siet maga vége felé s enyészik el. Ez azonban ismét nem jelenti azt, mintha a szellem valami dologszerűség lenne, amiként dologszerűség a test. A szellem nem független az emberi testtől, tehát nem valami lebegő misztikus hatalom, de nem is dologszerűség, folyékonyság, pára vagy köd, amint azt a nép és a naivak gondolni szokták. A szellem a testhez van kötve, mint feltétlen alapjához, de rendeltetése az, hogy ezen az alapon vetve meg lábát minden test és testi fölé emelkedjék s emelje magát az emberi egységet is.

Mindezekből az következik, hogy a szellem életmezeje a lélek életmezején és azzal együtt fejlődik ki. A testi-lelki fejlődés folyamán nem tudnók megmondani azt a pontot, amelyen a szellem tevékenysége először jelenik meg, de azt talán állíthatjuk, hogy az észrevétel munkájában a szellem már tevékeny részt vesz. Már az egyes érzetek jelentését sem tudnók megérteni a szellem közbejötté nélkül. Láttuk a fantázia tárgyolásánál (23. §.), hogy voltaképpen a fantázia segítségével egyesítjük a különböző érzeteket egy képbe, amely azután kivetítettén, a külső tárgy jegyül szolgál. A lélek által teremtett életmező a fantázia által kap időbeli és térbeli egységet is, hogy a minket környező külső világ képeként legyen a mi emberi egységünk integráns alkotórésze. A fantázia ezen működésében már a szellem munkája érzeteti erejét és hatalmát. Ez az életmező, mint az egységesítő fantázia alkotása, a külső világot a maga tárgyaival és folyamataival az emberi egység organikus rendszerének részévé teszi s ebben az életmezőben minden vonás valamit jelent arra a rendszerre nézve. Az életmező alkotása által az történik, hogy az a jelenség, a külső világnak az a tárgya, amelyet a lélek észrevett, most egy új összefüggésbe kerül, és pedig az emberi egység organikus rendszerének összefüggésébe, ami által megértetik és jelentése előttünk világos lesz. Ezt a jelentést viszi be a fantázia a tárgyba azáltal, hogy annak egységes képét teremti meg. A jelentés maga azonban nem kerülhet sem a lélek észrevezéséből, sem a fantáziából ebbe a képbe. A fantázia ugyanis nem tud egészen újat teremteni, mert ő maga csak szerkesztő erővel bír: adott anyagból

képes új alkotást létre hozni. Az észrevevő tevékenység is csak a külső világról jövő hatásokat fogadja el és dolgozza fel, de jelentést ezen adatoknak kölcsönözni nem tud. A jelentés csak a szellemből kerülhet az észrevétel útján keletkezett és a fantázia által készített képbe. A szellem eként a jelentés világa és az általa alkotott életmező a jelentések és értékek mezeje, amelyen az ember filozófiai eszméje kiteljesedik.

Ezeknek előrebocsátása mellett bizonyára könnyebben fogjuk a szellem fogalmát és a szellem által kialakított életmezők természetét megérteni. A legelső kérdés, amelyre itt feleletet kell keresnünk ez: mi az öntudatnak, mint a szellem jellemzőjének, jelentése? Az öntudat azt jelenti, hogy a fejlődésnek erre a fokára eljutott ember már nemcsak az őt körülvevő világról és annak tárgyairól tud, hanem tud önmagáról, közelebből tud a világról való tudásáról is. Nyilvánvaló, hogy a tudásról való tudás az Én elmélyülésének egy sokkal magasabb fokát jelenti, mint maga a külső vagy belső világról és annak tárgyairól való tudás. Ez az elmélyülés maga az Én-nek funkciója s az öntudatos Én lényege éppen ez a maga tudásáról való tudás, vagy amint némely régebbi filozófiai író mondja: az Én önszemlélete. Az Én-nek ez az önszemlélete minden magasabb megértésnek feltétele, tehát filozófiai értelemben magának a tudat megértésének is feltétele. Öntudatos megértés a tudatnak munkájára vonatkozik s mikor nemcsak a tárgyak jelentéséről tudok, hanem tudok ezen tudásomról is, akkor áll elő a tudatnak igazi megértése. Ebben az értelemben egészen bátran mondhatjuk, hogy az öntudat a tudat feltétele. Keletkezés sorrendjében azonban a tárgytudat az első s ezt követi az Én-nek önmagáról való tudata.

Az öntudatos szellemnek ezt a jelentést és értéket adó munkáját már az indus filozófia jól látta, amikor azt tanította, hogy elmúlhat a világon mindennek, a napnak és a holdnak, a csillagoknak és a tűznek fénye, de megmarad akkor is az öntudatnak fényes világossága.

A szellem, amikor a saját tudatát teszi ismét tudata tárgyává, mindent megért, nemcsak önmagát, hanem a Nem-Ént is. Belőle fakad a lét jelentése és a maga jelentése is. A Nem-Én csak annyiban létezik reá nézve, amennyiben azt áthatni és megérteni képes. Ily értelemben valóban az öntudatos szellem szüli magát a létet is. A létezőket nem, mert azok léteznek az Én tudomásul vétele nélkül is; de a létet ő nemzi, mert ami vele viszonyba nem kerül, az reá nézve nem is létezik. Én a világból és a Nem-Énből csak annyit látok, amennyit abból öntudatomon keresztül megpillantani képes vagyok. Az öntudatos Én, azaz a szellem, minden jelentés és megértés forrása s reá nézve nem létezik semmi, ami ezen megértés fényébe nem kerül. Aki öntudatos szelleme tevékenységeire reflektálni képes, az képes mindezt megérteni is.

Ha az öntudat ilyen mindent teremtő hatalommal rendelkezik, akkor nem kerülhetjük ki annak kijelentését, hogy az öntudat maga is ösztön. De nem is lehet más, hiszen azt mondtuk mindjárt fejtegetéseink legelején, hogy az emberi egység a maga lényege szerint ösztöniség, mely önmagát fejti ki. Az öntudatra nézve tehát ösztönisége egyenesen szükségszerűség, de egyszersmind méltóság is. Az öntudat sajátos ösztöni természete teszi lehetővé ugyanis azt, hogy minden ösztönös tevékenységet a maga tárgyává tesz és a maga jelentése szerint értékeli. Nincs tehát semmi okunk megbotránkozni azon a tételén, amely szerint az öntudat is az ösztönök sorában foglal helyet. Ha az emberi egységet az ösztönök tevékenysége szempontjából tekintjük, az öntudat ösztön-voltát tényül kell elfogadnunk; ellenkező esetben nem vagyunk képesek sem az emberi egységet, sem a lélek organikus rendszerét megérteni s legkevésbé leszünk képesek megérteni magát a szellemet a maga öntudatos tevékenységében. Ha az emberi egység a maga csírájában és «alaptervében» ösztöni és ha ebben az alaptervben és csírában már a szellem is benne van, - már pedig benne van, mert kívülről ebbe az egységbe semmi sem kerülhet – akkor a szellem maga is merőben ösztöni természetű, tehát ösztön gyanánt tekinthető.

Ha így áll a dolog, azt kell még megtudnunk, hogy az öntudat, amely a szellem lényegét képezi, miféle viszonyban áll az ösztönökkel? Ez a viszony akkor fog igazán tisztán állani előttünk, hogyha az egész kérdést a lélek fejlődése szempontjából tekintjük. Láttuk, hogy a fejlődés folyamán a lélek alaptervében lévő tendenciák és lehetőségek aktualizálódnak és éppen az ösztönök azok, amelyek a maguk kifejlésére törnek, mihelyt a külső vagy belső világ ingerei által ingereltetnek. A fejlődés során az ösztönök mind finomabb tartalommal telnek meg attól a pillanattól fogva, amikor az öntudat képes ezeket az ösztönöket és azok produktumait szemlélete tárgyává tenni. Azt kell hát mondanunk, hogy az öntudat már a fejlődés kezdetén érvényesíti a maga erejét és szabályozó hatalmát, ha csak olyan homályos formában is, hogy itt még voltaképpen nem is lehet öntudatról, legfeljebb ön-érzésről szó. Ez az ön-érzés az ösztön megtámadtatását, mely az egész lelki fejlődést megindítja, fájdalomnak érzi és ebben a fájdalomban az emberi egység a maga egészében hozza magát az Én tudomására. Ami az emberi egységben objektíve tekintve hiány, az az önérzésben szubjektíve tekintve fájdalom. A hiány készlet, indít, kényszerít arra, hogy az ösztön megtámadtatása elutasíttassék az ösztön kielégítése által, ami egyszersmind az egész emberi egység védelmét jelenti. A fájdalom pedig már bizonyos értékelési funkciót végez, amikor arra figyelmeztet, hogy a hiányt okozó tárgy reánk nézve káros és veszedelemes. Ez az értékelő magatartás – jöllehet e fokon az

értékelés még merő tudattalan – a szellem hajnalhasadását jelenti: e fájdalom indítása alapján az Én már bizonyos reflexió segítségével képes a világra hatni vagy arra visszahatni; az állat is érez fájdalmat, de ennek a fájdalomnak szorítása alatt kényszerűen, minden reflexió nyoma nélkül, tevékeny. Az önérzésben jelentkező fájdalom a reflexió első megindítója.

A fejlődés első lépéseitől kezdve azután az öntudat az emberi egység sajátos talaján fokról fokra erősödik, fejlődik és alakul, szabályozó erejében növekedik. Amint fejlődik az öntudat az emberi egységben, akként finomodnak az ösztönök és esetleg születnek, azaz kelnek életre eladdig még csak lappangás állapotában levő és alkalomra váró ösztönök. Az öntudatnak éppen az a sajátos tulajdonsága, hogy a fejlődésnek aránylag korai fokozatán kerül az ösztöni élet fölébe akként, hogy ő lesz a vezető és szabályozó ösztön. A felülkerekedett öntudat azután minden ösztöni tevékenységet a maga szemléletének tárgyává tesz s ezen szemlélet során azt szüntelenül finomítja, mert a maga szolgálatára készíti: a fejlődés magas fokán minden ösztön voltaképpen az öntudatos szellem fennállását és kifejlését szolgálja biztos és határozott munkájával. Az öntudatos szellem tükrében az ösztönök tevékenysége mind világosabbá válik és tartalmuk mindazon öntudatos szellemre való vonatkozásukban értékelteik. Az öntudatos szellem álláspontján levő ember, az igazi pneumatikus, ösztöneit a szellem szolgálatába állítja s mintegy kényszeríti ösztöneit, hogy a szellem életmezőjének alakítói legyenek.

Mindezek azt bizonyítják, hogy a szellem és az ösztönök között semmiképpen sem lehet ellentétet állítani vagy ébreszteni. Nem lehet már azért sem, mert maga a szellem is ösztön. De nem lehet azért sem, mert az öntudatos szellem, emelkedett légyen az öntudatnak még oly magas fokára, mindenképpen rá van szorulva a többi ösztön segítségére. Az ösztönök munkája nélkül a szellem tevékenysége lehetetlen. Ha nincs az ösztönök tevékenysége, nincs a szellemnek mit áthatnia és szabályoznia. Ha nincs az ösztönök tevékenysége, nincs az az alsóbbfokú életmező sem, amelyet a lélek az ösztönök munkájának igénybevételével épít ki és amelyen emelkedik az a magasabbrendű életmező, amelyet a szellem épít az ember számára, hogy abban önmaga és az emberi egység is kiteljesedjék minden irányú megvalósítás által. A szellem nem lehet hát ellensége az ösztönnek; az ösztön sem lehet ellene a szellemnek. Az ösztön sem tud a maga fejlődésének végére érni, ha vaskos durvaságát a szellem ereje nem fékezi és tartalmát a maga értékelő szabályozásával nem finomítja. Az ösztöneiben csenevész ember éppen olyan siralmas látvány, mint amilyen szomorú jelenség a szellem híján tengődő ember.

33. §. A szellem életmezőjének kialakulása.

Ahol ösztönös tevékenység van, ott van öntudat is, amely a szellem lényegének kifejezője. Az öntudatos szellem az emberi egység kialakításának legfőbb tényezője, mert az ő segítségével alakul ki az emberi egység legmagasabb életmezője. Ebben a cikkelyben erről a legmagasabb életmezőről kell tüzetesebben szólnunk.

Az öntudat, mint szüntelen tevékenység, az egész emberi egység organikus rendszerére s tehát az ösztönök működésére is szabályozólag hatván, hatása és átalakító ereje megmutatja magát nemcsak az ember lelki, hanem testi életében is. A testi és lelki ember mellett éppen ezért szabad, sőt kell beszélnünk szellemi emberről is, akinek egész életét a szellem szabályozza és vezérli. Az öntudatos szellem hatása a lélek tevékenységén keresztül mutatkozik meg az ember testi organizmusában, tehát a lélek eszközi mivolta már ezen a ponton kétségtelen. A test működése a lélek tevékenységein keresztül szabályoztatik a szellem által és állítatik maga is a szellem szolgálatába. A lelki tevékenységek már közvetlenebbül szolgálják a szellemet, amely a maga lényegét a lelki tevékenységek által alakítja és fejti ki. A testi-lelki tevékenységek közvetítésével alakul ki az ember testi-lelki életmezője, amely alapjául szolgál annak a legmagasabb életmezőnek, amelyet a szellem alakít ki az emberi egység számára s amely szellemi életmező a szellemi ember kizárólagos birtoka. Az életmezők összefüggése kétségtelen.

A testi-lelki életmező kialakítása a lélek tevékenységei által történik. A szellemi életmezőt a szellem alakítja ki oly módon, hogy a maga öntudatos tevékenységével az egész emberi egységet kíséri és azt a maga szabályozásának hatáskörébe vonja. Ahol emberi tevékenység van, ott van öntudatos szellem is, amiből az következik, hogy a szellemi életmező végső alapjai a testi-lelki életmezőben gyökereznek. Amiként a szellem az emberrel együtt születik és nő, gyarapodik, akként születik a szellemi életmező a testi-lelki életmezővel. Ámde az a kérdés, hogy vajon nő-e és gyarapodik-e ezzel az életmezővel együtt? Ez a szellem kialakulásának sorsdöntő kérdése. A kérdésre nemmel kell felelnünk. A tapasztalat azt mutatja,

hogy a szellem tevékenysége a különböző személyiségeknél merőben különböző. Különböző ugyan a testi–lelki életmező kialakulása is, mert mindenki a maga perspektívájából tekinti és alakítja ki ezt a világot, de a szellemi életmező kialakulása minden vonásában a személyiség belső alkatától s éppen ennek a belső alkatnak legmélyebben fekvő vonásaitól függ. Ezek a vonások gyakran oly mélyen rejteneznek ebben a belső alkatban, hogy igen sokan nem is tudják azokat aktualizálni, aminek következtében sohasem képesek a maguk potenciális szellemi életmezőjét a maga lehető nagyságában és mélységében kifejteni. A szellemi életmező kialakulásának fő nehézségei éppen ebben a körülményben rejlenek. A szellemtörténet fényes bizonyosságokat szolgáltat arra, hogy sok nagy férfiú életének késői szakában jött reá a maga igazi hivatására s ifjúkorának nagy része bizonytalan tapogatózásban és állhatatlanságban telt el. PETŐFI, ARANY, az ifjabb BÓLYAI élete pályája ékes bizonyágtétel e tény mellett. A belső alkat mélyén ott szunnyad a magasabbra való elhivatottság érzése, de ez az érzés eleinte homályos, bizonytalan, ködös, míg valamely külső vagy belső esemény döntő hatást nem gyakorol az illető személyiség életének hirtelen kialakulására. Ez a hirtelen való ki- és átalakulás nagyon gyakori a szellemi életmezők létesülésében s nagyon jellemző is arra. A lángészt éppen ezek a hirtelen átalakulások, kirobbanások, ellenállhatatlan erejű nekigyürkőzések jellemzik. S mert ezek a kirobbanások és hirtelen elszánások előttünk mindig titokzatosak, azért marad örök titok a lángész mivolta is. A lángész titok, élete kivétel; ezért nem is lehet az ő élete pályáját tekinteni a szellemiség rendes megnyilatkozásának, de ez az életpálya a maga dinamikus hevességével a belső alkat szellemi diszpozícióinak mélységét és nehéz fajsúlyát mutatja.

A szellemi élet normális kifejlése is a belső alkat szellemi diszpozícióinak mély rejtettségére vall: a normális szellemi fejlődés az egyén zárt és elkülönült életében egyenesen lehetetlen. Szellemi életmező csak ott fejlődhet ki, ahol megvan a megfelelő környezet a belső alkat mélyén szunnyadó szellemi képességek életrekeléséhez. Ez a tétel mindenképp bizonyítja azt, hogy az egyén magára hagyatva, szellemi fejlődésre, szellemi életre és szellemi életmezőjének kialakítására képtelen. Testi–lelki életmezőnk a külső és belső világ kényszerére alakítjuk ki nemtudatos munkával «sub poena non existentiae.» Ez az életmező, ha idegrendszerünk és agyunk fejlettségében hiba nincs, a fejlődés tervszerű menetében alakul ki az alaptervben megadott sorrendben és energiával. Egészen más a helyzet a szellemi életmező kialakulásának. Itt is, természetesen, elsősorban az egyén lelki fejlettsége jön tekintetbe, mert fejletlen lélek szellemi fejlődése képtelen. Kellő idegrendszer és agyvelő nélkül a szellemi életmező még kevésbé képes kialakulni, mint a lelki életmező: «progressiv celebratio» a szellemi életmező kialakulásának is anatómiai feltétele. Ezek az anatómiai feltételek és az egyén belső alkatában szunnyadó lehetőségek azonban hiába vannak meg, hogyha az egyén környezete nem alkalmas arra, hogy a maga szellemi életével az egyén életét megillessen és azt fokozott energiára, öntudatának világosságára segítse. A magárahagyott egyén más személyiségek indítása nélkül szellemi életmezőjének kialakítására nem képes.

A szellemi életmező kialakulásának tehát elengedhetetlen feltétele az a szellemi közösség, amelybe a gyermek belenő és amelytől éppen úgy fogad el hatásokat, mint a lelki életmező keletkezésénél hatásokat fogad el a külső, őt környező világtól, annak tárgyaitól és jelenségeitől. De amiként a lelki életmező keletkezésénél az egyén organikus rendszere nemcsak hatásokat fogad el a külső világtól, hanem arra vissza is hat, éppenúgy a szellemi életmező kialakításánál is visszahat az egyén organikus rendszere az őt környező szellemi közösségre. Ezen hatás és visszahatás állandó viszonya által alakul ki a szellemi életmező, amelyben az ember filozófiai eszméje a maga csúcspontjára ér fel és kiteljesedik a maga lényege szerint. A szellemi környezet az egyén visszahatására ismét hatással felel s ennek folyamán kel életre az egyén belső alkatában szunnyadó mindenféle szellemi lehetőség. A kifejlés szempontjából tekintve a dolgot, azt kell mondanunk, hogy a kifejlésnek előnyére szolgál még az a nyomás is, amelyet a szellemiség kialakítására törvő és a maga szellemi életmezőjét kialakítani akaró egyén a szellemi közösség részéről szinte mindig tapasztal. Ennek a nyomásnak és azzal rokon mindenféle akadállynak legyőzése egyenesen kihívja a szellemi diszpozíciót és lehetőségek életrekelését s ezáltal az egyén szellemiségének kialakulását. Az ifjabb BÓLYAI szellemének kifejlése el sem képzelhető apjának nevelése és útmutatása nélkül; de nem képzelhető el azon nyomás és ellenhatás nélkül, amelynek környezete részéről szinte állandóan ki volt téve.

Mindezekből világos, hogy a szellem működése folytán keletkezett életmezőben az egyén organikus rendszere csodálatos módon bővül és gazdagodik éppen azért, hogy benne aktuálisabb lesz mindaz, ami az egyén belső alkatában csak lehetőség volt és tudatossá az, ami eladdig tudattalan volt. Itt tehát nem új dolgok születéséről van szó, hanem meglévő dolgoknak életrekeléséről, aktualizálásáról s a valóságba való belépésről. A szellemi életmezőben láthatóvá lesz az, ami eddig láthatatlan vala, valóság az, ami eddig csak lehetőség volt és pedig oly módon, hogy ez a valóság látható, örökké szemlélhető és örökké létező marad. Az örökkévalóság jellemzi mindazt, ami ennek a szellemi életmezőnek alkotórésze volt: a szellemi alkotások örök élettel bírnak, szemben a lélek funkcióival, amelyek a testtel együtt múlnak el s az idővel együtt tűnnek tova. A lelki életmező és a szellemi életmező között levő különbség abban is kifejezésre jut, hogy a lelki

életmező voltaképpen az emberi egység organikus rendszerén belül marad s teljesen erre az organikus rendszerre korlátozódik, arra izolálódik, addig a szellemi életmező ugyan szintén az emberi egység organikus rendszerét gazdagítja, de nem marad ezen a rendszeren belül, hanem e rendszeren kívülre is hat s mint a valóságnak egy fajtája jelenik meg. Az a színérzet, amely az én lelkemben keletkezik, csak és egyedül az enyém marad s az én élményemet, mint olyant nem ismeri más, csak én; gondolatom azonban, amelyet közölni tudok és közlök is, nemcsak az enyém, hanem mindazoké, akik arról értesülnek. Az élmény, amely a lelki életmezőhöz tartozik kizárólag az enyém; a gondolat, amelyet ez az élmény tartalmaz, mindenkié, mert a szellemi életmezőhöz tartozik. A piros szín érzete minden egyénnel különböző s hogy éppen milyen, azt senki sem tudja, csak az érzékelő egyén; de a piros szín jelentése, amely a szellemi életmezőhöz tartozik, mindenkié. Az akarat, amellyel én egy célokat megvalósítottam, a lelki életmezőhöz tartozik s kizárólag csak én ismerem annak lefolyását s az, akivel én azt közölni akarom; a megvalósított cél azonban mindenkié, mert általa egy jelentés lett a szellemi életmező részére. A fájdalmat, amely a lelki életmezőhöz tartozik, csak én érzem, mert csak az én fájdalom az; a fájdalom jelentése azonban a szellemi életmező része s mindenki ismeri azt. Ebben a tekintetben teljesen igaza van N. HARTMANNnak és SPRANGERnek: a lélek izolál, a szellem összeköt. A szellemi életmező mindenki kincse.

Így is kifejezhetnők ezt a lényegbe vágó tényt, amelyben az ember filozófiai eszméje oly élénken tükröződik vissza: a lelki életmező merőben immanens, a szellemi életmező teljesen transzcendens. Az életmező ezen transzcendens jellemében kifejezésre jut az a tény, hogy ez az életmező a világ valóságával szemben egészen különálló, habár a külső világ alapján kialakuló valóságot jelent. Az egész minket körülvevő nagy mindenség tulajdonképpen az a szükséges alap és háttér, amelyből felemelkedik a szellemi valóság, amint az egyes személyiségek életmezői szervesen alkotják.

A szellemi életmezők a természet alapján alakulnak ki, a külső világ hatása alapján keletkeznek, de ők maguk is visszahatnak erre a világra és a természetre: az egyes személyiségek kialakult szellemi életmezőjük alapján a körülöttük elterjedő világ képét is a maguk szellemiségével hatják át. Ugyanazt a virágos, bokros tájat látja mindenki, de SZINYEI-MERSE PÁL mégis más képet alakít róla, a maga szellemiségével hatva azt át. SZINYEI-MERSE a maga szellemiségét is meglátja abban a tájban és a maga szellemiségét is belefesti a tájról alkotott képébe. Általában véve, a világról alkotott képemben ott van mindenütt szellemiségem, mert ennek a szellemiségnek kategóriáival alkotom meg ezt a világról való képemet. Ezért nincs két tökéletesen megegyező világkép ezen a világon s ezért nem lehet a világképet valakitől eltulni, hanem magamnak kell azt szellemiségemből merített kategóriákkal elkészítenem. Világnézetet tanítani nem, csak ráerőszakolni lehet. Megtanítani csak arra lehet, hogy miként tudunk világképre és világnézetre szert tenni a magunk fáradságos munkája árán. Ezekről a kérdésekről azonban később tüzetesebben szólnunk.

Az egyéni életmezőből alakul ki az a nagy és közös életmező, amelyet társadalomnak szoktunk nevezni: az egyéni életmezők nagy együtteseiből keletkeznek a közösségek, melyek a szellem által élnek és a szellemi életmezőktől nyerik minden értéküket. Ezek a nagy közösségek - nép, nemzet, társadalom, állam, egyház stb. - nyilván mutatják, hogy az egyéni szellemi életmezők azok, amelyek az egyéneket egyesítik és összekötik; ezek a nagy közösségek mutatják legerőteljesebben, hogy a szellem merőben transzcendens s az egyéni életmező kialakulása a nagy közösségek erejét növeli, értéküket gyarapítja, izmosakká teszi őket: a nagy közösségek milyensége a bennük résztvevő egyéniségek kialakított életmezőinek milyenségétől függ. Világossá válik hát a széttörhetetlen összefüggés: egyéni életmező kialakulása a közösség nélkül és közösség kialakulása az egyéni életmező nélkül lehetetlen. Így nő az egyéni életmező a nagy közös szellemi életmezőbe és így hat a nagy szellemi közösség az egyéni életmező kialakulására ösztönzően és termékenyítőleg. Izolált szellem: kontradikció; szellemtelen közösség: horda. Az emberi egység organikus rendszere és az ember filozófiai eszméje a szellemi életmezőben teljesül ki, de az egyéni szellem a maga végső tevékenységét a nagy emberi közösségekben feje ki. Ebből az következik, hogy az ember filozófiai eszméje az emberi közösségekben, magában az emberiségben válik teljessé és valósággá. Elkülönbözött ember rendre-rendre állati színvonalra süllyed vissza. Valóban nem lehet mitológia nélkül közösségek szelleméről, népszellemről, a társaság szelleméről beszélni, mert realitással csak az egyén szellem bír. Ámde a közösség ezeken az egyéni szellemeken nyugodik és azok által alakul, fejlődik úgy, amint ezt az egyének maguk megérdemlik. Község nélkül az emberi szellem elcsenevész, az egyéni szellemi életmező elpusztul s az emberiség a barbárság mocsarába süllyed menthetetlenül. Egyéni életmezőkről buzog fel szüntelenül újabb és újabb erő, újabb és újabb érték, újabb és újabb szín, hangulat, energia; de az emberi község az, ahol ezek az erők, értékek, színek, hangulatok a maguk tevékenységét és funkcióját igazán kifejtik. Egyén és társadalom, egyéni szellemi életmező és község életmezeje közötti ellentétet támasztani csak az akar, aki az emberi egységgel és az ember filozófiai eszméjével a legkisebb mértékben sincs tisztában. És elsőbb az egyéni szellem, mert olyan eszköz az, amely célját önmaga határozza meg.

Ami a szellemi életmezők kialakulásának menetét és módját illeti, nagyon fontos tudnunk, hogy a szellemiség növekedésével növekedik, erősödik ki maga az Én, ami egészen természetes, ha meggondoljuk, hogy az Én fejlődése az öntudat fejlődésétől függ, az öntudat fejlődése pedig a szellem fejlődését jelenti. Teljesen fejlett csak az Én, amelynek minden tevékenységét legfelső fokon az öntudatos szellem vezeti. Az Én fogalmát ebből a szempontból tekintve, egészen helyénvaló az érzéki Én, értelmes Én és eszes vagy szellemi Én között tett különbségtétel. Az érzéki Én én-ségét sem lehet megtagadni, de az Én ezen a fokozaton minden tevékenységében az érzetek által vezettetik és szemléletének középpontjában az érzéki kép helyezkedik el. Vannak emberek, - primitív népek, puszták és tanyák népei, fejletlen agyú egyének stb. – akikben egész életük folyamán az érzéki Én uralkodik s még ennek az érzéki Én-nek tömörségi foka is egyénenként nagyon különböző. Tagadhatatlan, hogy az ilyen érzéki Én-nek tevékenységeiben is ott van a szellem működésének némi nyoma, amely nélkül emberi élet általában véve lehetetlen. Ez a működés azonban egészen az érzékiség körébe van zárva és ezen a körön felülemelkedni a szellem nem képes. Itt egyetlen parancs, sőt kényszer az egyén érzékiségének java és fenntartása. A nyers hedonizmus és egoizmus kora ez, amely minden emberi fejlődés kezdeteire nézve lényegesen jellemző.

Egészen más képet mutat az a szellemi életmező, amely az értelmes Én fejlődési fokán keletkezik és alakul ki. E fokozaton a szellem, már mint izmos és élethalakító tényező szerepel s az itt keletkezett életmező az öntudat erőteljes fényében jelenik meg. Az értelmes Én, amely ezt az életmezőt kialakítja, már fölé tud emelkedni az egyén érzékiségének zárt és önző körén, hogy tevékenységében ne csak a múlt jelen szükségletei irányítsák, hanem a múlt alapján tüzzön maga elé maradandó célokat. Az így keletkezett szellemi életmező az egyén szűk körén túl terjedve nagy emberi közösségeket fog át és ezen nagy közösségek által indítatik energikus magatartásra. Amíg az érzéki Én által teremtetett életmező a fantázia uralma alatt áll, addig itt döntő szava van az emlékezetnek, amely a már készített s megőrzött képeket nélkülözhetetlen anyagként használja fel. Innen az ilyesfajta életmezők állandósága és tömörsége. Figyeljünk csak meg egy olyan családot, amelyben élénken élnek a múlt képei és hathatósan befolyásolják a család életmezejének kialakulását. Mennyi tömörség, milyen állandóság, milyen határozottság nyilatkozik itt meg az élet minden körülményei között. Az ilyen család minden tagjának minden cselekedetében vannak kitörölhetetlen és állandó vonások, amellyről a családi hovatartozandóság azonnal meglátszik. Erdély nemesi családjai életének ez adott olyan megkülönböztető jellemvonást, amelyet például az alföldi családjai életében nehezen tudunk felfedezni. Ezeknek a családoknak évszázadok folyamán szervesen kialakult életmezejük van, amely életmezőben a perspektíva azonossága volt a közös összekötő kapocs. Az ilyen családok és társas közösségek - ha ez a közösség nem is egyéb, mint egy jó szervezett asztaltársaság - állandóan a multban is és a mult által is élnek, tevékenységüket nem vezeti sem a vizenyős ellágyulás, sem a percnyi érzéki benyomás, sem a kimondott «reprezentálás», sem az ügyetlen kapkodás és az idegennek való primitív örvendezés. Az ilyen közösségek szellemi életmezeje a multon épül fel és az emlékezetten vezettetvén minden lelki tevékenység az értelem higgadt megfontolása által. Az oláh megszállás idején egész Erdély - a legmesszebb fekvő székely vidékek is - a kolozsvári egyetem magatartását leste szorongó félelemmel és alakította tevékenységét az egyetem állásfoglalása szerint. Ezekben a rettenetes időkben, amikor a lélek gyökerei a szülőföld talajától szakadtak el, egyetlen fénysugár ez a ragaszkodó bizalom és szeretet vala. Az egyéni életmezők egy átfogó közös életmezőnek vezérlésére bízták magukat és ebből a közös életmezőből merítették hitet, erőt, kitartást.

Az értelmes Én által alakított életmezők azonban nem «pendülnek mind egy húron», hanem az egyéniség jogai ott is csorbíthatatlanul megmaradnak, de egy magasabb cél szolgálatában és nem az egyén önző tevékenységének szűk körében. Az egyéniség magasabb szintjére emeltetik fel, erői egy magasabb célt szolgálnak; vannak jogai, amelyeket senki el nem vesz, de vannak kötelességei is, amelynek teljesítését az egész közösség minden tagja éppen magának a közös életmező önfenntartásának érdekében, lelkiösmeretesen ellenőrzi. Így első sorban magának az egyéni életmezőnek a közös életmezőben való tagolása mutatkozik az első kötelességnek, amelynek nem-teljesítése magának az egyénnek is kárát okozza. Ebből a kötelességből folynak azután a többi szociális kötelességek mind. Aki a közös életmezőbe tagolódni nem tud, az csakhamar a maga kárán fog okulni. Az értelmes Én által kialakított szellemi életmező a közösség és társadalom életmezeje.

Ismét egészen más a helyzet a szellemi, vagy eszes Én-nél és az általa alakított életmezőnél. Amikor ezt az életmezőt valamelyik nagy alkotó életében először pillantjuk meg, azonnal felmerül bennünk a meggyőződés: íme, egy egészen más világ, mint akár az érzéki, akár az értelmes Én által alkotott életmezők világa. Valami egészen új lép itt be a világba; új világ ez és új valóság, amely azonban merőben a testi-lelki életmezők, az érzéki és az értelmes Én által alakított életmezők alapján épül fel s azok nélkül nem is lehetséges, mert akkor a szellem egész világa alap nélkül szűkölködve igazán a felhőkakukvárhoz válnék hasonlónak. Új világ ez hát a régi alapján. Nem üres tételek, metafizikai konstrukciók, sóvárgott célok,

ellágyuló epekedés szülte azt a valóság egyetemébe, hanem az élet szilárd és nyers valóságából emelkedik minden valóság fölé, hogy általa értékek öltsenek testet és jelentések váljanak valósággá. Az eszes Én által alkotott életmező nem metafizikai magasságokban meredő elérhetetlen világ, hanem az emberi egység organikus rendszerének gazdagodása az öntudatos Én tevékenysége által.

34. §.A szellem kiteljesedett életmezeje.

A szellemi életmező az eszes Én tevékenysége által és tevékenységében teljeseedik ki. Amiként az érzéki Én által teremtett szellemi életmező a maga igazi értékéhez csak akkor jut hozzá, amikor följe az értelmes Én által alkotott életmező helyezkedik el és a maga értékét az érzéki Én által készített életmezőre is reá sugározza, akként az értelmes és az érzéki Én által kialakított életmezők a maguk igazi jelentésében és értékében csak akkor lesznek láthatókká, ha az eszes Én által alkotott szellemi életmezőben a szellem teljessége és értéke jelenik meg. Hogy mit jelent nekünk az érzéki Én által készített életmező, azt az értelmes Én alkotta életmező mutatja meg; mit jelent nekünk az értelmes Én által készített életmező, az az eszes Én által teremtett szellemi életmezőben válik ki teljesen. Az emberi élet tehát a szellemi Én által teremtett életmezőbe jut a maga kiteljesedéséhez.

Ennek a kiteljesedésnek, vagy még helyesebben mondva, a teljesedés fokozatosan tökéletesedő folyamatának mint egy vezérfonala az öntudatosodás. Ahogy az Én-ben az öntudat növekedik, úgy lesz mind tökéletesebb a szellemi kiteljesedése s ezzel a teljesedéssel együtt lesz világosabb az alsóbb fokú Én jelentése és értéke is. Ebből természetes, hogy az Én maga, az Én élete s ezáltal az egyén élete is abban a pillanatban éri el legmagasabb fokát, amikor az Én-ben az öntudatos szellem minden tevékenység felett állva az egyént a maga teljességében hatja át, szabályozza, vezeti.

Az Én-nek ez az öntudatossága mit jelent? Azt jelenti, hogy az Én mind nagyobb mértékben válik el attól, ami nem ő s ezzel párhuzamosan mind nagyobb mértékben lesz világossá előtte, hogy mi ő, mi az ő lényege és természete. Ez az elválás azonban inkább kiválsáknak lehetne nevezhető, mert az Én és a Nem-Én sohasem tudnak egymástól elválni, mert ez az elválás mind a kettőnek pusztulásával járna. De ha az elválás nem lehetséges, annál szükségesebb az Én-nek a Nem-Én-ből való kiválása, hogy ezen kiválás által önmagát ismerje meg. A kiválás fokával tehát az Én önmagáról való tudásának, önmaga ismeretének, önmaga szemlélésének foka párhuzamosan halad. Az Én kénytelen mindjobban szembe állítani magával a Nem-Én-t, a világot, a tárgyakat s jelenségeket, hogy azok megismerése után, de azok megismerése kapcsán is, mindjobban legyen képes megismerni önmagát is.

Az ember filozófiai eszméjének szempontjából tehát fontos tudnunk, hogy az érzéki Én álláspontján az Én már ott áll a lelki rendszer középpontjában s a rendelkezésre álló erő szerint szabályozza is a lélek tevékenységeit, ami már a szellem jelenlétére mutat; maga azonban még szinte beleolvad a Nem-Én-be, a tárgyak és jelenségek világába, amint erre BÖHM, de újabban SPRANGER is igen nyomatékosan hívja fel a figyelmet.¹ A lelki élet rendszeréből kihámozott egyes észrevételi szövedékek valóban nem egyebek, mint egybeolvadása az Én-nek, az alanynak és a Nem-Én-nek, a tárgynak. Ez az egybeolvadás olyan nagymértékű, hogy ilyen kihámozott észrevételszövedékből mi semmiképpen sem tudjuk kielemezni külön a tárgyi szálakat, amelyek a Nem-Én-ből kerültek bele az észrevételszövedékbe és ismét külön azokat a szálakat, amelyek az Én-ből, az alanyból jutnak bele. SPRANGER világos példákban mutatja meg, hogy milyen szoros az összefüggés Alany és Tárgy, Én és Nem-Én között különösen ott, ahol az érzéklési területek nincsenek közvetlenül egybekötve téri jellemvonásokkal. A kuvik hangja átreszket egész lelkemen s úgy terjeszkedik szét abban, mintha lényem egy darabja volna. És, ha zenét élményezek, ez a zene végül már nem is «künn» van, hanem egybeolvad lelkemmel oly erősen, hogy nem is tudom megmondani, hol ér véget Én-em és hol kezdődik a zene. Hasonló a helyzet szagoknál és illatoknál; de legtalányszerűbb a fénynél, amely oly teljes mértékben vesz körül minket és hat át, hogy megértjük a régi spekulációk elpusztíthatatlanságát, amely spekulációk a tudatot a fénnel azonosítják. Érzékeink között egyetlen egy mutatja élesen az alany és tárgyra való hasadás tényét: a tapintás. Mindezek a tények arra figyelmeztetnek, hogy a tudat legsós fokán az Én és a Nem-Én oly szorosan vegyülnek egybe, hogy az öntudatosodásnak alig találkozunk némi nyomával. Az Én majdnem teljesen az érzéki szövedék által nyeletik s el nem marad

¹ V.ö. SPRANGER: Die Urschichten des Wirklichkeitsbewusstseins. I. Berlin, 1934.

semmi ereje arra, hogy ettől az érzéki szövedéktől magát illő távolságra ragadva, a Nem-Én-től megkülönböztesse s ezáltal a maga tudatára jusson. A tárgy tudat itt megemészt minden erőt.

A tudatnak ebből az «archaikus rétegéből» - amint ezt a réteget idézett értekezésében SPRANGER találóan nevezi - lassanként indul meg az öntudatosodás folyamata, hogy azután az értelem munkájának növekedésével, mindnagyobb mérveket öltön az Én önmagáról való tudomása és ezen önmagáról való tudomása által önállósága, hatalma, ereje. Egy igazán «megértő» lélektannak egyik legsúlyosabb problémája éppen az, hogy az öntudat ezen növekedésének és az értelmes, majd a szellemi, eszes Én-nek kialakulását és fokról fokra való fejlődését kimutassa. Az eddigi lélektani és értéktani kutatásokból jól tudjuk, hogy az érzéki Én álláspontján az Én-t oly nagy mértékben lepi el és fonják körül az érzéki világ reá rohanó benyomásai, hogy ezen benyomások alól magát felmenteni s ezáltal a maga tudatára jutni nem tud. A primitív népek életfolyása e tény mellett mindennél ékeesebb bizonyítékokat szolgáltat: a primitív ember egészen az érzéki világ folyamába merül el s e folyam által ragadtatik tova az élet feltartóztatlan sodra által, mint egész passzív része ennek a tovarohanó valóságnak. Hogy a primitív ember lát, hall, tapint, szagol, ízlel stb., ezt senki sem tagadhatja; ámde nem tagadhatja azt sem senki, hogy ezeket az érzéki tevékenységeket nem kíséri az öntudat szabályozó ereje, hanem legfennebb valamely homályos önérzés kíséri csupán, amely önérzésben bizonyára az Én homályos jelentkezését kell látnunk. Ebben az önérzésben látjuk a jelent és jelentkezésének első lehetőségét s amennyiben az érzéki Én álláspontján szellemi életmezőről beszélhetünk, azt ennek az önérzésnek köszönhetjük. Amiként az önérzés az öntudat csíráját foglalja magában, akként foglalja az érzéki Én által készített életmező a szellemi életmező első alapjait.

Ha csak az a szellemi életmező állana az ember rendelkezésére, amely létezését az érzéki Én tevékenységének köszönheti, az ember erről az életmezőről hamar alásüllyedne, mert nem lenne ami Én-jét táplálja és növelessze. Az érzéki Én álláspontja meg nem tartható, ha nem alakul ki fölötte az értelmi Én által készített életmező, amely szilárd alapot nyújt az érzékiség által megszerzett életmezőnek. Mihelyt az emberi egység organikus rendszere a fejlődés alsó fokán megáll és emelkedni tovább nem képes, ezt a megállást gyorsan követi a süllyedés és alászállás, amelynek folyamán az ember lassan-lassan, de ijesztő bizonyossággal állati színvonalra süllyed. Az ember alaptervében meglévő szellemnek vívőereje éppen abban nyilvánul meg, hogy halad és valósítja meg az egység csírájában lévő teljes alaptervét.

Az értelmes Én tevékenysége által a szellemi életmező már a maga alapjaiban épül ki és teljeseedik meg mindinkább azzal a tartalommal, amelynek kifejlése az emberi egység teljes kifejlését és ezen egység rendszerének teljes organizáltságát jelenti. Ezen fejlődés folyamán az Én tevékenységeinek köre mind szorosabban fűződik magához az Én-hez, ami természetes is, ha meggondoljuk, hogy a szellemi fejlődés voltaképpen az Én öntudatosodásában jut kifejezésre. Már az önérzés mezeje sokkal szűkebb és körülhatároltabb mint az érzéki képeké: az önérzés az Én felé fordul és az Én állapotát jelenti, míg ezzel szemben a képek világa kiterjedhet a minket körülvevő külső és a bennünk levő egész belső világra. A tevékenység mezejének ez a szűkülése mind nagyobb és nagyobb lesz az Én kifejlésének folyamán s az Én mind erőteljesebben fordítja szemléletét önmaga felé, hogy a külső világtól elfordulva a maga igazi lényegének tudatára jusson. De ha másfelől meggondoljuk, hogy az Én a maga öntudatos alkotásaival a szellemet valósítja meg és a szellem a maga lényege szerint tér s idő felett állva végtelen, akkor azt kell mondanunk, hogy az Én kiteljesedésének és ezáltal a szellemi életmező kiteljesedésének is egyetlen feltétele van. Ez a feltétel így lehetne fogalmazható: Minél inkább fordítja az öntudatos Én önmaga felé tevékenységeit, annál nagyobb mértékben távol ki a végtelenségbe. Az öntudatos Én magát megragadván, a végtelenségbe lendül. Tevékenységét szűkíti szélességben hogy annál nagyobb energiával emelkedhessék a magasságba. Ezek a tételek általában a szellemi élet alaptörvényét juttatják kifejezésre: szűkre markolni az életet, hogy a szellem a maga teljességében valósuljon meg.

Ez a szűkülés világosan jelentkezik azon a téren, amely az értelmes Én tevékenységének igazi hazája, a fogalomalkotás terén. Az értelmes Én által alkotott fogalom az érzéki Én által alkotott érzéki képek tartalmának szűkülését és soványodását jelenti, ami egyszersmind az érzéki képek életességének fogyatkozásával jár együtt, amint ezt BERGSON jól látta és helyesen emelte ki. Ebben a tényben azután egy másik jellemző tény is rejlik. Az a tény ugyanis, hogy az értelmes Én tevékenysége által a tudattalannak területe mindinkább csökken és nő a tudatosság mezeje. Az értelmes Én, amikor a maga fogalmait alkotja, a magakészítette képek fölé emelkedik és ezeket a képeket anyagul használja fogalmai számára. De amikor a magakészítette képek fölé emelkedik, föléje emelkedik teljes mértékben annak a külső világnak is, amely kényszerűen készített képeit szolgáltatja, azaz az értelmes Én a maga tudatosítása folyamán tudatos tartalmává teszi azt, ami képeiben tudattalan vala. Ezen tudatosítás által az Én bővül és magának, mint Én-nek teljesebb tudatára jut. Az ekként kibővülő Én a fogalomban nyilván a létező tárgy lényegét teszi a maga

öntudatos tartalmává s ezáltal a fogalom által jelentett tárgynak is urává lesz. Így tekintve a dolgot, minden kétség felett áll HEGEL tanításának igazsága: a szellem a fogalomban fejlődik ki. A fogalomban öntudatosává válik az a homályos jelentés, amelyet a fantázia fedezett fel az érzékiség által szolgáltatott képekben. A jelentés tehát már megvan, de tudatosává az értelmes Én teszi, amikor fogalmakban sűríti össze azt, amit a tárgyban annak lényeges vonásául lát. Ezt a tényt talán így lehetne az ember filozófiai eszméjének ismerete szempontjából kifejezni: az érzéki Én a tárgyat a maga képei által, mint létezőt konstatálja, a fogalom s tehát a gondolkodás által pedig, mint valami jelentést fogja fel. Olyan jelentést, amely valami mást jelent az Én-re nézve, mint ami az Én, azaz ami az Én-re nézve Nem-Én-t jelent. Ez a jelentés már maga a szellem, azaz a jelentés a maga öntudatos érvényében a szellemből veszi eredetét.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a dolgok megismeréséhez és a szellem kifejléséhez nem elég, ha az érzéki Én álláspontján az észretevő tudat a tárgyak és jelenségek létét konstatálja, hanem szükség van arra is, hogy ezek a konstatált tárgyak az értelmes Én által megértetvén, mint jelentések gondoltassanak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az érzéki Én az értelmes Én álláspontján eltűnik, hogy tisztán és egyedül az értelmes Én uralkodik. Az érzéki Én álláspontja megmarad, de felemeltetik az öntudatosodásnak arra a magaslatára, amely az értelmes Én tevékenységében mutatkozik meg. A jelentő és értelmes dolognak éppen úgy kell lennie, amint a létező tárgynak jelentéssel kell bírnia, ha a szellem szempontjából értékkel akar bírni. Az emberi egység organikus rendszerébe az érzéki álláspont éppen úgy betagoltatik, mint ahogy betagoltatik az értelmes Én álláspontja is. Sőt – amint erre már többször reámutattunk - mindenik álláspont a maga igazi jelentőségéhez és értelméhez csak ebben az organikus rendszerben bír, mint annak tagja és része. Az érzéki Én tevékenység és e tevékenység által létrehozott észrevétel hatóvá csak az értelmes Én tevékenysége és ezen tevékenység által létrehozott fogalom által lesz. Jól látta ezt KANT, amikor azt a tételt állította fel, hogy a gondolatok tartalom nélkül üresek, a szemléletek fogalom nélkül vakok. Amiként hát a fogalom a szemléletre van utalva, úgy van az értelmes, gondolkodó Én az érzéki észretevő Én-re utalva. Az öntudat felsőbb fokára jutott Én a maga jelentéseit kénytelen az érzéki Én által készített képekben elmeríteni, hogy ezen értelem által a világ maga nyerjen létet és értelmet előtte, immár a maga öntudatára jutott Én előtt. Mindez nem metafizikai és nem fogalmi költészet. Ez itt mind merőben a valóság valósága, azaz az a belső mozgató elv, amely nélkül számunkra a valóság igazi valóság, azaz jelentő valóság nem lehet.

Az érzéki Én által működő szellem az érzéki képek alkotásában mutatta meg a maga munkáját. Az értelmes Én tevékenysége által működő szellem a fogalomban a kép jelentését tárta fel öntudatos módon és egybekötötte a tárgy érzéki vonásait jelentő vonásaival. Az Én öntudatosodása azonban ezen a ponton még nem áll meg, nem áll meg tehát a szellem fejlődése sem. Ezen fejlődés folyamán a szellemi életmezők az Én gazdagodásával párhuzamosan maguk is gazdagodnak és minden előző fejlődési fokon alapot készítenek, helyesebben alapul fejlenek ki a fejlődés következő fokon kialakuló szellemi életmezők számára. Minél erőteljesebb szemléletre képes az Én, annál tömörebb az Én által készített életmező is s a fejlődés folyamán ez a gazdagság és tömörség mind erőteljesebben jut az öntudatosodás magasabb fokára szert tevő Én-nek. A szellem fejlődésének legmagasabb pontját ott éri el, ahol már nemcsak az érzéki képek és a jelentő fogalmak lesznek a maga tudatának tárgyává, hanem ezekkel együtt önmagát is egy felsőbb egységbe fonja és kialakítja ekként a szellem egyetemes világát. Ez az eszes Én álláspontja.

Az eszes Én álláspontját és fejlődési fokát az jellemzi, hogy az itt tevékeny és kialakuló Én tartalmában is, belső erejében is a leggazdagabb. Tudomására jutott minden, ami az emberi egység végességének tudomására juthat és szert tett a reflexiónak arra a fokára, amelyre az Én valaha szert tehet az emberi egység organikus rendszerében levő alapterv szerint. A fejlődés folyamán az Én mind több és több képet, fogalmat, eszmét tett magáévá azáltal, hogy alkotó részévé tette azokat. Az érzéki állásponton a dolgok létéről és érzéki vonásaikról szerzett tudomást, a fogalmak által a tárgyak jelentését tette a maga öntudatos tartalmává, amikor jelentésükben azoknak lényegét fogta egybe. A fejlődés legfelsőbb fokán már most ereje, hatalma, függetlensége és szabadsága oly nagy fokra hágott, hogy a reflexió páratlan erejével önmagának tartalmát és önmagát is szemlélete tárgyává képes tenni. Már nemcsak tartalmát képes szemlélni, hanem szemléli önmagát is és önmagának teljes tudatára jut.

Mit jelent az, hogy az eszes Én a maga teljes öntudatára jutott? Ez azt jelenti, hogy az eszes Én immár nemcsak tartalmáról tud, hanem tud ezen tudásáról is, amikor a maga által kialakított világban a maga alkotását látja. Meglátja azt, hogy képeinek minden vonását a külső vagy belső világ indítására kényszerűen készítette ugyan, de ezen képeknek minden vonása, az érzéki és értelmi vonások egyaránt, az ő mélyéből, a szellem mélyéből merültek a jelzett tárgyakba és tették azokat az ő számára érthetővé. Mert az bizonyos, hogy a szín csak neki szín, az íz csak neki íz, a szag csak neki szag, a hang a maga étheri jelentésével csak neki hang. De az is bizonyos, hogy ő fűzi a dolgokat az ok és okozat viszonyaiba; csak

reánézve van a tér és csak reánézve van az idő, mindkettő csak az ő formája lévén, amelyekbe a világegyetem minden dolgát és folyamatát, a maga belső világának minden eseményét elrendezi, hogy ezen elrendezés útján közöttük rendet és összefüggést teremtsen. De sőt ő határozza meg a dolgok szubsztanciáját és ezen szubsztancia járulékait, miközben a szubsztanciával azokat a vonásokat jelöli és gyűjti össze, amelyek az illető tárgy természetére és létezésére nézve lényegesek, azaz olyanok, amelyek nélkül az illető dolog nem létezhetik, mint olyan, a járulékok ellenben azokat a vonásokat jelölik, amelyek nem tartoznak az illető dolog lényegéhez, s amelyek nélkül az illető dolog, mint olyan, bátran létezhetik. De sőt még tovább kell mennünk. Az eszes Én önmagára reflektálva észreveszi - milyen jellemző magyar kifejezés! - azt is, hogy a dolgok csak reánézve eszközök és célok, aszerint, hogy akarata és törekvései mit és hogyan akarna megvalósítani.

Mindezeknek a tényeknek észrevételével azonban az eszes Én nem áll meg. Az eszes lény a maga teljes és tökéletes öntudatára jutva, megállapítja azt is, hogy mindezeket az alkotásokat a neki lényeges vonását képző szabadsággal alkotta meg. Ennek a szabadságnak foka a szellem fejlődésével párhuzamosan nőtt, míg végül az eszes Én álláspontján tetőfokára jutott. A szabadság most már azt jelenti reánézve, hogy ő a maga lényegét minden korlát és akadály nélkül fejtheti ki s lényegének kifejtése által önmagát is teljes szabadsággal valósíthatja meg. Ezen a legfelsőbb fokon hát az Én arra az ő erejének is tudatára jut, amely ebben a szabadságban lesz nyilvánvalóvá, és amely voltaképpen abban nyilatkozik meg, hogy az Én képes önmagának megvalósítására. Mert hiszen az érzéki szétszóró vonásoknak egy képben való egyesítése, a fogalomban a jelentés fixirozása, az ítéletben az igazság megállapítása mind az ő önmegvalósulása volt. A maga öntudatának teljességére jutó Én-nek azt is meg kell látnia, hogy a világhoz való viszonyának, sőt magának a világnak elrendezésében voltaképp a dolgot megtekintve ő maga valósul meg. Ő maga valósul meg, amikor a dolgokat az okozatiság viszonyába rendezi, amikor a cél és eszköz viszonyát megállapítja, amikor a dolgok lényegéről magának fogalmat alkot, amikor a dolgok értékét megméri, amikor cselekedetei által új valóságokat hoz létre, vagy amikor a művészeti tevékenység által örökéletű alkotásokkal gazdagítja a világegyetemet. Alkotásainak láttán, öröme gyullad s ebben az örömben a maga páratlan értéke csillan fel előtte.

Erejének, hatalmának, szabadságának és értékének öntudatára jutó Én-ben a szellem teljessége nyilatkozik meg, s az általa alakított életmező az élet legmagasabb pontját jelenti az emberi egység számára. Ebben az életmezőben a szellem szabadsága, ereje, hatalma és feltétlen, örök értéke jut kifejezésre és megvalósulásra. Legmagasabb élet az, amelyben a szellem szabályoz mindent s ezen szabályozásában önmaga ölt testet az emberek gondolkozásában, cselekvéseiben, műalkotásaiban, szemléletében. Az ember filozófiai eszméje is tehát az élet ezen legfenségesebb mezején teljesedik ki és ölt testet. Ebben az életmezőben a maga méltóságának tudatára jutó nemes ember alakja bontakozik ki előttünk és ragyog felénk, mint követendő ideál. A maga értékének tudatára jutó ember egysége bontakozik ki előttünk ezen az életmezőn, amely alapjaiban és folyamatában mindenestül a szellem alkotása. Az életnek ilyen szellemtől áthatott mezejét kell megvalósítani annak a bölcsnek, amelynek ideálját a sztoikus bölcsélet oly nagy szeretettel és melegséggel rajzolta meg. Az ilyen életmező kialakítása minden embernek már apriori adott kötelessége, ha az ember a maga ember-voltának tudatára jutott.

Arra a kérdésre kell most hát feleletet keresnünk, hogy milyen az a szellem, amely ezt a legnagyobb életmezőt alakítja ki és maga is ezen életmező kialakítása által nyer kialakulást.

35. §.A szellem teljességének alapvonalai.

A szellem teljessége azt jelenti, hogy az ember immár nemcsak a maga képeiről s általában a maga tartalmáról tud, hanem tud ezen tudásáról is, ami által önmagát saját lényegében szemléli és ragadja meg. Ezzel az önszemléléssel a szellem lassanként, fejlődésének fokozatai szerint a világ, általában a Nem-Én fölé emelkedik, éppen azáltal, hogy a dolgokat és jelenségeket szemlélete tárgyaival teszi. Ezeket a dolgokat és jelenségeket pedig a maga képeiben szemléli és a magaalkotta fogalmakban gondolja. Ezzel a világ fölé való emelkedéssel karöltve jár az önmaga fölé való emelkedés is, ami az önszemlélésnek természetes következménye. A fejlődés különböző fokain az Én hát mind nagyobb mértékben emelkedik a világ és önmaga fölé; amíg a fejlődés legmagasabb pontján oly magasra emelkedik az öntudatos és eszes Én, hogy a Világot és Önmagát egyetlen egységbe fogja és egyetlen pillantással szemléli. Ez a gyarapodó fejlődés örökös tevékenység lévén és a szellem ezen örökös tevékenység által válván valóvá, világos, hogy a szellem nem titokzatos szubsztancia és nem emberkísértő misztikus lény.

Ez a fejlődés egyszersmind gazdagodást is jelent a szellemre nézve; ez a gazdagodás úgy tekinthető, mint a szellem méhében tudattalanul szunnyadó jelentések tudatossá válása, a szellem méhében szunnyadó tartalmak aktualizálódása. Az emberi egységben levő alapterv szerint fejlenek ki az emberi egységben szunnyadó jelentések és ezen jelentések aktualizálódása voltaképpen a szellem fejlődése és gazdagodása. Így tekintve a dolgot, a szellem nem egyéb, mint az emberi egység alaptervében meglevő fölfelé törekvés, mely mint örök tevékenység, szakadatlan értékgyarapodást és értékmegvalósítást teremt. Hogy azután a fölfelé törekvésnek ez a szunnyadó elve, közelebbről s a maga eredete szerint mi? - erre a kérdésre feleletet adni nem tudunk. De hát tudunk-e feleletet adni arra a kérdésre, hogy mi az élet eredete? Vagy arra a másik kérdésre: hogyan keletkezett ez a világ s honnan a benne levő törvényszerűség és rend? Vagy tudunk-e feleletet adni az ember eredetének problémájára? Ha ezekre és hasonló kérdésekre nem tudunk felelni, akkor nincs miért sürgetnünk azt a kérdést sem, amely a szellem eredetét és közelebbi természetének meghatározását sürgeti. Meg kell elégednünk annyival, hogy a szellem az emberi egység alaptervében már benne van s ebből az alaptervből a fejlődés lassú folyamán oly módon lesz valósággá, hogy vele együtt értékek valósulnak meg és új értékek lépnek be ebbe a világba. A szellem lényegét csak közvetlenül lehet megélni azoknak, akik életükben a szellem megvalósítói.

Ha így fogjuk fel a szellemet, - s mi másképpen felfogni nem tudjuk – akkor könnyű lesz megértenünk azt a tételt is, hogy a szellem abszolút alany, amelyre nézve minden tárgy, még saját maga is. A szellemnek ebből a fogalmából érthető meg HEGEL tana, amely szerint a szellem folytonos létesülés, amely ezen örökös létesülés által önmagát valósítja meg. Az a tény, hogy a szellem önmagának is örökös tárgya, teszi lehetővé azt, hogy minden alkotásában ő maga tükröződik vissza és önmaga valósul meg. Minden, amit alkotásai közben a Nem-Én-től kölcsönöz, mindaz csak anyag és eszköz az ő számára, amelyet önmaga hat át lényegével és tesz tagadhatatlan gyermekévé. Abszolút voltából következik, hogy szorosan oda van ugyan kötve a testi-lelki létezéséhez vagy bioszférához, s tehát ettől a bioszférától függ is, de a testi-lelki életmezőben vetván meg lábát, ezen az életmezőn messzire felülemelkedik oda, ahol immár örökkévaló értékekben gyönyörködhetik az emberi szem. Nem képes teremteni a testi-lelki életmező igénybevétele nélkül, de amit teremt, az toto-coelo különbözik mindattól, ami a bioszféra körében lát napot. Teremtő tevékenysége éppen abban áll, hogy lényegével hatja át és formába önti mindazt, amit neki ez az alsóbb életmező nyújt becses anyagképpen. Ha a szellem teremtő tevékenysége a testi-lelki életmezőtől elszakadva akarna alkotásokat létrehozni, ezek az alkotások légüres térben lebegnének, mert hiányozna számukra az a szilárd talaj, amelyet éppen ez az alsóbb, de az emberi egységben nélkülözhetetlen életmező nyújt.

Ha mármint szem előtt tartjuk a szellem örökös és végtelen tevékenységét, amely által önmagát valósítja meg, és ha tudjuk, hogy ez az örökös és végtelen tevékenység az egyes ember egységének organikus rendszeréhez van kötve, akkor meg kell látnunk, hogy a szellem mindennemű alkotásában a végtelen ölelkezik a véggel, amint ezt a romantizmus bölcsellete oly nyomatékkal emelte ki. A szellemnek végtelensége annál nagyobb mértékben ömlik el az egyes Én egész életébe, minél nagyobb mértékben képes az egyes Én a végtelen szellemet a maga tevékenysége által megvalósítani a gondolkodás, cselekvés, műalkotás s a műszemlélet területén. Az intuición és az elmerülő önszemlélet ritka pillanataiban a szellemnek ez a végtelensége hirtelen feltáruhat az egyes tekintete előtt, amikor az egyetlen pillanattal megragadhatja a szellem végtelen egységét és élvezheti annak nyugodt csendességét.

Ha pedig azt tartjuk szemünk előtt, hogy a szellem a maga tevékenységében a természethez és a testi-lelki életmezőhöz van kötve, s viszont a természet s a testi-lelki életmező a maga kiteljesedésében a szellemre van utalva, akkor annak a romantikus bölcsélet által felállított tételnek igazsága lesz előttünk nyilvánvalóvá, amely tétel szerint a természetnek szellemmé és a szellemnek természetté kell válnia, hogy mindkettő a maga teljességéhez jusson. Ezért valóban két világ találkozik az ember egységében: a természeti világ mulandó végeességével találkozik a szellem örökkévaló végtelensége. Bármily paradoxonnak lássák is, mégis igazságot fejez ki: az embernek végesnek kell lennie, hogy sejtelve lehessen a végtelenségről. A szellem által kiteljesülő emberi egység a szellem tevékenysége által emelkedik a végtelenség örökkévaló világába.

A szellemnek ez az örökkévaló tevékenysége tehát nem egyéb, mint önmagáról való szüntelen tudása, önmagának szakadatlan szemlélése. Hogy ez a tudás nem logikai sémák szerint végbemenő folyamat, ez természetes. Éppen ezért neveztük azt szemlélésnek. A szellem, amikor magát szemlélve önmagát kifejti és saját maga tárgyává teszi, nem szorul semmiféle fogalmi vagy ítélő tevékenységre, hanem egyetlen pillanatban egyszerre ragadja meg önmagát, hogy ezen önmaga megragadása által meg is valósuljon. A szellemnek ez az önszemlélése az az utolsó pont, amelyen túl a szellem lényegének és magyarázatának fejtegetésében továbbmenni nem tudunk. És ennek az utolsó pontnak megértése is egyéni

megélést követel, mert ő maga sem lévén logikai tevékenység, logikai munka számára hozzáférhetetlen. A szellemet csak az érti meg, aki azt megélni és ezen megélés által önmagával azonosítani képes. Erre a megélésre csak a szellemi ember tehet szert a maga Én-jének öntudatos kifejtése által.

Mielőtt fejtegetéseinkben tovább haladnánk, itt is fel kell vetnünk a kérdést, hogy mit jelent a szellem ezen működése az emberi egység fenntartása és organikus rendszerének kialakítása szempontjából? Láttuk immár, hogy a test, mint az emberi egység egyik alkotórésze és tagja, a lélekre, mint a maga tevékenységeinek műszerére van utalva, amiből az következik, hogy a lélek is, mint a test műszere, a testre, mint a maga szubsztrátumára szorul, ha ebben az egységben a maga célját elérni akarja. Ekként a szellem is a lélekre és a lélek közvetítésével a testre van utalva, mint olyan szilárd alapra, amely nélkül tevékenységeit a különböző síkokban megvalósítani nem tudja. Test és lélek nélkül nincs szellem és nincs annak működése sem. A szellemnek feladata ugyanis az, hogy örökké tartó működése által az emberi egység számára új és magasabb életmezőket alakítson ki. A lélek az adottságok végtelen területéről végtelen számban nyújtja nekünk azokat az értesítéseket, amelyek nélkül a világegyetemben elhelyezkedni és abban magunkat fenntartani képesek nem lennénk. Képei által jegyeket ad nekünk, amely jegyek jelentésekre utalnak. A képek különböző viszonyítása által kiépíti számunkra azt az életmezőt, amelyben testi-lelki rendszerünk kifejlődhetik és élni tud. A lélek eképpen értesít minket mindarról, ami nekünk és a mi számunkra ebben a világegyetemben adva van, de ezen adottságokon kívül tevékenykedni vagy ezen adottságok fölé emelkedni képtelen. Azt kell hát mondanunk, hogy a lélek a maga tevékenységeivel a «van» területére van korlátozva; óhajtásai, vágyai, magasabbra vívó szenvedelmei csak sejtetik azt a világot, amely a lélek világa fölé épül fel, de ebbe a világba felemelni minket nem tudnak.

A léleknek ezzel a szűk világával szemben a szellem egy magasabb és végtelen világot nyit meg előttünk, egy új és végtelen, folytonosan gazdagodó vagy legalább is folytonosan gazdagítható életmezőt tár fel előttünk, hogy ezen a végtelen és magas életmezőn az emberi egység a maga teljességére jusson el. A szellem tehát lehet «luxus» az egyes ember számára, amint ezt a bűró emberei vélni szokták a maguk szűk életmezőjén vetvén meg lábukat, de a nép, a nemzet, az emberiség számára szükségsszerűség, ha t.i. az a nép, nemzet, emberiség valóban élni s a maga egységének teljességére jutni óhajt. Ahol a szellemnek ez az önmagát szemlélő képessége hiányzik, ott hasztalan akar az ember maga fölé emelkedve egy magasabb világ polgára lenni, mert minden fáradsága csődöt mond. A lélek ugyanis, amint már mondtuk, mindent tárgyává tehet, csak éppen saját magát nem s még kevésbé azt az öntudatos Én-t, amelyben a szellem maga is megvalósul. Az öntudatos Én – ezt is már többször kifejtettük – a lélek felett helyezkedik el s ebben a magas régióban a maga szemlélete tárgyává teszi nemcsak azt, amit a lélek alkotott, hanem önmagát is, hogy ezen szemlélet nyomán a lélek tevékenységeinek segítségével kialakítsa magát a szellemi létezés minden síkjában, a tudományban, erkölcsben, jogban, műalkotásban, vallásban. E célból az öntudatos szellem felhasználja az életmezők minden adatát és minden anyagát, amelyet az feléje nyújt és igénybe vesz a lélek minden tevékenységét. A lélek tevékenységének segítségével láthatóvá teszi magát a természetben is. De az eszes Én önszemlélete nélkül nincs semmiféle értelemben vett igazi kultúra.

A kiteljesedett szellemnek új életmezőket teremtő munkássága, amint ezt az előző cikkelyben röviden említettük, a szabadság a maga őseredeti és igazi értelmében csak a teremtő szellem területén létezik. A test minden megmozdulása a természet vastörvényeihez van kötve s ha a test a természet törvényei ellen támadva a maga perverz akarát erőszakolná, önmaga ellen törne és saját létét döntene veszélybe. Itt mindenütt kivétel nélkül mechanikus kényszerűség uralkodik s ez a kényszerűség minden testet igájába vet. Ha létezni akarsz, ennek a kényszernek kell engedned, ha tetszik ha nem. A lélek területén is ok nélkül keressük a szabadságot. E területen megszűnik ugyan a mechanizmus kényszerű hatalma, de kivételt nem tűrő módon érvényesül az ok és okozat törvénye, amely óriási hálózataiba fonja a lélek minden mozgását. Mi a lélek egyetlen mozgását nem tudjuk megérteni és megmagyarázni, csak az októrvény segítségével. A lélek minden tevékenységének megvan a maga elégséges oka: nincs egyetlen lélektani funkció, amely kivonhatná magát ezen törvény alól. Ezzel szemben a szellem minden törvényétől függetlenül a maga lényegéből fakadó szabadsággal organizálja önmagát és fejti ki ezen organizálás által mindazt, ami benne lehetőségképpen lappang. Mindaz, ami a szellem tevékenysége által alakot nyer, már ott van magának a szellemnek belső alkatában mint aktualizálásra váró lehetőség s ez az aktualizálás az öntudatos szellem szabad tevékenysége által történik. A szellem szabadsága tehát abban az autonómiában gyökerezik, sőt abban az autonómiában áll, amely a szellem lényegét juttatja kifejezésre.

Az autonómia tehát a szellem lényegét jelenti s ebben az autonómiában gyökerező szabadság a szellem éltető levegője. Mit jelent ez az autonómia? Ez az autonómia azt jelenti, hogy a szellem önmagának ura, mert önmagának törvénye, önmagának oka, önmagának célja. Azt jelenti ez az autonómia, hogy a szellem szabályozó ereje és törvénye önmagában van, miért is más, tőle idegen törvényre nem hallgat,

annak teljesítése reá nézve nem kötelesség. Ebben az autonómiában nyilatkozik meg a szellem autarkeiája, vagy magyarul: a szellem önelégsége. A szellem a maga végtelen és örök önszemléletében a maga törvénye szerint jár el és magán kívül semmi másra nem szorul, sőt őreá szorul minden, ami igazán önértékűsége akar szert tenni, legyen az gondolat, cselekvés vagy műalkotás.

A szellem önmagának törvénye és célja lévén, önmagának kezdete és vége is. Ha így áll a dolog, akkor nem lehet csodálkoznunk azon, hogy SCHELLING a szellem ezen végtelen és örök önmegvalósító tevékenységét előtérbe állítva, azt is hangsúlyozza, hogy ez az organizáló tevékenység nem állhat meg a természet határainál, hanem lerontva azokat magát a természetet is organizáló tevékenységének körébe vonja. Még a nyers anyag is szabályos alakokban kristályosodik – úgymond SCHELLING. A világ és természet egész rendszere az organizáltság kétségtelen nyomait mutatja. A szellem tiszta ősképe és formája ott mutatkozik meg a mohától kezdve, - tanítja SCHELLING – amely még az organizáltság nyomait alig mutatja, fel egészen ama nemes alakokig, amelyek magukról az anyag nyomait letörölni látszanak. Mi talán nem követjük SCHELLINGet egészen eddig a pontig, de a szellem teremtő és legfőbb formáló hatalmát fennen hirdetjük mi is. A szellemnek ez a teremtő és szabad ereje mutatkozik meg a gondolkodás és a tudomány, az akarat és a cselekvés, a műalkotás és műszemlélet terén mindenütt, ahol ezek az alkotások valóban értékkel bírnak. Ahol a szellem ezen teremtő szabadsága nincs meg vagy kialudt, ott kipusztult immár a szellem is s az emberi egység élete csupán vegetatív élet, amely a dicstelen létezésnél többre nem viszi.

És mindez végtelenül könnyen érthető meg. A szellem végtelen és tiszta öntudat, amely önmagát valósítja meg és a maga törvényét követi, a maga törvénye által tudja kötni magát. Ahol ennek a törvénynek szabad megvalósítása akármi okból akadályba ütközik, ott maga a szellem sem valósul meg. Ahol a szellem szabad önérvényesítése elé gátakat vetnek akár a tekintély, akár a hatalom nevében, ott a szellem alakításának tárgya sohasem lehet önmaga, hanem a tekintély vagy a hatalom által diktált akarat. Ezen a tényen semmiféle rabulisztika nem tud változtatni, mert ez a tény magának a szellemnek lényegéből következik. Az önmagát megvalósított – s értsük meg jól: szabadon megvalósított – szellem az igaz szellem, amely előtt legnagyobb tekintély és legnagyobb hatalom az igazság maga. Ennek az életbe vágó éspedig népek, nemzetek, az emberiség életébe vágó ténynek igazsága tüzetesebb magyarázatra nem szorul azoknál, akik a szellem gyermekei. Akik nem a szellem gyermekei, azok számára minden magyarázat falrahányt borsó. Példákkal minden vonatkozásban bőven szolgál a világtörténelem s bőven a magyar is, csak meg kell azokat értenünk és nem szabad spanyolfallal venni körül hamis indokok és érvek alapján. Természetes, hogy ez az igazi megértés is csak ott sikerül, ahol a szellem tevékenysége erőteljes és szabad: a szellemet csak a szellem ismerheti meg.

36. §. Szellem, élet, lélek.

Amikor fejtegetéseink során a címben kifejezett tárgy megvilágítását kíséreljük meg, tesszük ezt főként azért, mert napjainkban igen sok oldalról hangzik fel az az állítás, amely szerint a szellem és az élet, a szellem és a lélek között gyökeres ellentét van. Sőt igen tekintélyes férfiak, például KLAGES, a szellemet egyenesen a lélek ellenlábásának tekintik és azt vélik, hogy a szellem a lélek tevékenységeit gúzsba köti, az ösztönök szabad tevékenységében napfényre törő jelenségeket pedig halálra ítéli.

A szellem és az élet, illetve a szellem és lélek viszonyainak ily módon való fogalmazása igazán sok veszély forrása lehet azokra nézve, akik a szellem fogalmával tisztába jutni nem tudnak vagy nem is akarnak, abban a meggyőződésben élve, hogy a szellem maga nem is jelent különálló, sajátos tényezőt az emberi egység organikus rendszerében. A szellem és az élet, valamint a szellem és a lélek között levő viszony azonban – amint ez talán már az eddigi fejtegetésekből is világosan látható – egészen más, mint amilyennek azt KLAGES és hívei, valamint a KLAGES tanával rokon felfogások vallói állítják. Ami a szellem és az élet közötti viszonyt illeti, e kettő között annyi kevesebb lehet ellentétet szítani, mert a szellem voltaképp a dolgot megtekintve, az igazi értelemben vett emberi életnek éppen tetőpontját és kiteljesedését jelenti. BÖHM KÁROLY egyik már évtizedekkel ezelőtt tartott értekezésében, amely az idea és az ideál értékelméleti fontosságáról szólt, legfőbb ideál éppen az élet ideáját vallotta, mert az élet az a legfőbb valóság amely az ember előtt mint megvalósítandó cél lebeg. De már ARISTOTELESNél is ezt olvassuk: ἡ γὰρ νοῦ ἐνέργεια ζωή (Metafizika. A. 1072 C.), amely lefordítva ezt jelenti: a szellem valósága élet, azaz maga a szellem is élet. És még magasabbra emelkedik GOETHE életszemlélete, mikor ezt írja: «Und des Lebens Leben Geist.» (W. Diwan VIII. 25.). Vegyük hozzá még HEGEL mélységes szavait is: «Der Geist ist

wie ein Wahres, ein Lebendiges, Organisches, Systematisches...» Ezért az idea éppen a szellem életében jelent csomópontot, amely csomópont azonban az élet végtelen megnyilvánulását foglalja magában. Aki tehát a szellem és az élet között antagonizmust hirdet, az rosszul fogalmazta meg úgy az életet, mint a szellem fogalmát s ezért joggal utasíttatik alapos revízióra e téren.

Egyébiránt az eddig mondottakból elég tisztán következik, hogy a szellem az emberi egység életének olyan kiteljesítője, amely kiteljesítés magából az emberi egység csírájának alaptervéből természetesen következik. A szellemnek az emberi egység kiteljesítése szempontjából éppen az a jelentősége, hogy új életmezőkön szervezi az emberi egység organikus rendszerét s teszi ezáltal lehetővé az ember filozófiai eszméjének teljes megvalósulását. Ha a helyben és időben kialakuló testi-lelki életmezők mellett a szellemi életmező a maga tértelenségével és időtlenségével hiányozna, akkor az emberi élet alig emelkedne a felsőbb állatok életének szintje fölé s életmezője minden lényeges vonásában megegyeznék ezeknek a magasabb rendű állatoknak életmezejével. Mi maradna meg az ember életéből a tisztán biológiai életen kívül, ha abból a szellem által alakított életmezőt elvonnák s ezáltal megfosztanók mindattól, amit az öntudatos szellem alkotott benne? Mi válna ebből a pusztán biológiai életből, ha távol tartanók attól a szellem mindent szabályozó és teremtő tevékenységét? Bizonyára nagyon üres és sivár élet lenne az; nem maradna meg belőle semmi, csak pusztá csontváz a maga ijesztő soványságával és a rideg idői enyészés, amelyből hiányzana mindaz, ami az életnek színt és bájt, varázst és díszet ad. Élet lenne-e az ember élete a tudomány alkotásai, az erkölcs nemes cselekedetei, a művészet alkotásai, a vallás sóvárgó áhítata nélkül? Mi lenne az emberi nyelvből, az embernek ebből a legsajátosabb alkotásából, ha az embernek pusztán biológiai szükségletei fejlesztették volna? Különbözne-e általában az állatok értelmetlen hangjától? Mit érne az emberi tudás, hogyha a környező világ és természet nyomása alól kiemelkedve még arra sem lenne képes, hogy különbséget tegyen élő és élettelen között? Vagy gyönyörködhetnénk-e abban az emberi lényben, amely a helyett, hogy szabadon választana bűn és erény között, mint ezt MADÁCH embere teszi, a szorító ösztön igája alatt nyögve, mechanikus kényszerűséggel hajtáná végre cselekedeteit? És végül érne-e valamit az az élet, melynek viselője kénytelen lenne gyarló és törekény létét a szeszélyes sorsra bízni és megelégedni azzal, hogy minden rezzenésre és levélzörgésre ijedten rejtse el magát sűrű rengetegbe és sötét odúkba? Nem retorikai kérdések ezek, hanem az embert véres választás elé állító problémák, amelyekre adott feleletünktől függ az, hogy miféle úton-módon és milyenné alakul gyarló életünk. Az az élet, amelyből hiányzik a szellem éltető mezője, nem érdemes arra hogy éljük.

Ha a szellem és lélek között levő viszonyt helyesen fogjuk fel, nem lehet elentétet találni a szellem és lélek között sem. Amiként az öntudatos fogalom helyezkedik el a nem-tudatos kényszerűséggel készült kép felett, úgy helyezkedik el a szellem is a lélek felett, amely minden válogatás nélkül készít képeket mindarról, ami tudata körébe kerül. A lélek napja egyformán süt fel jók és gonoszok feje felett. Nem így a szellem. A lélek tudatos, a szellem öntudatos. Hogy hát a kettő között milyen mély különbség van, mutatja már ez a megállapítás. Olyan mély ez a különbség, mint amilyen mély a különbség tudat és öntudat között. De még világosabb lesz a különbség, ha figyelemre méltatjuk azokat az érveket, amelyeket joggal és méltán hoznak fel az ú.n. pszichologizmus ellen és ha elismerjük azt a tényt, hogy a léleknek tevékenységei az érték és a «kell» kérdésére feleletet nem adnak. Hogyan jönnek létre a gondolkodás különböző műveletei: fogalomalkotás, ítélethozás, következtetés stb., erre a kérdésre feleletet a lélektől várunk, mert ezeket a feleleteket a lélek tudja megadni, egyedül a lélek. Ámde hiába várjuk a feleletet, ha a lelki tevékenységek által megvalósított tartalmak értéke felől kérdezősködünk. Hogy miféle lelki mozzanatok alkotják az akarat folyamatát és miként mennek végbe cselekedeteink? Erre a kérdésre a lélektan ad nekünk felvilágosítást. Ha azonban a cselekedet tartalmáról és a cselekedet által megvalósított erkölcsi értékről van szó, a lélektan bizony cserbenhagy. Hasonlóan állunk a műalkotás és a műszemlélés terén is. Az alkotás ugyanazon lélektani folyamatában alakul ki és valósul meg a szép és a nem-szép műalkotás egyaránt. Vajon már most ebből az következik, hogy a szellem és a lélek között ellentét van? Ebből csak az következik, hogy különbség van a szellem között, mely értékeket valósít meg és a lélek között, mely megvalósít értékeket. A szellem feladata az, hogy a lélek tevékenységeit értékes megvalósítások felé irányítsa és úgy szabályozza ezeket a tevékenységeket, hogy azoknak eredménye értékes mű legyen. A lélek hát megvalósítja az értékeket, de csak ha a szellem mutat neki utat. A szellem értékeket teremt, de csak úgy, ha a lélek a maga tevékenységeivel ezeket az értékeket megvalósítja.

A jelentés és érték szavak már magukban intenek a szellem sajátos világa felé.

37. §.A szellem : jelentések és értékek világa.

E könyv fejtegetései közben sokszor kerül a sor jelentés és az érték említésére. Láttuk immár, hogy a jelentések és értékek világa egészen külön és önálló világot jelent, amelyben a szellem tevékenységének köszönhető minden. Az érték és a – logosz – nem lélektani valóságok, nem is metafizikai entitások, amelyben minden léttől függetlenül és minden létet megelőzve nem is «léteznek», hanem «érvényesek». Ha metafizikai entitások lennének és valami egészen más, sajátos módon állanának fenn, ha minden létezését megelőzően már érvényesek lennének ismét csak valami sajátos, szinte megfoghatatlan módon, akkor bizony nem is tudnánk róluk egyebet mondani, csak azt, hogy valami titokzatos, nem-anyagi szubsztanciák, amelyek világunkat ismét csak valami sajátos, nekünk megfoghatatlan módon át meg áthatják. Ez azonban nem megoldás, semmi estre sem bölcséleti megoldás, hanem egy nehéz kérdésnek számunkra hozzáférhetetlen területre való áttolása. Meg kell hát kísértenünk a jelentés fogalmának közelebbi magyarázatát és gondos elemzését. Hát ha ezen az úton a jelentés fogalmának lényegéhez közelebb juthatunk. Lássunk hát egy példát a jelentésre.

A szó, amelynek segítségével magunkat kifejezzük és amelyben számunkra a nyelvben a jelentés megjelenik, - mert megjelenhetik a jelentés másképpen, például egy jelben vagy szimbolumban is – a szó kétségen kívül elsősorban fiziológiai mechanizmusunk eredménye, nem-tudatos kényszerűséggel jött létre. Az így keletkezett szóban már benne van valamiféle jelentés, valamiféle jelentést mondunk, mert hiszen egy és ugyanazon szónak különböző körülmények között és különböző összefüggésben egészen különböző jelentései lehetnek. Ez a tény egészen világos, ha tudjuk, hogy a szó, mint nyelvi jel, egy jelentést és egy akusztikai képet egyesít magába. A nem-tudatos kényszerűséggel keletkezett szóban benne van tehát a jelentés, de ez a jelentés csak akkor válik előttem világossá, hogyha azt megértettem. Más jelentést foglal magába az «ősz» szó, ha azt egy fehérhajú öregre alkalmazom, és ismét mást, ha sárguló leveleiket hullató fákkal telehintett tájra alkalmazom. Ha a szóhoz az értelem hozzá nem járul, hogy abban levő jelentést megértse, a szó maga egészen vak és értelmetlen, jelentés nélkül való marad. Jól látta ezt már DUNS SCOTUS, aki a megértett jelentést a dolog tulajdonságának mondja s ezt a tételt állítja fel: res non significatur ut existit, sed ut intelligitur. A szóban benne van hát a jelentés, de a jelentés merőben független a szótól, mint attól a jeltől, amely által jelöltetik. A szó maga az izomakció két tudattalan akciójának eredménye: 1. egyik akció az artikuláció, amely a nyelv, az ajak stb. ritmikus mozgásának formájára vonatkozik, 2. és a fonatio aktusa a másik, amely a larynx és a vele szomszédos üregek kifejezései változásainak hangtani eredménye és kifejezése.¹ Itt tehát a levegő vibrációja, az anatómiai szervek ritmikus mozgása, ezekben a mozgásokban kifejeződő akusztikai formák, a hangokat létesítő szervek helyzete s különböző helyzetükben adott hangok azok a tényezők, amelyeket tekintetbe kell venni.

Fentebb említettük már, hogy nemcsak a szavak lehetnek a jelentés hordozói, hanem más jelek, szimbolumok, taglejtések, intések is. Jelentés hordozója lehet mindaz, ami az emberi közösségek életében a közösség minden tagja előtt alkalmas arra, hogy szándékok, célok, gondolatok, óhajítások, érzületek kifejezője legyen. Alapulhat ez az alkalmasság közös megegyezésen (pl. titkos jelek), alapulhat az emberi lélek bizonyos sajátosságán, amely egyes közösségek keretén belül a közös élet, hagyományok, szokások alapján mindenki által érthetően jut kifejezésre (ilyenek a szavak, bizonyos taglejtések stb.) A főpont itt, amelyet meg kell jegyeznünk, hogy más a jelentés és más az a jel, amelyben a jelentés megjelenik.

A szó anyagi alakja mellett tehát számba kell venni a szónak jelentéshordó szerepét is, mert a nyelv éppen ezen jelentéshordó szerepe által válik a szellem legfontosabb megnyilatkozásává. A szó valóban csak passzív értelemben bír jelentéssel: alkalmas arra, hogy általa valamely jelentést juttassunk kifejezésre. Innen, hogy a tudat magával a szóval soha és semmit sem törődik, mert őt csak az a jelentés érdekli, amelyet kifejezni akar a szó. Az amerikai DRAKE ennek a ténynek illusztrálására hívja fel az olvasás műveletére figyelmünket. Olvasáskor nem bírunk tudatával sem a látási érzeteknek, sem a szavaknak, minket csak az értelem érdekel, az a jelentés, ami ezen látási érzetek és a szavak által kifejezésre jut.² Ezért valóban minden tudat, mint funkció, nem egyéb, mint jelentésekről való értesülés. Az ember soha a maga mentális állapotaira nem figyel, csak azokra a jelentésekre, amelyek ezekben a mentális állapotokban és ezek által az ő értékeire jutnak. Mi a tárgyakra figyelünk és pedig azért, mert azok nekünk mindig valamit

¹ V.ö. H. DELACROIX és társai által írt «Psychologie du langage» c. gyűjteményben PAGET cikkét a 92. sk. lapokon. Páris, 1933.

² V.ö. Mind and its Place in Nature. New York. 1925. – 175 sk. lapokkal.

jelentenek. A többi azután tudatunknak nem fontos. A tárgyak maguk reánk és tudatunkra nézve távol vannak és rajtunk kívül léteznek; a tárgyak jelentése ellenben tudatunkhoz közel van, tudatunkban van és tudatunk által jut kifejezésre. A jelentések tehát a tudatnak vannak adva: a jelentések a tudat dátumai.

Ha ekként a szón keresztül eljutottunk a jelentéshez, a jelentésen át el fogunk jutni az értékhez, mert az érték és a jelentés között elválaszthatatlan, organikus összefüggés van. A jelentés ugyanis mindig valamely értékre vagy nem-értékre utal, azaz a maga lényege szerint az értékek világában keresendő ő is. A jelentések csatornáján át jutunk el egy olyan világba, amely nem fizikai, mert hiszen fizikai a jel, amelyben a jelentés megjelenik de ő maga nem jel s így nem fizikai; de ez a világ nem a lelki jelenségek világa sem, mert hiszen lelkiek azok a folyamatok, amelyeken keresztül a szó megvalósul és lelki folyamat, amely a jelentés felfogása alkalmával az emberi egységben végbemegy. Minden jel, amely nekünk jelent valamit, a testi-lelki világhoz tartozik, de nem tartozik ehhez a testi-lelki világhoz maga a jelentés, amely a lelki folyamatokban megvalósul. A jelentés a szellem világában gyökerezik és onnan meríti minden vonását. Erre utal már maga az a funkció is, amely által a jelentés a mi számunkra valóság lesz: a megértés. A megértés a valóságból fakad és valóságra vonatkozik. Tévednek tehát azok, akik RICKERT nyomán a jelentést a valóságból kiveszik és egy amolyan harmadik világba száműzik. Nem: a jelentés a szellem jelentése is. Sőt a jelentés a testi-lelki valóságtól elszakítottan semmit sem «jelent.» De mint «jelentő» a testi-lelki világhoz van kötve, amiképpen a testi-lelki világhoz van kötve a szellem is. Itt tehát a jelentés elkülönzése nem csak hogy semmiféle magyarázó erővel nem bír, hanem ezt a magyarázást és megértést egyenesen lehetetlenné teszi, amint ezt már BÖHM KÁROLY egészen jól látta és kivételes nyomatékkal juttatta kifejezésre a megértésről szóló klasszikus dolgozatában.¹

Fejtegetéseinkben a (megértés) fonalán haladva tovább, meg kell jegyeznünk azt, hogy a megértés mindig a szellem legmélyéről fakad: a szellem csak azt érti meg, amit a maga lényegével azonosítani tud. Ezért mondtuk, hogy a megértés minden ízben szellemi funkció, amelynek segítségével voltaképpen a dolgot megtekintve, megszellemesítjük azt a képet, illetve a kép által jelentett tárgyat, amelyet a szellem a maga lényegével azonosít, azaz megél. És most tovább menve, azt kell mondanunk, hogy megélés azaz élmény nélkül nincs megértés. Mit jelent ez? Ez azt jelenti, hogy az értelem pusztán munkája a jelentés megragadásához nem elég; szükséges, de nem elég. Az értelem ugyanis a lélek által szolgáltatott képek között az ok és okozat viszonyának szálait vonja meg, hogy ez által a képek s a képek által képviselt tárgyak között szükségszerű összefüggést létesítsen. Az okviszony által az értelem a dolgokat elrendezi s ez az elrendezés a megismerésnek szükséges, elengedhetetlen alapja. De csak alapja, mert általa a dolgok jelentéséhez hozzáférni még nem tudunk. Az értelmes ember könnyen létesít oksági viszonyokat a külső világ jelenségei között és ezáltal minden nehézség nélkül uralkodhatik tudásával a dolgok és jelentések felett. Az értelmes ember a gyakorlati élet mestere s ha egy kis furfang öröklődött reá, könnyen tud nehéz viszonyok között is mindig felszínen maradni. De a dolgok lényegét kifejező jelentéshez hozzáférni nem tud; az igaz, hogy nem is akar. Az értelmes okosság jó a megélhetésre, az elmélyülés ritka és csendes pillanataiban. Ez az intuíció, amelyet bővebben magyarázni alig lehetséges, a szellem fejlődésének legmagasabb fokán jelentkezik: intuícióra csak az eszes Én képes.

Intuíció által tehát a dolgok és jelenségek lényegét ragadjuk meg és a dolgok lelkét tesszük magunkévá. Az értelem a dolgok jelentkezési módjáról ad felvilágosítást, amint BÖHM KÁROLY mondja: a dolgok fenomenális oldalát állapítja meg, az intuíció azonban a dolgok noumenális oldalát érti meg. Azt is mondhatnánk, hogy az értelem a dolgokat összefüggésükben mutatja, az intuíció ellenben izoláló tevékenysége által azoknak lényegét érti meg.²

Ámde a dolgoknak megértése az izoláló intuíció segítségével csak akkor lehetséges, hogyha a dolgoknak van valami jelentésük, azaz olyan vonásuk, amely által őket megérteni, lényegük szerint felfogni lehet. Ha nincs jelentés, nincs megértés. Ami azt jelenti hogy az ember csak ott tudja megérteni a dolgokat, ahol azoknak olyan vonásaik vannak, amelyeket az Én a maga tudatának tartalmával, azaz önmagával azonosítani tud. Azt mondhatjuk tehát, hogy megértés csak ott lehetséges, ahol a dolgok reám nézve és nekem jelentenek valamit, azaz, van jelentésük. A megértés által ez a jelentés előttem a dolgok értelmévé lesz s én a dolgot a maga lényege szerint megértettem. Ebben az intuitív megértésben tehát nincs semmiféle metafizika vagy sejtelmes titok. A dolog bizonyos vonásainál fogva nekem jelent valamit, mégpedig olyan valamit, amely nem Én vagyok. Ez a dolognak a lényege. Ha a dologban ez a vonás vagy ezek a vonások nem lennének meg (objektív oldal) és én ezt a vonást vagy vonásokat a magam öntudatos

¹ A megértés, mint az ismerés középponti mozzanata. Akadémiai értekezés. Budapest, 1910.

² E. és V. III. Kötet 115. lapjával.

szellemi tevékenységem által nem érteném meg (szubjektív oldal), akkor az a dolog nekem nem jelentene semmit. Amikor azonban a dolog a maga lényeges vonásaival előttem kép alakjában jelentkezik s én ezeket a vonásokat a magam intuiciójával, közelebből a magam élményében megragadom, azaz, a szó legteljesebb értelmében a magam birtokává teszem, akkor ezt a dolgot a maga jelentésében, azaz lényegében értettem meg.

Ez a megélés pedig az által történik, hogy a dolog lényeges vonásait szellemiségem vonásaival azonosítom. Ez az azonosító tevékenység a szellem mélyéről fakad és a dolgok mélyére hat alá. Ahol ilyen azonosítás lehetetlen, vagy ahol ilyen azonosításra képtelen vagyok, ott le kell tennem arról a gondolatról, hogy az illető dolgot a maga lényege szerint megértsem. És megfordítva: amit a maga szellemiségével áthatni, azaz a maga szellemi vonásaival és kategóriáival azonosítani tudok, mindazt meg is értem, mindazzal a magam szellemisége fejlődik ki és gazdagodik meg. A létező mintegy alkalom arra, hogy a szellem azt megértvén, a maga tartalmát gazdagítsa és ő maga minél teljesebb mértékben teljesebbé válik.

Ha mindezeket meggondoljuk, akkor tisztában vagyunk azzal is, hogy a jelentés, amelyre a megértés vonatkozik, távolról sem merőben szubjektív találmány, amely minden egyes Én tetszéstől függ, amint ezt a felfogás félreértői hiszik s ami rosszabb, hirdetik is. A jelentés nem merőben alanyi természetű, de nem merőben tárgyas, objektív jellegű sem. A megértésnek van egy objektív oldala. Szubjektív oldal: a jelentés minden kétség kívül a szellem legmélyéről csillan elő az intuitív megélés folyamán, azaz, a szellem ért meg. Ezt nem tagadhatja senki. Objektív oldal: a tárgynak vannak olyan vonásai, amelyeknek indítására ez a jelentés a szellem mélyéről előcsillan. Ezt sem tagadhatja senki. Ezt a tényt, a megértés ezen kettős karakterét ha elismertük, akkor világossá válik előttünk az is, hogy a megértés által a szellem mélye nyilvánul meg előttünk a kicsillanó jelentés által. Itt voltaképpen a szellem tudattalan tartalma lett előttünk tudatossá. A szellem ekként a megértésben a maga nem-tudatos tartalmának tudatossá létele által a saját tartalmával gyarapodik. Ha pedig a rendszer fogalmát tartjuk szem előtt, akkor azt mondhatjuk, hogy a megértés által a szellem latens rendszere aktuális, valóságos rendszerré válik, amely rendszerben a jelentést elhelyezzük s ezáltal magát a megértést befejezzük. Ez a rendszerbe való elhelyezés nyilvánvalóvá már a fogalom által lesz, amely fogalom által, amint már láttuk, magának a dolognak lényege jut logikai úton kifejezésre. Ennek a kérdésnek részletes tárgyalása azonban már nem a mi feladatunk. Az ember filozófiai eszméjének megértésére nézve fontos tudnunk azt, hogy az Én a maga megértő tevékenységével önmagát érti meg, önmagát fejti ki, önmagát gyarapítja. Ebből pedig ismét az következik, hogy az ismeret valóban kozmikus jelleggel bír s ezen kozmikus jellege az emberi élet előterébe állítja. Hiába beszélünk hát, mint elvetendőről, a racionalizálásról: az ember lényegéhez ez a racionalizálás hozzá tartozik. Az ember eszméje racionalizálás nélkül ki nem fejlődik.

Amit itt a jelentésről röviden elmondottunk, elmondhatjuk azt az értékről is, mert hiszen a jelentés világa és az érték világa egy világ. Amiként hiába keressük a jelentést a lelki tények világában, amint ezt a pszichologizmus teszi, éppen úgy nem lehet keresnünk ott az értékeket sem. Senki sem tagadja, hogy az érték fogalma erősen hozzá van fűzve a lélek fogalmához, mert hiszen minden szálával a lélek talajába nyúlik alá és valósággá a lélek által lesz. Már a görög bölcsélet jól látta, hogy az érzés maga már az érték világára utal és BÖHM KÁROLY klasszikus világossággal fejtette ki értékelméletében azt a tényt, hogy az érzés az érték mutatója: az érzés pszichológiai terminussal fejezi ki azt, amit az érték a logika nyelvén mond. Az érzés megmutatja, hol kell értéket keresnünk, de távolról sem lehet őt tartanunk az értékeknek, amint ezt a romantikus lelkek szeretik mondogatni. Az érték az a transzcendentális feltétel, amely nélkül reánk nézve semmiféle létező sem lehetne értékes s tehát az érzés vagy bármely más lelki jelenség sem. Sőt azt kell állítanunk, hogy az, akit az érzések heve és árja dúl, az egyenesen alkalmatlan értékek tárgyilagos megállapítására. Aki érzéseinek és röpke benyomásainak rabja, az soha értékeket felfedezni, objektíve értékelni vagy éppen értékeket teremteni nem lesz képes.

Mi hát az érték forrása, kútfeje és mértéke? Az értéket sem lehet másutt keresnünk, mint ahol a jelentést kerestük, azaz, a szellemben. Az érték problémájának is két oldala van: a szubjektív és az objektív oldal. Ez azt jelenti, hogy az értéket éppen olyan kevésbé teremti az Én a maga tetszése szerint, amiként nem teremti a jelentést sem. De másfelől jelenti azt is, hogy az érték éppen olyan kevésbé van csak magában a tárgyban, miként nincs a jelentés. Vannak a tárgynak és dolognak olyan vonásai, amelyek az értékessé teszik, ez az értékprobléma objektív oldala. A tárgy ezen vonásait az Én veszi észre és konstatálja a maga szellemének tevékenysége által, ez az értékprobléma szubjektív, alanyi oldala. Ha nem lenne meg a dolgokban ez az objektív vonás, akkor a szellem nem lenne képes a maga tevékenysége által a dolgot értékesnek találni. Az érték forrása tehát maga a szellem. Ez a tétel egy kis magyarázatra szorul.

Milyen értelemben nevezhető a szellem az érték forrásának? A szellem abban az értelemben nevezhető az érték forrásának, hogy ő mindent a maga önfenntartása szempontjából tart értéknek vagy

nem-értéknek. Mindaz, ami a szellem öntevékenységet s ebben az ő öntevékenységében rejlő lényegét kifejezni segít, azt előmozdítja, a szellemre nézve értékes. Mindaz, ami ennek a lényegnek kifejlése szempontjából káros, azt a szellem nem-értéknek állítja. Ha mármint a szellem szempontjából – s ez az ember szempontja – az értékes, ami a szellem kifejlését szolgálja, ebből az következik, hogy a legfőbb érték az, amelyet ezek az értékek mind szolgálnak, t.i. maga a szellem. A szellemnek értéke önmagában van, azaz a szellem önértéke, amelyből minden más érték fakad és amely minden más értéknek mértéke. Mindennek értéke attól függ, hogy mennyiben mozdítja vagy akadályozza a szellem kifejlését és gyarapodását. És tovább menve: a szellem a maga szabad öntevékenységében értékesnek érzi magát – ennek bizonyítása az érték dialektikájának feladata – és ezen értéknek örvend. A szellemnek ez az öröme az értéknek csírája. Mindenütt, ahol a szellemnek ez az öröme kél, értékkel találkozunk, legyen szó az ember tevékenységének akármely mezejéről. Ahova a szellem sugara besüt, érték terem ott, mert a szellem fejlík ki bármily homályos és bizonytalan is legyen ez a kifejlés.

A szellem fogalmának tüzetes tárgyalásánál reámutattunk arra, hogy a szellem magát a dolgokon és a dolgok által fejtí ki. A szellem menthetetlenül a testhez van kötve; ez az ő sorsa. Ebből a tényből azonban egy igen nevezetes dolog következik. Az, hogy minél nagyobb mértékben fejtí ki magát a szellem a dolgokon és a dolgok által, annál nagyobb lesz az illető dolognak bece és értéke. A dolgoknak megvan a maguk vonása vagy megvannak a maguk vonásai, amelyek által az értékül alkalmas, azaz amely által rajta az érték megállapítható. Az értéket azonban maga az öntudatos szellem állapítja meg s tartja azt abban a mértékben értékesnek, amely mértékben az illető dolog az öntudatos szellem kifejlését elősegíti. Úgy áll tehát a dolog itt is, mint a jelentés fogalmánál. Az értékes dologon levő vonások csak a szellem éntésére válnak «hangzókká», különben a dolog önmagára hagyatva néma marad. Az érték mindig a szellem öntudatának fényében lesz látható.

Ha a szellem az érték kútfeje, akkor a szellem fejlésének fokain az érték maga is különbözó formában és különbözó fejlettségben mutatkozik. Ezt nem tartják szem előtt azok, akik az élvét és hasznót nem hajlandók értéknek számítani. Itt talán bizonyos erkölcsi szempontok érvényesülnek, holott az érték kérdését egyelőre el kell választani az erkölcs ideális képétől. Aki az élv és a haszon érték-voltát tagadja, az ellene mond a tényeknek. Az élv is, a haszon is értékek; ha nem tartod annak, nagyon hamar meggyőző arról a saját mindennapi életed. Csak ne resteld a fáradságot és figyelmed ne vond el a mindennapi élet tényeitől. Ha így cselekszel, mihamar észreveszed, hogy az élv az érzéki hiányok kielégítése nyomán fakad s egész önfenntartásod szempontjából arra emelőleg, serkentőleg, erősítőleg hat. A dolgok érzéki vonásának az érték világában az élv felel meg s híú kísérlétezés marad minden olyan törekvés, amely azt az ember szellemi világából száműzni akarja. Erre az élvre vonatkozó ítélet éppen olyan értékítélet, mint az, amelyben valamely esztétikai alkotás szépségét vagy valamely gondolat igazságát állapítjuk meg. A szellemnek egyik nagy eredménye éppen abban mutatkozik, hogy az élvezeteket is a maga körébe vonja, azokat nemesíti és szublimálja anélkül természetesen, hogy érték-voltukat eltörölné vagy megszüntetné. Az élv megmutatja, hogy valahol érték valósult meg s ezáltal önfenntartásunk szempontjából ő maga is értékke válik.

Még világosabb a haszonnak érték-volta. Amíg az élv kétségtelenül merőben szubjektív jellegű, addig a haszon jelleme már tisztán objektív, azaz a tárgyhoz kötött. És ebben különbözik a haszon értéke mindennemű élvértéktől. Az élvérték ugyanis minden ízében alanyi, szubjektív jellegű: egyénenként változó, sőt változik az egyének állapotának s körülményeinek változásával is. A haszon mértéke azonban objektív. Meg tudjuk állapítani, hogy mennyi zsírfele, mennyi fehérjefele, mennyi foszfát stb. hasznos az emberi szervezetnek; meg tudjuk állapítani hogy bizonyos méregfajtáknak mennyi mértéke hasznos az emberre bizonyos körülmények között és ismerjük a határt, amelyen túl az illető méreg már ártalmas az élő szervezetnek. Elannyira, hogy az élv mértéke is maga a haszon. Az élv értéke igazában az értékelés fejlettségének második fokán, a haszon szerint való értékelés álláspontján lesz láthatóvá; itt tűnik ki, hogy mely élv az, amelyik nekünk értékes és melyik káros. Az élv minden fajtájáról is azt mondhatjuk és azt kell mondanunk, hogy minden élv annyiban értékes, amennyiben az Én és a szellem fennntartásához hozzájárul. Ellenkező esetben még a szellemi alkotások nyomán fakadó élv is lehet a szellem önfennntartása szempontjából káros. E ponton lesz láthatóvá a szenvedélyek értéke is az ember filozófiai eszméje tekintetéből. A szenvedély bizonyos faja s mennyisége értékes az emberi szellem önfennntartása szempontjából, de bizonyos mértéken túl minden szenvedély káros az emberi egység organikus rendszerének kifejlésére. Az élv értékét tehát haszna méri. Ami azt jelenti, hogy az élv szerint való értékelés álláspontján megmaradó egyén vagy nép menthetetlenül visszasüllyed a barbarizmus állapotába, mert hiszen nincs mértéke, amellyel a maga élvezeteit megmérje.

Hasonló a helyzet a haszon értékénél is. Nem minden haszon egyformán értékes. Van haszon, amelynek értéke kisebb és van haszon, amelynek értéke nagyobb. A kérdés itt is az, hogy milyen értékű és minőségű az az önfenntartás, amelynek kifejlését a haszon elősegíti. Azaz: a haszon értéke is magán túlra utal; önmagában vett értéke nincs. Legértékesebb ezek szerint nyilván az a haszon, amely a legmagasabb fejlettségű önfenntartást segíti elő és azt gyarapítja: a szellem kifejlését elősegítő haszon a legértékesebb. Az élv értékét a haszon, a haszon értékét a szellem, illetve a szellem értéke, az önérték méri. Vannak azonban egyének és népek, sőt nemzetek, amelyek a haszon álláspontja felé emelkedni aligha tudnak s minden életmegnyilvánulásokban a hasznat tekintik a megvalósítandó értéknek. Egészen természetes, hogy az ilyen egyének és népek, nemzetek egész lelki kiállása sajátos jellemvonásokkal bír, amelyek csak ebből az értékelési álláspontból érthetők meg. Legyen elég itt a rómaiak és az angolok szellemiségére reámutatnunk, amely nemzetek értékelésének középpontjában a haszon értéke áll. Ennek a ténynek elhanyagolása a modern karakterológiára nézve sok hátránnyal jár: a személyiség középpontjában mindig valamely érték áll, amely azután a személyiség egész szellemiségét vezeti és organizálja. Merőben másként alakul annak az egyének jelleme, aki minden lelki megnyilvánulásában az élv értékének megvalósítását tartja szem előtt; ismét más azé, aki a haszon értékét tartja minden dolog mértékéül; végül más az olyan egyéneké és nemzeteké, akik e két érték felett állónak ismerik el a szellem értékét, amelynek értéke önmagában lévén, magán túlra nem utal. A szellem értékénél az úgynevezett önértéknél magasabb érték nem lévén, a szellem szerint való értékelés abszolút értékelés: a két alsóbbrendű értéknek, az élvnek és haszonnak értéke is igazán láthatóvá az értékelésnek ezen a legmagasabb álláspontján válik. Sem az élv, sem a haszon értéke a szellemből le nem vezethető, a kifejtett intelligencia előtt azonban egész világosan áll az érték ezen három fajta között levő teleologikus viszony s nem fog visszariadni attól, hogy a dolgok és jelenségek mindennemű viszonyait s magukat a dolgokat is e három egymással merőben összefüggő értékelési fokozat szerint vizsgálva, a dolgoknak és a körülöttünk levő világnak teljes értékében ne gyönyörködjék. Csak azt nem szabad tennie, hogy egy-egy értékelési fokozatot kizárólagosnak tekintve, egészen egyoldalúvá legyen a maga ítélkezésében, mert így erőszakot tesz a tényeken, elzárja maga elől a teljes megértés és élvezés útját. A fejlett szellem jól tudja, hogy az ismeretnek önértéke van és elsősorban éppen ezt az önértékűséget emeli ki, mint az ismeret lényegéből következőt; de nem fogja tagadni az ismeretnek sem élv-, sem haszon-értékét. Egy nehéz probléma megoldása önértékkel bír; de a megoldás sikere felett érzett öröm élvezetet jelent és a megoldás elvezethet olyan gyakorlati eredményekhez, amelyek reánk nézve nagyfokú haszonnal vagy még nagyobbfokú kárral és nyomorúsággal járnak. (A gázok háborús szerepe.) Bármint is álljon a dolog, kétségtelen, hogy a fejlődés az élvértéktől vezet a haszonértéken keresztül az önérték felé s az értékelés legmagasabb fokán a két alsóbb érték megneemesedve jelenik meg előttünk, de meg nem semmisül. Ha megsemmisülne, maga az emberi egység semmisülne meg, mert megszűnne mindaz a belső rendszer, amelyet az élv és a haszon organizáltak a fejlődésnek már legalacsonyabb fokán.

Ha így tekintjük az értékek világát, könnyű átlátnunk, hogy a szellem az értékelés mindenik fokozatán a maga természetét igyekszik érvényre juttatni, de igazában a gondolkodás, cselekvés, műalkotás és szemlélés területén igyekszik megvalósítani a maga önértékét. A tudomány, az erkölcs, a műalkotások és a vallás alkotásaiban, amely alkotások véges eszközök segítségével alakulnak ki előttünk, a szellem végtelensége tárul fel: a végtelen szellem a maga véges alkotásaiban lesz láthatóvá az emberiség számára. A szellem a maga önértékének megvalósítására felhasználja eszközül a testi és lelki élet minden adatát, hogy mindent, mi véges, a maga végtelenségével nemesítsen meg s tegyen bizonyos tekintetben az egész emberiség közös kincsévé. Ezek az alkotások, amelyek a történelem folyamán állanak elé és amelyet a maguk összességében objektív szellemnek vagy kultúrának szoktunk nevezni, annál értékesebbek, minél nagyobb mértékben és minél adekvátabb módon tükrözik vissza a végtelen, örökértékű szellemet, minden önértékű alkotásnak forrását és kútfejét. Mindebből világos az is, hogy ezeknek az alkotásoknak higgadt és páratlan története leghívebben tárja fel az öntudatos szellem kifejlését és az értékelésnek valóságos fenomenológiáját.

38. §. A szellemi életmezők összefüggése. I. A tudomány életmezeje.

A fentebbi fejtegetésekben igyekeztünk kimutatni, hogy a szellem új életmezőt teremt az emberi egység számára, amely életmezőben, mint legmagasabb életmezőben, az emberi egység organikus rendszere a maga teljességében fejlik ki. De beszéltünk arról is, hogy a szellem a maga önértékét a tudomány, erkölcs, műalkotások és a vallás területén fejti és alakítja ki. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a

szellem végtelen életmezeje különböző síkokban terül el s a szellem e különböző síkokban valósul meg akként, hogy minden síkon a szellem a maga teljességében, de más «arca» felől alakul ki. Ezek a különböző síkok bátran tekinthetők a szellem életmezője sajátos alakulásaként és így is tekintendők, ha az emberi egységet részekre bontani nem akarjuk. A gondolkodás, a cselekvés, a műalkotás és a hívó magatartás által ugyanazon szellem alakul ki, de más és más vonatkozásban. A szellem tehát megmarad a maga egységében, de kialakulásában bizonyos sajátos vonásokra tesz szert, amely sajátos vonások ezeket a különböző síkokban történő kialakulásokat önálló és éppen csak őket megillető jellemvonásokkal ruházzák fel. Nem lehet tagadnunk, hogy a tudomány éppen olyan szellemi alkotás, mint a cselekedet, mert hiszen mindkettőnek egy és ugyanazon szellem az ősforrása; de azt sem lehet tagadnunk, hogy a tudomány egészen másnemű alkotás, mint a cselekedet s tehát a tudomány által alkotott életmező merőben különbözik a cselekvés által alkotott életmezőtől, jóllehet mindkét életmező egy és ugyanazon szellemi életmezőnek organikus része. Hasonló a helyzet az esztétikai és a vallásos életmezővel. A kettő között kétségtelenül igen és lényegbevágó egyezés van, aminek okát kétségtelenül abban kell keresnünk, hogy a szellem ezen két sajátos magatartásában legtöbb a szemléleti elem, habár jól tudjuk, hogy ez a szemlélet mindkettőben cselekedethez, cselekvő magatartáshoz vezet. Félreértene azonban, aki azt hinné, hogy csak a tudomány és az erkölcs, az esztétikum és a vallási között látunk összefüggést. Ellenkezőleg: a szellem minden sajátos életmezeje összefügg egymással a legszorosabban, mert organikusan függ össze egymással. Ennek az organikus összefüggésnek részletes vizsgálata az egyes értéktanok, a logika, ethika, esztétika, vallásfilozófiai, illetve az egyetemes értékelmélet feladata. Mi itt erre az összefüggésre csak reámutatunk, hogy az ember filozófiai eszméje világosabban álljon előttünk.

Amikor erre a szoros, eltéphetetlen egységre reámutatunk, ki kell emelnünk egy tényt, amely a szellem lényegére rendkívül fontos. Azt tudniillik, hogy a szellem a maga eredeti tevékenysége szerint ismerés: ismerése önmagának és a vele szemben álló Nem-Én-nek. Ezen ismeret nélkül a szellem kifejejni nem tud s az ember «eszés» lénynek nevezhető nem lenne. Habár a kifejezés itt is csak cum grano salis értendő! Ezen ismeret és tudás által a szellem voltaképpen nem tesz egyebet, mint kifejti magát, azaz tudatos tartalmává teszi, azt, ami eddig tudatlanul szunnyadott. Az ismerés és tudás a szellem életrekelése. A szellem semmit megismerni nem tud, csak azt, ami benne van: a szellem kategóriái és jelentései nélkül a világ és annak viszonyai pusztá zűr maradnak, amelyben tájékozódni nem, csak vegetálni s végül nyomorultul tönkremenni tudnánk. Ebből az következik, hogy a szellem, amíg fejlődik, addig fejleni fog a mi tudásunk is; de megfordítva is áll a tétel: szellemünk csak addig fejlődik, amíg tudásunk fejleni képes. Ezen ismereti kifejlés folyamán fejti ki maga lényege szerint és a maga számára a szellem a végtelen teret, amely a maga végtelenségét a szellem végtelenségéből nyeri; a maga lényege szerint fejti ki és a maga számára a végtelen időt, amely valóban éppen csak úgy az ő létmódja, amiként létmódja a tér; a végtelen idő is a maga végtelenségét a szellem végtelenségéből nyeri. Ha nem lenne végtelen a szellem, nem lenne szükség sem a végtelen térre sem a végtelen időre. És ha csak önmagát szemlélné az öntudatos Én, azaz a szellem, akkor nem lenne szüksége csak időre, mert hiszen ebben az esetben mást nem tudna szemlélni, csak önmagát, ami azt is jelenti, hogy akkor a szellem számára nem léteznék egyéb, csak önmaga. A tér a szellem önmaga szemlélésének tevékenysége. Ha továbbá a szellem valami úton-módon létre tudna jönni úgy, hogy csak a vele szemben álló Nem-Én-t szemlélné, akkor nem lenne szüksége csak a térre, amely szintén az ő létmódja, de ez a létmód, hogy így fejezzük ki magunkat, csak a Nem-Én felé fordul. Minden ismerésnek tehát a térben és az időben kell végbemennie s mikor a szellem valamit térben és időben szemlél s ott helyez el, akkor mindig megismer.

A szellemnek ez az önismerési tevékenysége ott van mindenütt, ahol szellem van. Ott van nemcsak a tudományban, hanem az erkölcsben, a műalkotásban és a műszemléletben, sőt ott van minden igazi és egészséges vallási magatartásban is. A szellem alapvető tevékenysége nélkül, az ismeret nélkül el nem lehet a szellemnek egyetlen sajátos életmezeje sem, mert a szellem az ismeret által lélegzik. Még a legmagasabb és sokszor, sok egyén számára alig elérhető életmező, a vallás életmezeje sem vonhatja ki magát ezen «racionalizálás» alól. Az a vallás, amelyet nem hat át a szellem tevékenysége, voltaképpen nem is tarthat igényt az igazi vallás névre. Vallásuk azoknak van, akik a «szellem gyermekei».

Fentebb «racionalizálás»-ról beszéltünk. Az idézőjel maga mutatja, hogy magunk nem vagyunk semmiképpen sem azon az állásponton, mintha a szellem lényegétől való áthatottság a dolgok és alkotások «elracionalizálását» jelentené. A szellemnek nem minden ismerete logikai, azaz fogalmak által való ismeret; nem logikai ismeret elsősorban a maga önszemlélete, amely által öntudatára jut. Az eszes Én állandó önszemlélete, azaz öntudata nélkül nincs igazi szellemi alkotás, mert ezen önszemlélet nélkül a szellem életmezeje soha ki nem alakul. Innen van, hogy logikai formulák segítségével nem lehet a szellem lényegét megismernünk és azt a magunk egységébe organikusan belehelyeznünk. A formulákkal és tételekkel való filozofálás marad meddő spekulációnak, de gyümölcsöt teremni nem fog.

Mindezek előrebocsátásával megkíséreljük röviden jellemezni a szellemi életmező sajátos síkjait, azokat a sajátos életmezőket tehát, amelyeken a szellem tudományos, erkölcsi esztétikai és vallásos tevékenysége kialakul.

A tudomány életmezejét a tiszta teória jellemzi: a tudomány a maga lényege szerint mást nem akar, mint a külső és belső világot megismerni és ezen ismeret által a magáévá tenni. Különösen áll ez a szellem legmagasabb fejlődési fokán előállott és kialakuló tudományra nézve. A tudomány szolgálatában kialakuló szellem a maga teljes szabadságában fejt ki magát és nem is fejtheti ki magát másként, mint teljes szabadsággal. Az a tudomány, amely kifejlésében a szellem szempontjain kívül más szempontok által is vezettetik, igazi tudománnyá lenni nem tud, mert éppen a lélek hiányzik belőle, tudniillik a szellem szabad mozgása. A szellemnek részről-részre szabadon kell áthatnia a maga ismeretével az egész mindenséget, hogy ezen szabad ismeret által önmaga kifejlődjék és a világegyetem is az ő birtokává legyen. Ezért örökké igaz BACON megállapítása: quantum scimus, tantum possumus, - annyira vagyunk képesek, amennyit tudunk. Egyetlen hatalom, amely az embert úrrá teszi a világ felett, a szellem lényegéből fakadó ismeret.

Miután a szellem organikus rendszer, amely öntudatos tevékenység által fejlik ki, a tudomány is a maga egészében tekintve, nem lehet egyéb, mint tökéletesen organizált rendszer, amelyben az egyes részek egymást segítik és mind együtt az Egész által állanak fenn, annak köszönik létüket és jelentésüket; de megfordítva is, a tudomány olyan tökéletesen organizált rendszer, amelyben az Egész a részek által áll fenn és létezik. Ebből a tudományra nézve az következik, hogy az aprólékos «specializálódás» megöli az organikus rendszert, sőt egyenesen lehetetlenné teszi ennek a rendszernek kialakulását, tehát végeredményben megöli magát az élő tudományt. Az «elspecializált» részek akarva-akaratlan elszakadnak az életet adó Egésztől s el a többi résztől is; így izoláltan azután értékük szinte a semmivel egyenlő. Nem lehet hát csodálkoznunk azon, hogy az elmúlt évtizedek specializáló munkája után most már kényszerűen került sor az organikus eljáró tudományos tevékenységre, mert különben maga a tudomány jutott volna veszendőbe. De távolról sem jelenti ez az új tudományos kiállás pusztán a részek szintetizálását. Itt nem szintézisekről van szó; értéktelen és élettelen részek szintézise maga is értéktelen és élettelen marad. Nem is arról van szó, hogy mindent «átértékeljünk». Először ugyanis maga az «átértékelés» szó a tudomány terén értelmetlenséget jelent, tehát lehetetlenséget. A tudomány nem értékkel; értékelés a gyakorlat életmezején áll elő. Az értékelő tudomány pártoskodó, egyoldalú tudomány; nem teória, hanem praxis. Így például az «átértékelő» történettudomány semmiképpen sem nevezhető tudománynak, legfeljebb «történetpolitikának», amely gyakorlati célok után fut. Az új tudományos kiállás tehát éppen nem «átértékelés», mert ebben az esetben még rosszabb volna a helyzet, mint a specializálás korában: a tudomány a gyakorlat szerint igazodnék. Az új tudományos kiállás lényege abban nyilvánul meg, hogy itt a szellem Egésze áll szemeink előtt és a részek értelmét, jelentését, a tudományban való értékét az Egész szempontjából tekintjük. Az egyes részek tehát nem tudós egyéntől nyerik értéküket, hanem attól az Egésztől, amelynek organikus részei és amely által jelentésük is meghatározatik. Ezért például az új lélektan a lélek egyes tevékenységeit a lélek rendszerének Egészéből érti meg; az új orvostudomány diagnózist a testi organizmus Egészére való tekintettel készíti, nem hagyván ki abból a lelki tényezők szerepét sem; az új nyelvtudomány valamely nyelvészeti formát a szerint vizsgál, hogy milyen helyet foglal el az egész lingvisztikai rendszerben, annak a nyelvi rendszerében ugyanis, aki azt beszéli: az új történettudomány is arra tör, hogy uralkodó szellemének Egészéből értse meg a kor minden eseményét. Éppen a szellem rendszerére, ennek a rendszernek Egészére való állandó vonatkoztatás őrzi meg a tudomány emberét attól, hogy «átértékeljen», - már a szó is rossz hangzású annak, aki az értékekkel tisztában van! - hanem tudományos tevékenységében a szellem szabad tevékenységét igyekezzék idegen szempontoktól nem zavartatva, megérteni és megmagyarázni. Ahol erre az Egészre vonatkozás nincs meg, ott tudomány nincs. De nincs tudomány ott sem, ahol a tudományos tevékenység a szellemen kívül fekvő tényezők segítségére szorul. Ha én «átértékelek», úgy a magam szempontjait viszem be a szellem fejlődésének ismeretébe, holott a fejlődés szempontjait más nem, csak maga a szellem adhatja.

A tudomány életmezején tehát éppen úgy a szellem szabadságának kell uralkodnia, mint a szellem minden más sajátos életmezején, amelyben a szellem és vele együtt az emberi egység organikus rendszere alakul ki. Ez a szabad teoretikus tevékenység célja minden tudományban az, hogy a szellem jelentését mutassa és értse meg, amint ez a jelentés a szellem életének különböző területein kialakul. Ez a jelentés mindig bennmaradó jelentés, azaz a szellemnek magának jelentése, tehát a tudomány, amikor a maga munkáját végzi a fogalmak, ítéletek, következtetések által, mindvégig a szellem belső életmezején marad, a szellem belső síkjában megy végbe és alakul ki. Ezért alapjában véve minden tudomány «haszontalan»: nem akar egyetlen tudomány sem egyebet, mint a szellem jelentését megérteni. Ennél a megértésnél azután a tudomány még akkor is megmarad, ha maga a tudós nem marad meg, hanem az elért eredményeket a gyakorlat mezején több-kevesebb ügyességgel aprópénzre is váltja. A kémiai kutatások eredményeként

nyert képletekből orvosságot készít, vagy élő gázokat; a történeti igazságokat a gyermek nevelésére használja fel; a jogtudomány alapján törvénycikkeket készít; a matematika segítségével gyakorlati célokat valósít meg, - ez mind a tudós dolga - a tudomány maga egyebet nem tesz, csak megért. Megérti a szellem jelentését a szellem különböző tevékenységének síkjain.

Hogy a tudománynak ez a munkája miként megy végbe és miféle eszközök, műveletek segítségével igyekezik céljait elérni, miféle viszonyban állanak ezek az eszközök és műveletek magával a szellemmel és miként következnek magának a szellemnek lényegéből? - ezekre a kérdésekre a logikának kell feleletet adnia, amely így tekintve a dolgot, minden tudománynak alapja és szabályozója. A logika tehát éppen azt mutatja meg, hogy miféle tevékenységek során lesz valósággá az ember eszméje a logika síkján, miként jelentkezik az ember tevékenysége a szellem belső, logikai életmezőjén. A logika az ember tudományos tevékenységének öntudatosító tana, amely meg mutatja, hogy miféle műveletek által képes az ember a szellem logikai életmezejét kialakítani s az ember filozófiai eszméjét e téren is valósággá tenni. Mivel az emberi szellem legbelsőbb életmezőjének kialakításáról tanít, kétségkívül a legelvontabb és «legszárazabb» tudomány.

A logika síkján, a tudomány által kialakított életmezőn a szellem, hogy így fejezzük ki magunkat, önmagában marad és a szó legteljesebb értelmében önmaga lényege iránt érdeklődik. Ha így fogjuk fel a dolgot és emlékezetünkbe idézzük, hogy a világegyetemet mi képeink által fogjuk fel, amely képeknek jelentése a szellemből csillan elő, akkor azt is tudjuk, hogy mit kell azon kifejezés alatt értenünk, amely szerint a logikai érték kozmikus jelentéssel bír. Megértjük most már azt is, hogy a tudás valóban világpotencia, amelytől függ, hogy miféle hatalommal bírunk a világ felett, miféle célok szolgálatába tudjuk fogni mindazt, ami bennünk és körülöttünk éppen a tudás által adva van.

A világalakító és világmegértő tudás legmagasabb fokára a filozófus jut el. A filozófus magatartását ugyanis az jellemzi, hogy ő éppen magát a szellemet és annak tevékenységeit akarja megérteni: a szellemet a maga öntudatos tevékenysége és kifejlése folyamán akarja megérteni. Ezért nem szabad csodálkoznunk, hogyha HEGEL a filozófia fogalmából akarta a szellem fogalmát megismerni és kifejtetni. Nincs egyetlen tudomány, amelynek segítségével magát a szellemet meg lehetne érteni, csak a filozófia, amelynek tárgya éppen magának a szellemnek megértése. Mivel pedig a szellem az élet kiteljesülése, a filozófus a kiteljesült életet érti meg. A filozófus magát a szellemet értvén meg, a filozófáló szellem és a filozófálás által megértett szellem egy és ugyanaz. Mindebből világos, hogy a filozófus, amikor gondolkodik, mindig a szellemet gondolja: a filozófiában a szellem önmagát teszi tárggyá.¹ Ebből ismét az következik, hogy a filozófus gondolkozása a legszellemibb foglalkozás, mert benne és általa a szellem legbensőbb lényegében jelenik meg. A filozófia formái és kategóriái tehát magának a szellemnek formái és kategóriái, amelyekben és amelyek által a szellem megvalósul. Ezért a tudományos magyarázat legvégső forrása a filozófiai ismeret, amely a szellem lényegét és kialakulását érti meg. Minden tudományban csak az képes a tudás legmagasabb fokára emelkedni, aki filozófusi szemmel vizsgálja tudása tárgyait, azaz az öntudatos szellem lényegének ismeretével szemléli mindazt, amit számára az általa művelt tudomány problémaképpen felvet.

39. §. A szellemi életmezők összefüggése. II. Az erkölcsiség életmezeje.

Hogy a következő fejtegetéseket, amelyek az ember filozófiai eszméjének ismerete szempontjából nagy fontossággal bírnak, kellőképpen megérthessük, tudnunk kell a következőket.

Az öntudatban, amint azt már gyakran mondtuk, az Én önmagát szemléli s látja meg. Ezzel az önszemléléssel, mint annak természetes következménye, az önismeret van egybekötve. Az öntudatába őszintén elmerülő ember tisztán látja meg önmagát és fájdalommal veszi észre, hogy semmiképpen sem olyan, amilyennek lennie kellene. Azaz: észreveszi, és pedig fájdalommal veszi észre, hogy bármit gondoljon, cselekedjék, alkosson, nagyon messze van még attól, hogy benne az ember eszméje testet ölthessen. Ez az ismeret a lelkiismeret fájdalmában jut tudomására s minél magasabb fokát érte el az öntudatnak, annál érzékenyebb lesz lelkiismerete. A lelkiismeret tehát nem korlátozható az erkölcsi cselekedetek terére, jóllehet ereje és hatalma itt érezhető a legjobban. A lelkiismeret az öntudat minden megnyilatkoztatását nyomon

¹ V.ö. A filozófia lényege c. tanulmányom fejtegetéseivel. A 2. kiadás megjelent Szegeden, 1934-ben, az Egyetem filozófiai Acta-i sorozatában. (Megjelent elektronikus formában a Mikes International kiadásában 2002-ben: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html. [Mikes International Szerk.]

kíséri: tudományos tevékenységemet éppen úgy, mint erkölcsi és esztétikai alkotásaimat. A lelkiismeretben ekként a «létező» és a «kellő» között levő űr jut kifejezésre, s miután ez az űr ott mutatkozik a szellemiség mindegyik életmezéjén, ezért a lelkiismeret az egész szellemiséget a maga legapróbb részleteiben is átható egyetemes kategória. A lelkiismeret az ember szellemi-volta mellett a leghatalmasabb szószóló. Szellemiségem tényleges és kellő állapota, a létezés és az eszme, a van és a kell, a tény és az érték között levő örökös feszültség nyer benne kifejezést: az ember lelkiismerete arra figyelmezteti őt minduntalan, hogy két világnak, az érzéki és szellemi viágnak lakója ő; minduntalan figyelmezteti arra a kötelességére, hogy neki a természet világában vetvén meg lábait, a szellem világába kell emelkednie.

A lelkiismeret és a kötelesség szava kétséggkívül az ember cselekvő magatartásában nyilatkozik meg a legélesebben, szinte szemmel láthatóan. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ennek a ténynek alapja magának a szellemnek lényegében keresendő: amikor valamely szándék megvalósítására az ember önmagát a lélek mélyén elhatározza és ez az elhatározása a cselekedet által megvalósul, voltaképpen láthatóvá válik a szellemnek, illetve az egyénnek az a tartalma, amely a gondolkodás síkjában még a szellem belsejében marad s mindenki által láthatóvá nem lesz. A szellem a gondolkodás és a műalkotás terén is «kell»-t s követelményt állít az egyén elé, de hogy az egyén milyen módon tett eleget és milyen mértékben ennek a követelménynek, az igazán láthatóvá csak akkor lesz, amikor az egyén cselekedetében és ezen cselekedeteknek az emberi közületekre gyakorolt hatásaiban minden ember előtt megnyilvánul.

A cselekedetek ugyanis az érzéki síkban mennek végbe s ezért hatásuk sokkal könnyebben és mélyebben árad széjjel az emberek közösségében, mint a gondolkodás és a tudás. Cselekedetem által lelki és szellemi tartalmam, értéktelenségem vagy értékességem vetődik ki az érzékiség síkjába és terjed szét emberről emberre, áldást hozva vagy fertőzve minden szellemet, amely elég gyenge arra, hogy neki ellene állni ne tudjon. Gondolataim is megtermékenyíthetnek vagy fertőzhetnek, de csak azok között, akik azt megértik; a cselekedetben adott példa azonban «ragadós», mert nincs senki, aki cselekvésre képes ne lenne. Mérges és ijeszt a szó is, de a cselekedet nemzedékek életét teheti tönkre.

Nyilvánvaló hogy gondolkodás és cselekvés között oly szoros a viszony, hogy a kettőt egymástól elválasztani nem is lehet. A cselekvésben ugyanis mindig egy gondolat valósul meg az érzékiség látható mezéjén. Ezért helyesen mondotta GOETHE, hogy a cselekedet tulajdonképpen csak szimbólum, amelyben a cselekvő lelke talál kifejezésre. Ami a cselekedetben megvalósul, az az egyén belső szellemi tartalma, amely ott van a lélek legmélyén már kezdettől fogva, de erkölcsiséggé csak akkor válik, amikor cselekvésbe ment át és a belső tartalomtól a külső formába öltözik. Az érték nyelvén szólva: ami a gondolkodásban igaz, az a cselekvésben, azaz az erkölcs terén jó. Itt is, az erkölcsstanban, ott is, a logikában, az egyén belső tartalma értékelte. Az öntudatos Én gondolkodik és az öntudatos Én cselekszik, csak hogy az öntudatos Én cselekedete túlterjed az egyén belső körén s az emberközösség többi tagjainak szellemi tartalmával egyezik meg, vagy ütközik össze. Amíg a magam belső síkjában maradva, problémák felett gondolkodom, addig csak magammal vívok harcokat és csak magamat marcangolom, elrejtőzve szemérmesen embertársaim elől s csak a magam lelkét kínozva; mihelyt azonban lelkem belső szándékát cselekedeteim által a külső érzéki síkba vetítem, ez a harc már embertársaimmal való harccá is válik és lelkiismeretem gyötrelmeit embertársaim megvetése és elítélő magatartása sokasítja. Ez az igazi «pokol».

A kötelességteljesítésnek ez az intenzitása együtt jár a lelkiismeret és a szabadságérzésnek intenzitásával az erkölcsiség terén. A gondolkodás szabadságát követeljük, de a világtörténet tanúsága szerint az emberiség nagyon meg tud élni anélkül is; az erkölcsi, tehát a cselekvési szabadság nélkül azonban nem tudnánk magunk fenntartani embereket egyetlen pillanatig sem. Elképzelhetetlen olyan emberiség, amely minden tagjában rab és kötött. A cselekvési szabadság megszűnése az emberiség halálát jelenti, mert hiszen az emberiség élete csak ott lehetséges, ahol az egyes emberek között a kölcsönhatás szüntelen érvényesül és ahol a közösség a maga tagjait hatásai által szabadon, lényegének megfelelően alakítja. Minden egyén a maga szellemi mivoltából arra tör, hogy hatásait a közösségen érvényesítse és a közösség a maga léte érdekében kénytelen tagjainak hatásaira ellenhatásokkal felelni, hogy fenntarthassa saját magát és ezáltal beletagolt egyéneit is, mert ha ez a beletagolás nem sikerült, elhal a szellem is, amely csak közösség keretében él és gyarapodik. Innen van, hogy az erkölcsitelenséget nem csak magunk ellen való merényletnek tekintjük, amelyet büntetni kell a megvetés lesújtó erejével, hanem a szellem ellen való bűnnek is, amely büntetését valami módon a szellemtől nyeri majd el. Innen hát az erkölcsi érzés mindent elsöpörni tudó ereje azokban a társadalmakban, amelyekben még él és hat a szellem maga. A meglanyhuló erkölcsi érzés a közösség erejének csökkenését mutatja. Nemzetek erejének csökkenését mutatja, mert olyan nemzet, amely szemet húny tagjainak pimaszsága előtt és dédelgeti az egyéni önzés szemérmétlenségeit, sőt hosszánát kiált az éretlenség silányának, az a nemzet sírja felé botorkál.

Nem kisebb baj az ember filozófiai eszméje szempontjából a «drill» sem. Az a drill, amely a maga paragrafus-erdejével és paragrafus-adminisztrációjával már a csírábanlevő életet megöli és megfojtja az önelhatározásnak még kísérletét is, hogy uralkodjék a § mindenen s hatalmat adjon azoknak, akik kezelik. Az önelhatározás megölése az erkölcsi gerinc megtörése és a nemzet elpusztítása. Neveljete szabad önelhatározásra, ha azt akarjátok, hogy az ember filozófiai eszméje megvalósuljon és a nemzet élete virágzásnak induljon.

A szabadon cselekvő ember élete a benne lévő tartalmak szabad megvalósításával teremti meg azt a világot, amelyben a szellem egyedül valósul meg: az emberiség világát, s ezáltal azt a corpus mysticumot, amely magábaöleli mint szerves tagjait mindazokat, akik a bennük élő szellem erejénél fogva képesek a szellem szabad és vidám magvalósítására. Amíg csak a gondolkozás síkjában maradunk, addig legyenek bármi értékesek is gondolataink, alapjában mégis csak elkülönzött és izolált emberek vagyunk, akiknek élete az emberiség élete számára terméketlen és meddő. Csak akkor éljük igazán a szellem életét, ha gondolatainkat szavak, közlések, cselekvések által az emberiség világának bocsátjuk, hogy hassanak, alakítsanak, megtermékenyítsenek, ha csakugyan a szellem méhéből születtek; vagy az örök pusztulás zsákmánya legyenek, ha belőlük semmi érték nem születik az emberiség élete számára. Azaz: az egyéni értéknek a közösség értékévé kell válnia, hogy a közösség értéke is egyéni értékévé lehessen.

Ha így tekintjük a dolgot, - márpedig így kell tekintenünk, mert így van – akkor egészen helytelen, tehát végképpen meddő az így feltett kérdés: egyén-e vagy társadalom?, vagy ha így szebben hangzik és «tudósabban» van mondva: egyes-e vagy kollektivitás? A kérdés amilyen divatos, éppen olyan helytelen. Nincs ugyanis egyén társadalom nélkül és nincs társadalom egyén nélkül. Minden egyénnek van szocialitása, ez hozzátartozik az ember filozófiai eszméjéhez, amelynek értelmében minden egyénnek megvan a maga világa; és minden közösség vagy kollektivitás individuális, mert nincsen olyan közösség, amely minden más közösséget magában egyesítve bizonyos egységes arcot ne mutatna. Tökéletesen igaza van PAULHANNak: fogalmaink is többé-kevésbé szocializáltak, de azok a cselekedeteink is, amelyek a szociális szokásokhoz leginkább alkalmazkodtak, még ezek a cselekedeteink is megőrizték személyiségünknek világos kinyomatát.¹ De megfordítva is áll a dolog: nincs semmi a közösségben, ami ne válhatna az egyén kívánságává, érzésévé, gondolatává, vélekedésévé, csak éppen maga a közösség mint forma nem válhatik azzá, mert ez éppen az a szintézis, amely az egyének gondolkozását, kívánságait, akaratát, érzelmeit szocializálván, egyesíti.

Azt kell tehát mondanunk, hogy minden erkölcsi értelemben vett egyéniség, első látásra is pontosan körülhatárolt és világosan megkülönböztethető egységes világ, amelyben a szellem törvénye uralkodik és cselekvései által a szellem világa alakul ki. A közösség pedig, legyen az bármiféle fajta és bármiféle terjedelmű, mindig az alkotó szabad, erkölcsi egyéniségek akaratának, gondolkozásának, érzéseinek vetülete és hálózata, amely éppen az egyének akaratát, érzéseit, gondolatait által él és létezik, mint a szellemnek nélkülözhetetlen eszköze.² Minden ember önmagában egy egészen külön világ, amely saját egyéniséggel és személyességgel bír. Minden ember azonban valamely közösségnek tagja s ez a közösség éppen a maga tagjainak sajátos jelleme következtében ismét sajátos egyéniséggel bír, amely egyéniség őt minden más közösségtől megkülönbözteti, jóllehet mint «közösség» minden más közösséggel rokon. A közösség egyének projekciója s aki ezt a közösséget az egyének projektív tevékenysége nélkül szeretné megvalósítani, nem tudja, hogy mit akar.

Ha így tekintjük a dolgot, akkor az egyén és közösség között nyilván ontológiai viszony áll fenn s ezt a viszonyt a hasznosság szempontja tartja hatalmában. A közösség az egyénre nézve feltétel, mert az egyén hasznára van; az egyén a közösségre nézve szintén életfeltétel, tehát annak hasznára van. Ebből következőleg mindaz, amit a közösség magának a közösség fenntartásának érdekében hoz létre, a hasznosság mértékével mérendő s tulajdonképpen értékét az az érték adja meg, amelynek szolgálatában maga az illető közösség áll. Egy párt hasznos a bennne levő tagok szempontjából, de ez a haszon azután azon érték szempontjából ítélandó el, amellyel az illető párt a politika vagy más kultúralakulat szempontjából jelent. Lehet egy párt rendkívül hasznos tagjai szempontjából, mert hathatósan segíti elő a tagok önző érdekeit, de lehet merőben haszontalan, sőt káros a nemzet szempontjából, mert szeme előtt nyilván tagjai és nem a nemzet haszna lebeg.

¹ V.ö. Les transformations sociales des sentiments c. művének 99. lapjával. Megjelent a mű Párisban, 1920-ban.

² V.ö. BARTÓK GYÖRGY: Egyén és közösség c. tanulmányával. Megjelent a Protestáns Szemle 1935. évi folyamában.

Így tekintve a dolgot, maga a jog is hasznossági alakulat, mert egyebet nem tesz, éppen csak a közösség, nép vagy nemzet tagjainak együttélését könnyíti meg. Ha minden ember szigorúan az erkölcsi törvény alapján állana, nem lenne szükség semmiféle jogra. Ezt a hasznosságot semmi sem bizonyítja jobban, mint a jognak ama vonása, hogy kikényszerítő, vagy helyesebben nem is a jog kényszerítő ki, hanem a neki való engedelmesség; persze ez is csak bizonyos körülmények és határok között.

Az ember filozófiai fogalmának magyarázatában erre a helyre kell tennünk a nép és a nemzet fogalmának megvilágítását is. Nem lehet kitérni e fogalmak részletes elemzésére, de reá kell mutatnunk arra, hogy míg a nép fogalma a faj fogalmától elválaszthatatlan, addig a nemzet fogalma egyenesen az érték fogalmára utal. A faj kétségkívül biológiai adottság, akármilyen erőfeszítéssel is akarják ezt némelyek tagadni bizonyos politikai elméletek ellensúlyozásául. A faj sajátosságaiból fakad az egyfajta családok minden sajátos vonása és ezen családok sajátos jellemvonásaiból születik meg a nemzetségek, a törzsek és végül a nép minden valamirevaló és értékes tulajdonsága. Ezt a biológiának kell tüzetesen kimutatnia. A nép éppen úgy, miként a faj, biológiai adottság, amelyet azonban már ethizál bizonyos magasabb célok felé való közös és állandó törekvés. Az ethizálás vonása már ott található a család életében is, de az emberiség egyetemes ethizálódása voltaképpen a nép keretében veszi kezdetét, ahol az egyes nagyszámú tagok cselekedete erőteljes visszhangra talál a népek többi tagjának részéről s ennek következtében magasabbra és messzebb vívő célok alakulnak ki és kényszerítenek a megvalósításra. A nép és nemzet tehát ethizálás, azaz értékek kialakítása által nő ki a pusztán biológiai talajból s telik meg szellemi tartalommal. Amíg ez az ethizálás kezdetét nem veszi, addig lehet szó családok összeverődéséről bizonyos hasznossági okokból, de ez az összeverődés még éppen olyan kevésbé nevezhető népek, mint ahogyan nem nevezhető társadalomnak egyivású és egycélú lumpok egyesülése céljaik elérésére. Ez az ethizálódás, illetve ethizálódás által keletkező népi kialakulás egyenesen hozzátartozik az ember filozófiai eszméjének kialakulásához. Az egyénnek a népbe kell tagolódnia, ha az ember filozófiai eszméjét megvalósítani akarja. Népen kívül való élet csak tengődés, de nem szellemmel és étellel való kiteljesülés. Az a kultúra, az a politika, az a művészet, amely nagyzóló hóbortból vagy be nem vallott impotenciából gyökereit a nép termékeny talajától elvágta, se nem kultúra, se nem politika, se nem művészet. Értéktelen tehetségpocsékolás az, de nem több.

Ha mindezeket tekintetebe vesszük és jól megértettük, hogy az ember filozófiai eszméje az ethizálás által és az ethizálás útján fejlődik ki, akkor megértjük azt is, hogy miért áll előtérben minden érték felett az erkölcsi érték. Egyéni, népi, nemzeti, állami, szóval emberi élet a lelkiethizálása nélkül lehetetlen. Akinek lelkiethizálása és cselekedeteit nem a jó szándékának megvalósítása tölti el és akinek tevékenységét, az élet minden körülményei között való magatartását nem az erkölcsi törvény szabályozza, az már eleve kiesett az emberiség keretéből és állati testben tengeti szomorú életét. Nem hiába állította hát PLATON a jó eszméjét az eszmék hierarchiájának élére és tanította azt, hogy minden eszme a maga becsét és értékét a jó eszméjéből meríti. Az erkölcsi értéknek ezt a kifejezhetetlen méltóságát s hatalmát nem is tudta másként jelezni, csak azáltal, hogy a jó eszméjét magával az istenséggel azonosította. Az erkölcsi értékeszmének ez a páratlansága jutott kifejezésre ARISTOTELES azon meghatározásában is, hogy az ember voltaképpen erkölcsi törvények alatt álló lény, zoon politikon. KANT egyik főművében pedig ezeket a halhatatlan sorokat olvassuk: «Két dolog tölti el a kedélyt ... csodálattal és tisztelettel ...: a csillagos ég felettem és az erkölcsi törvény bennem».

40. §. A szellemi életmezők összefüggése. III. Az esztétikai és a vallási életmező.

Az erkölcsi életmezőben – amint fentebb talán kimutatnunk sikerült – az ember szellemi mivolta jelentkezik cselekedetek közvetítése által a külső, látható, érzéki síkban. Cselekedeteinkben szándékaink, szándékainkban belső alkatunk leglényege jut kifejezésre. Elannyira, hogy önmagunkat is valójában cselekedeteink által és cselekedeteinkből ismerjük meg. Vagy mondhatnók így is: cselekedeteink által a jelentés lesz láthatóvá, az a jelentés, amely szellemünkben fakad és a szellemiség minden tevékenységében megvalósulni igyekezik.

A szellem kifelé való terjeszkedése, a külső síkban való megjelenése azonban a cselekedetek külső érzéki síkjánál nem áll meg. Az emberi szellem képes egy magasabb fokra emelkedni és olyan magaslatra szert tenni, amelyen ezeket a cselekedeteket magukat is és a bennük megvalósuló jelentést is szemlélet

tárgyává lehet tenni. Az esztétikai szemlélés tulajdonképpen már ezen a ponton kezdetét veszi és meg is valósul. Mihelyt elmúlt életünk cselekedeteit és eseményeit érdektelen szemlélés tárgyává tesszük, az esztétikai tevékenység magaslatán helyezkedünk el, a legmagasabb álláspontra teszünk szert és a szellem tevékenységének tetőpontjára érkezünk.

Ennek az érdektelen esztétikai álláspontnak azonban van egy elengedhetetlen feltétele, amely nélkül ez az álláspont létre nem jöhet. Aki esztétikailag szemlélni akar, annak először alkotnia kell, hogy legyen mit szemlélnie. Alkotás nélkül csak érzéki értelemben vett látás állhat elő, de nem esztétikai s tehát merőben szellemi természetű szemlélés. Amikor elmúlt életem eseményeit teszem szemlélet tárgyává, akkor is elmúlt életemet keltem új életre, mintegy újból kialakítom s éppen ez az újból való kialakítás az, amely esztétikai élvezetet és gyönyörűséget okoz.

Az ember filozófiai eszméjének kiteljesülése szempontjából a szellem lényegének, a jelentésnek érzéki alakítása nélkülözhetetlen. Már az őseMBER is törekedett erre az érzéki kialakításra barlangjának falára rajzolt igénytelen vonalak által és érzéseinek is igyekezett szó és énekehangok által olyan-amilyen kifejezést adni. E kialakítás által az egyén a maga alkotásait teszi szemlélet tárgyává és ebben az alkotásban erőit, szellemének belső jelentését élvezi. Ebben az alkotásban már a művész áll előttünk a maga teremtő készségével és jelentkezik immár az az ünnepi hangulat is, amely a szellem lényegét kialakító lélek jellemző állapota. A szellem valójában az esztétikai alkotás és az esztétikai szemlélés által talál igazi lényegre s ezért bizony az esztétikai szemlélés magaslata minden szellemi tevékenység tetőpontja.

Nem lehet tagadni, hogy ez az alkotó és szemlélő tevékenység nyilatkozik meg a gyermek játékában, sőt a felnőttekében is, ha ez a játék nem áll valamiféle nyereszkeskedés szolgálatában. A játék közben ugyanis az egyén fegyülemlett erői törnek elő és alkotnak sokszor a képzelet szabad tevékenysége által. Innen, hogy a játékban résztvevők gyönyörűsége minden érdek nélkül való s csak magában a játékban, illetve a játék közben közreműködő erőiben való gyönyörködés. Éppen ilyen érdek nélkül való a játékot szemlélők gyönyörűsége is s olyan mértékben szolgálja a lélek kitágulását és üdülését. A játékban a gyermek mindig művész is; a felnőtt azonban csak akkor, ha játéka minden más érdektől távol állva, csupán a lélek erőinek üdülését szolgálja.

Minek lehet tulajdonítanunk a művész és a játék ezen kitágító és üdítő hatását? Ez a hatás annak tulajdonítható, hogy a művészi alkotásban és szemlélésben az ember föléje emelkedik az élet mindennemű szorításának és szabadon élvezi a benne levő lelki s szellemi erőök önkénytelen és érdektelen játékát. Ez a szabadság oly magas fokra emelkedik, sőt oly magas fokra kell emelkednie, ha esztétikai élvezet akar létrejönni, hogy az egyénnek fölébe kell jutnia nemcsak a pusztán elméleti, tudományos életmezőnek, hanem az erkölcsi életmezőnek is, hogy tisztán láthassa a jelentést magát, amint az az érzéki síkban előttünk megjelenik. Az esztétikai szabadság a szellem s az ember szabadságának legmagasabb foka, amelyen az ember külső és belső erőit köve nem érzi. Ez a szabadság természetesen nem jelenti például az erkölcsi törvénytől való szabadságot. Sőt ellenkezőleg: az esztétikai szemlélés magaslatán az erkölcsi törvény éppen úgy, mint a gondolkozás belső, elméleti törvénye, mint bekebelezett álláspont jelenik meg, amely éppen mert bekebelezve van, nem szűnik meg, hanem tovább is érezteti a maga hatását. Az esztétikai állásponton úgy a logikai, mint az erkölcsi álláspont már újabb és magasabb szemlélet tárgya s éppen, mert ilyen tárgy mind a kettő, érvénye megőriztetik. Szemlélni csak azt tudom, ami előttem tárgyként lebeg.

Fentebb említettük, hogy úgy a szabadság, mint a lelkiismeret és a kötelesség egyetemes szellemi kategóriák, amelyek egyformán érvényesülnek a szellem tevékenységének minden terén, a szellem minden életmezőjén. Érvényesül-e vajon a kötelesség is az esztétikai életmezőn? Érvényesül. Ha azt akarom, hogy a szellem a maga teljes jelentésében jelentkezzen előttem, kötelezve vagyok maga a szellem által arra is, hogy fejlettségi fokomnak megfelelően a jelentést a maga külső, érzéki síkon való kialakítotttságában szemléljem és ezáltal a bennem levő szellemet kiteljesítsem. Innen, hogy az esztétikai ösztön ott jelentkezik már a fejlettség érzéki fokán is az értelem azon mértéke szerint, amely ezt a fokot jellemzi: azaz merőben érzéki módon és érzéki tartalommal. A fejlettség legmagasabb fokán, ahol a szellem legmagasabb fejlettségét éri el s a szabadság, mint esztétikai szabadság a maga tetőfokára hág, ezen a legfelső fokon az esztétikai kötelesség is páratlan erőre tesz szert, természetesen csak azoknak lelkében, akik a fejlettségnek ezt a fokát immár maguk is elérték. Amiként az esztétikai szabadság a felülemelkedés legmagasabb szabadsága, akként az esztétikai kötelesség a felülemelkedés legmagasabb s tehát legszublimisebb kötelessége. Hogy azután ez a kötelesség miben különbözik az erkölcsi és az intellektuális kötelességtől, ez igen érdekes és szép kérdés, amelyet a filozófiában jártas ember már az eddig elmondottak alapján is könnyen megoldhat, de amelynek részletes tárgyalása az esztétika körébe tartozik.

Az esztétikai szabadság is ilyenformán a szellemhez való kötöttségét jelenti s ez a kötöttség ismét nem jelent egyebet, mint a szellem mélyéről történő teremtetést. Az esztétikai szabadságnak és kötöttségnek ez a ténye különös erővel és varázssal érvényesül ARANY JÁNOS költészetében, ahol a formák ezerféle megkötöttségben a tartalom minden neme új fényben és értékben ragyog fel előttünk. Az így értett szabadság és az így értett kötöttség mellett lehet igazán a költészet «a valónak égi mása». E szabadság s kötöttség híján csak csinálni lehet a verset, képet, szobrot, házat, templomot és minden más ilyenmű alkotást. Így áll elő a «giccs.»

Ha végigtekintünk azon, amit a szellem értékének megvalósításáról és a szellem által alkotott életmezőkről a fentebbi fejtegetésekről mondtunk, világossá lesz előttünk, hogy a szellem a maga alkotásai által és a maga alkotta életmezőkön a maga végtelen értékét akarja megvalósítani véges, emberi formákban. A gondolkozás, erkölcsiség, műalkotás és műszemlélet életmezőin a szellem végtelen tartalma fejlik ki előttünk és véges formában akarja kijelenteni a maga végtelen erejét s értékét. E három szellemi életmezőn felhasználja a szellem a léleknek minden erejét, a testi és lelki életmezők minden adatát, hogy azokat szerves alakba öntve egyfelől megneemesítse, másfelől meg a maga tartalmát juttassa bennük és általuk kifejezésre. Az emberi történelem egész folyamán tulajdonképpen a szellemnek ez a szakadatlan törekvése nyilatkozik meg s ezért a történelem úgy tekintendő, mint a szellem megalakulásának színtere s a kultúra teremő öle. Azok a szellemi alkotások, amelyek együttvéve képezik azt, amit emberi kultúrának szoktunk nevezni, az ember filozófiai eszméjének is megvalósítói: az ember eszméje ezen kultúra által lesz valósággá a történelem küzdelmei által a történelem végtelen folyamán. A kultúra s az ember eszméje is olyan mértékben lesz értékes, amilyen mértékben képes adekvát módon visszatükrözni a szellemet, amely tevékenységének végtelenségében az egyén végeességét használja fel eszközül. Ebből világos, hogy ezeknek az alkotásoknak története a legvilágosabban tükrözi vissza a szellem és az ember eszméjének kifejlését. A szellem lényegének kifejlése végtelen és végtelen az ember eszméjének kifejlése is, ami a történelem és a kultúra végtelenségében jut kellő kifejezésre. A történelem végtelenségébe állított ember birtokába juthat mindazoknak az értékeknek, amelyeknek az emberiség a történelem folyamán sok verejték és vérhullatás árán kialakított, hogy minél erőteljesebben valósuljon meg az ember filozófiai eszméje.

Az értékek nagy megvalósítói, mint ideálok állanak előttünk és mutatják az utat, amelyen egyeseknek és nemzeteknek haladniuk kell, ha maguk is ki akarják alakítani életük által az ember eszméjét és lényegét. Idea és ideál, - e kettőnek fényében kell haladnia az embernek; e haladás közben mind nagyobb mértékben telik meg nemes, önértékű tartalommal és lesz általa nemesebb és önértékűbb az a társadalom, nép és nemzet, amelynek tagjaként él maga is. Az ideálokat követő és ideákat csendesen megvalósító élet az igazi emberi élet, amelynek tevékenysége szaporítja a szellem gyümölcseit.

Már az értékek világa magasabb és nemesebb világ, amelybe, mint egy corpus mysticum, a halandó embernek bele kell tagolódni, ha magában az ember eszméjét tökéletesen meg akarja valósítani. Ez a magasabb és nemesebb világ a vallási életmező által valósággá válik az emberre nézve, és pedig olyan valósággá, amely maga tér, idő és okiság felett állván, az ember számára is a végtelen létezés adja ajándékul. A szellem maga örök és végtelen lévén, önkifejtésében is örökkévalóságra és végtelenségre tör akként, hogy az őt kifejtő egyén is a halandóság karjaiból kivétetvén, örök és végtelen életnek legyen részese. Ezért a hit és a vallás magában a szellemben gyökerezik, és pedig oly mélyen hogy a szellem voltaképpen vallás és hit által teljesebb ki végképpen. Ez nem metafizika; ez tény, amelyet az emberi kultúra története és a lélektan kutatásai egyformán bizonyítanak. A halandó egyén jól tudja, hogy ő maga a saját erejéből erre az örök végtelenségre szert tenni nem képes, és mégis kiolthatatlanul él benne a sóvárgás a végtelenség és örökkévalóság után. Akiből ez a sóvárgás hiányzik, az tette serkentő erejének legjavát kénytelen nélkülözni. Ez az örök sóvárgás teremti meg a vallás életmezejét, amely nem időben és térben terül el és amely nem függ a maga létében és előállásában az egyén kényétől, hanem egy felsőbb lény akarata által és akarataképpen jön létre, áll fenn és kecsseget örök étellel. Ez a legfelsőbb lény a maga szabad akaratából teljesíti ki a gyarló ember életét a végtelen időbe és világát a végtelen térbe, ahol boldog élet vár rá, ha teljesíti a legfőbb lénynak, Istennek akaratát s engedelmeskedik végzéseinek.

Ez a térben és időben végtelen vallási életmező felette állván időnek és térnek, a történelem korlátai fölé nő, kinő a történelem valóságából s a történelem kategóriái reá nem alkalmazhatók. A szellemben elmerült ember polgára akar lenni egy másik világnak is, egy olyan világnak, amelynek teremője a valóságnak és értéknek teljessége: Isten. A szellem lényegéből tehát szükségképpen következik a vallásos magatartás, amely által az ember eszméje kiteljesül a legnagyobb mértékben: eléri azt a fokot, amelyen túl emelkedni nem képes.

A szellemmel teljes ember az igaz, a jó és szép totalitását a tökéletesben találja meg s a tökéletesnek eszméjét, mint a jó, igaz és szép eszméinek summitását az Istenben látja megvalósulni. Az

ész, mint eszmetermelő intelligencia - úgymond BARTÓK GYÖRGY püspök - szoros és elválhatatlan kapcsolatban áll nemcsak a jó eszméjével, hanem a vallásos hittel is, amely éppen a vallásos eszméje által, magára a föltétlenre, a tökéletesre vonatkozik.¹ Ezért azt kell mondanunk, hogy a tökéletes eszméje tulajdonképpen az önérték legmagasabb foka és legteljesebb foglalata.

A tökéletes szemléletben elmerülő vallásos magatartás és ennek alapján kifejlő életmező a szellem teljes problémáját jelenti, azt a teljességet, amelyről az ember ősidők óta ábrándozott. Ennek a legmagasabb életmezőnek az a sajátos jellemvonása, hogy értékének végtelenségével és örökkévalóságával beleterjed a szellem többi életmezőjébe s azoknak is merőben sajátos színezetet s hangulatot kölcsönöz. Ha így fogjuk fel a dolgot, akkor bizonyos, hogy a hit a szellemnek legszebb és legértékesebb kivirágzása, amely a léleknek végtelen erőt s bizalmat kölcsönöz; az ember eszméjének bámulatraméltó alakítója a végtelenbe és örökkévalóságba, mint egy legfelsőbb világba vetett hit. Nem szabad hát csodálkoznunk, ha GOETHE szerint a világtörténelem a maga lényege szerint igazában véve nem egyéb, mint a hit és hitetlenség harca. Ámde ez a hit, amely voltaképpen nem egyéb, mint bizodalmas egybeolvadás a maga tárgyával, csak akkor lehetséges, hogyha a szellem már a maga szemléletére képes s tehát az öntudat a fejlődésnek magas fokára érkezett. Nem kell hát a hitet az elhívéssel összetéveszteni, amely elhívéssel a szellem gazdagodása nem jár együtt. Csak az élő hit tesz bizonyossákká minket arról, hogy van egy magasabb összefüggése a dolgoknak, amelyből nyeri értelmét minden, ami létezik. Ez az «érténylő» felsőbb világ ad értelmet minden tér- és időbeli összefüggésnek, amely létezésében értékét csak a szellemtől és annak tevékenységeitől nyeri. Minden létező ettől az intellektuális felsőbb világtól nyeri értékét, éspedig abban a mértékben, amelyben ebben a felső világban, ebben az intellektuális rendben részt vesz. Hogy azután ez az intellektuális rend bír-e tőlünk független valósággal és létezéssel? ez a kérdés már a metafizika körébe tartozik, amely a végső kérdésekre keres feleletet.

¹ V.ö. Vallás és Élet. Egyház és Állam c. művének I. szakaszával. Megjelent a mű Kolozsváron, 1906-ban.

Utószó.

Az ember föld és ég közé plántáltatva, egyfelől az ösztönök, másfelől a szellem erejéhez van kötve, s míg a föld adatai a földhöz kötik kérelhetetlenül, addig a benne lakó szellem a szabadság fényes világával kecsegteti. Fizikai és fiziológiai életmezőnk a földhöz köt hozzánk, s bizony a föld szolgálja teszt: hiányaink és önfenntartásunk minden lépése arra kényszerít, hogy engedelmeskedjünk a fizika törvényeinek. Nem tehetünk egyetlen lépést, hogy ne ütköznénk a föld nyers adataiba és ne kényszerülnénk követni a törvényt, amely a világegyetem egyetemes és kivételt nem ismerő törvénye. Uraságunkkal nincs mit büszkélkedhetnünk. Másfelől mégsem vagyunk a világegyetem és a föld rabszolgái: szert tehetünk mi is az uraságra, ha ezt az uraságot helyesen értelmezzük és helyes úton keressük. Testünk földhöz köt, de felszabadít szellemünk, amely bennünk lakik. Így hát helyzetünk nem oly vigasztalan és sivár, amint ezt a mechanisztikus elméletek hirdetni szokták. Nem vagyunk atomok gépies együttese, amely felett a fizika törvényei könyörtelenül uralkodnak és csak a fizika törvényei uralkodnak. Két világ lakói vagyunk s ez a helyzet a mi sorsunk, amelyet ki nem kerülhetünk. De széppé és nemessé tehetjük ezt a sorsot, ha a föld rideg levegője fölé emelkedve, a szellem hazáját keressük lelki erőinkkel.

Szolgátságunkat nem tagadhatjuk, de nem tagadhatjuk uraságunkat sem. Mihelyt a kettőnek viszonyát helyesen látjuk, meglátjuk azt is, hogy a halandó és gyarló embernek nemcsak helye van ezen a világon, hanem, ha ezen a helyen lábát megvetette, van ereje arra is, hogy értéket és jelentést adjon ennek a világnak. Megvilágosodik ez az érték és jelentés, ha az embert a két sarokpont közé helyezve szemléljük és azt vizsgáljuk meg, hogy miként nő a szükségszerűségtől a szabadság felé, miként ad önmagának törvényt, a fizikai törvények alapján vetvén meg lábait és miként ismeri el magára nézve ezt a törvényt köteleességek forrásául. Szükségszerűség mellett szabadság, kényszer mellett kötelesség, tények felett érték: a csillagos ég felettem az erkölcsi törvény bennem.

Ekként fejlik ki az ember eszméje és valósul meg az emberek élete által a szükségszerűség és szabadság két pólusa között. Kettő között hidat valóban a fejlődés ver, amely mind nagyobb mértékben tölti el az emberi lelket a szellem értékeivel és valósítja meg mind nagyobb mértékben a szellem önértékeit az ember minden életmezőjén, amely a történet folyamán valósággá válik. A lélek test és szellem között állva, ennek a fejlődésnek legfinomabb műszere, amely maga is mind nemesebbé válik s nemességét visszasugározza a test anyagi részére is. A bölcséleti antropológia legelőkelőbb feladata éppen annak megmutatása, hogy az ember organikus egységében miként organizálódik minden egyes rész annak a magas eszmének érdekében, amely eszmét az embernek életében megvalósítania kell, hogy ezáltal gazdagabbá és nemesebbé váljék az egész világmindenség a maga meglétében és fennmaradásában. Minél magasabb az a világ, amelyet az ember magának kialakít kultúrája által, annál gazdagabbnak és nemesebbnek látja az ember az őt környező nagy világmindenséget is, amelynek valóban csak elmúló, kicsinyke részlete.

Függünk hát a nagy világmindenségtől, de a mi világunk alkotói magunk vagyunk. Test-lélek-szellem: e három elvnek organikus egysége biztosítja ennek a világnak teljes kialakulását s e világban az ember eszméjének a mi gyarló eszközeink segítségével lehető megvalósulását. A test-lélek-szellem egysége: nemcsak a filozófiai antropológiának szilárd alapja és méltó tárgya, hanem alapja a szellem filozófiának is, ha az szilárd alapokra akar épülni. A valóság termékeny talajában kell lábát megvetnie annak, aki a szellem magaslataira akar emelkedni, hogy onnan ragyogó fényben láthassa meg az emberiség és az egyéni élet értékeit s a célt, amely felé törekedve az ember filozófiai eszméjét megvalósítani lehet.